ISSN № 2312-0665

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Збірник наукових праць
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди

Випуск 46

Харків 2017

ББК 81
Л59

Редакційна колегія: **Голобородько К.Ю.** – гол. ред., д-р філол. наук, проф., декан укр. мовно-літературного фак-ту ім. Г. Квітки-Основ'яненка; **Дорошенко С.І.** – заст. гол. ред., д-р філол. наук, проф. каф. укр. мови ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Горнятко-Шумилович А.** – д-р філол. наук, проф. каф. україністики ун-ту ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); **Гулак А.Т.** – д-р філол. наук, проф. каф. слов'янських мов ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Космеда Т.А.** – д-р філол. наук, проф. каф. укр. мови ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Маленко О.О.** – д-р філол. наук, проф., зав. каф. українознавства та лінгводидактики ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Мозер М.** – габілітований д-р, екстраординарний проф. Інституту славістики Віденського ун-ту (Австрія); **Олексенко О.А.** – к.ф.н., проф., зав. каф. укр. мови ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Степанченко І.І.** – д-р філол. наук, проф., зав. каф. слов'янських мов ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Бєляєва Т.В.** – к.ф.н., доц. каф. укр. мови ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Піддубна Н.В.** – к.ф.н., доц. каф. укр. мови ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Тимченко Ю.О.** – к.ф.н., в.о. доц. каф. укр. мови ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; **Щербакова Н.В.** – к.ф.н., доц. каф. укр. мови ХНПУ ім. Г.С. Сковороди;

Рецензенти: ***Степаненко Микола Іванович,*** д-р філол. наук, професор,
професор кафедри української мови,
ректор ПНПУ ім. В.Г. Короленка;

Калашник Володимир Семенович, д-р філол. наук, професор,
професор кафедри української мови ХНУ ім. В.Н. Каразіна

Затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (пр. № 7 від 31.10.2017)

Постановою Президії ВАК України № 1-05/1 від 10.02.2010 р. (перереєстрація від 13.07.2015 р., наказ МОН № 747) збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук.

Спеціальність ДАК: *філологічні науки (мовознавство, українська мова)*.

Електронну версію журналу включено до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Збірник зареєстровано в міжнародних каталогах періодичних видань та базах даних: Ulrichsweb Global Serials Directory, OCLC WorldCat, Index Copernicus, Open Academic Journals Index (OAJI), Research Bible, BASE (Bielefeld Academic search Engine), Google Scholar (Гугл Академия), Polska Bibliografia Naukowa, ERIH PLUS.

ISSN 2312-0665 (Print), ISSN 2312-7546 (Online)
Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 15671-4143 ПР від 21.09.2009 року.
Адреса редакції: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.
Телефон: (0572) 68-02-36
Електронну версію збірника розміщено на сайті:
http://journals.hnpu.edu.ua/ojs/linguo
E-mail: lingvos@meta.ua

Л59 **Лінгвістичні дослідження** : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2017. – Вип. 46. – 224 с.

Відповідальний за випуск: к.ф.н., проф. О.А. Олексенко

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373.23

Т. В. Бєляєва, Н. В. Щербакова

АНТРОПОНІМІКОН РОМАНУ «ЕҐОЇСТ» МАРИНИ ГРИМИЧ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ І ФУНКЦІЙНИЙ АСПЕКТИ

Статтю присвячено дослідженню структурно-семантичних і функційних особливостей літературно-художніх антропонімів роману «Еґоїст» Марини Гримич; визначенню зв'язку з реальними постатями в українській історії як логічною основою для формування прецедентних номінацій; установленню вектора декодування авторського задуму. Зазначено, що функція прізвищ персонажів твору полягає, загалом, у встановленні походження, соціального становища, визначенні комплексу ментальних і поведінкових характеристик, що регламентують віднесеність/не віднесеність до еліти суспільства, а власне імена покликані зорієнтувати на характер стосунків між героями твору.

Ключові слова: *літературно-художній антропонім, прізвище, особове ім'я, гіпокористичний варіант імені, структура власної назви, функція власної назви.*

Беляева Т. В., Щербакова Н. В. Антропонимикон романа «Эгоист» Марины Грымыч: структурно-семантический и функциональный аспекты. *Статья посвящена изучению структурно-семантических и функциональных особенностей литературно-художественных антропонимов романа «Эгоист» Марины Грымыч; определению связи с реальными фигурами в украинской истории как логической основой для формирования прецедентных номинаций; установлению вектора декодирования авторского замысла. Указано, что функция фамилий персонажей произведения заключается, в основном, в установлении происхождения, социального положения, определении комплекса ментальных и поведенческих характеристик, регламентирующих отнесенность / неотнесенность к элите общества, а собственно имена ориентируют на характер отношений между их носителями-персонажами.*

Ключевые слова: *литературно-художественный антропоним, фамилия, личное имя, гипокористический вариант имени, структура имени собственного, функция имени собственного.*

Beliaieva T. V., Shcherbakova N. V. Anthroponyms in the Novel by Maryna Hrymych "Egoist": Structural, Semantic and Functional Aspects. *Despite numerous works in the field of literary and artistic onomastics, the study of the onomastic space of works of Ukrainian writers remains relevant.*

The object of this mini-research is defined as the proper names of the characters of the novel by Maryna Hrymych "Egoist", and the subject is their structure and features in the text. The goal is to establish the correlation between the formation of characters and the structural and semantic characteristics of the proper names. Thus, the main tasks are to study the structural, semantic and functional features of literary and artistic anthroponyms of the novel "Egoist" by Marina Grymych; to define the connection with real figures in Ukrainian history as a logical basis for the formation of precedent nominations;to decode the author's ideas. It is indicated that the function

© Бєляєва Т. В., Щербакова Н. В., 2017

of the names of the characters of the work consists, basically, in establishing the origin, social status, the definition of a complex of mental and behavioral characteristics regulating the reference / non-attribution to the elite of society, and the names themselves focus on the nature of the relationship between the characters.

Key words: *literary and artistic anthroponym, surname, personal name, shortened variant of name, structure of proper name, function of proper name.*

Літературно-художня антропонімія – це не лише відгалуження ономастики, що сформувалося наприкінці ХХ століття, а й напрям лінгвістичних розвідок, який демонструє активний розвиток в аспекті вивчення функціонального навантаження мовних одиниць певного типу (зокрема власних назв персонажів), оприявнення взаємозв'язку між явищами, що підлягають декодуванню, і засобами їх реалізації; кореляції художньо-естетичного задуму автора із цілісною системою ресурсів загалом і окремих значеннєвих компонентів зокрема як трансляторів колективного знання. Тож уміння «адекватно прочитати художній текст» передбачає здатність інтерпретувати матеріал (*у цьому разі мовний*), проаналізувати його, здійснюючи «уявну операцію над твором, яка передбачає поділення його на частини (складники змісту і форми), виділення певних частин, дослідження їхніх особливостей, визначення місця й функціональної ролі в загальній системі твору, встановлення характеру взаємодії з іншими його частинами» [2, с. 409]. Незважаючи на численні праці в царині літературно-художньої ономастики (Л. Белей, С. Зінін, В. Калінкін, Ю. Карпенко, Г. Лукаш, Е. Магазаник, В. Михайлов, В. Никонов, Т. Немировська, О. Фонякова та ін.) в цілому й антропоніміки зокрема (Д. Бучко, А. Гудманян, І. Желєзняк, Ю. Карпенко, М. Сюсько, Ю. Редько, П. Чучка, В. Шульгач та ін.), актуальним і досі залишається дослідження ономастичного простору творів українських письменників. Як зазначає Л. Белей, «сучасний стан української літературно-художньої антропоніміки виявляє гостру потребу збору, систематизації численних українських літературно-художніх антропонімів, різнобічного вивчення їх функціонально-стилістичних можливостей, виявлення загального та індивідуального в принципах номінації персонажів, з'ясуванні ролі літературно-художньої антропонімії у процесі становлення національної антропосистеми та національної літературної мови» [1, с. 3-5]. Окрім того, на думку М. Голянич, важливо звертати увагу на «... внутрішньоформний зріз тексту, бо: <...> внутрішні форми номінацій, по-різному представляючи лексичні значення слів, окреслюють їхні неоднакові семантико-прагматичні й словотвірні параметри, програмують у словах потенційну "готовність" входити в оцінно-стилістичні структури. <...> внутрішня форма слова (мислеобраз) є багатопластовим утворенням, що сприяє постійному перекодуванню інформації з логічно-поняттєвого рівня на образний — і навпаки. Образ, побудований на внутрішній формі слова, перебуває в стані потенційної актуальності й може переходити в інший образ; у внутрішньоформному слові закодована духовна субстанція культури, її глибокий етнологічний зміст. Через таку номінативну одиницю отримується не лише когнітивна інформація (речова,

предметно-логічна), але й прагматична (модальна, емотивна, суб'єктивно-оцінна) [3, с. 288].

Роман Марини Гримич «Еґоїст» привернув нашу увагу насамперед тим, що автор – «доктор історичних наук, кандидат філологічних наук, професор, автор близько 200 наукових праць, член Національної спілки письменників України, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії імені Тараса Шевченка Київського національного університету імені Тараса Шевченка за найкращу наукову працю 2004 р. ("Інститут власності у звичаєво-правовій культурі XIX – початку XX ст.") директор видавництва "Дуліби"» [http://www.duliby.com.ua/marina-grimich]. Іще одним чинником обрати текст цієї авторки стали її слова про читача: «Мого читача не можна зарахувати до однієї категорії: це і сентиментальна домогосподарка, яка завжди тримає на спеціальній поличці книжки Марини Гримич «напохваті» — поряд з кулінарними рецептами і різноманітними дієтами; це і вишукана бізнес-леді, що ніколи не має часу, тому обирає лише достойні тексти; це й інтелектуал, який любить почитати пікантне чтиво за філіжанкою кави і ароматною цигаркою; це і студентка, що читає запоєм усе підряд; це і порядний чоловік — батько сімейства, у якого начебто є все, однак бракує ще чогось... Вони всі такі різні, та їх об'єднує одне: мають добрий смак і почуття гумору» [https://www.livelib.ru/author/233787-marina-grimich]. І, певна річ, важливу роль у вибору самого тексту відіграло визнання на державному рівні (перша премія Всеукраїнської літературної премії «Коронація слова» 2002 року).

Тож об'єкт цього міні-дослідження визначаємо як власні назви персонажів роману Марини Гримич «Еґоїст», а предмет – структура й особливості функціонування в тексті. Останній компонент, по суті, орієнтує на мету, що прагнемо досягти, – установити взаємозв'язок між формуванням образів героїв та структурно-семантичними характеристиками пропріонімів, що їх називають.

Логіку міркування визначає анотація до роману: «*Роман "Еґоїст" – це майже правдива історія про сучасного українського сноба, нащадка давнього козацького роду, політика і адвоката Георгія Липинського, якого доля звела з таємним політичними товариством націонал-боротьбістів і подарувала екстремальну любов з сучасною українською революціонеркою*» [4, с. 4].

Лаконічна інформація про походження, освіту й діяльність головного героя, а також сама назва твору мотивують формування комплексу ознак, що визначають стиль життя, характер, поведінку, тип стосунків (дружні, офіційно-партнерські, ієрархічні тощо) з іншими дійовими особами.

На нашу думку, ім'я для головного героя обране невипадково: авторка роману вдається до алюзії зі знаковою для історії України особою – В'ячеславом Липинським – істориком, соціологом, публіцистом, громадським і політичним діячем, ідеологом консервативного напряму в українській суспільно-політичній думці. «На думку Липинського, – зазначає В. Бурлачук, – історично еліту утворюють вихідці із чужих племен. Скажімо, в українському суспільстві носіями елітарної культури є аж ніяк

не самі українці, а поляки. Поляки, асимілюючися з «українською народною масою», стимулюють процес відокремлення її в масі руських племен. Саме цей процес «І єсть собственно українство, Україна» <...> Україна для Липинського — це насамперед потужний клас хліборобів, у межах якого існують суперечності між багатими і бідними, але не боротьба. У хліборобах Липинський вбачає головного носія державної ідеї, до них він звертається зі своїм політичним проектом» [http://litopys.org.ua/ukrxx/r03.htm]. Для В'ячеслава Липинського «рільництво – це мистецтво», тому і його літературна маска має назву «Георгій».

Георгій Липинський – пропріонім, склад якого представлений:

• особовим ім'ям **Георгій** (означає «землероб/ той, хто обробляє землю». Однак здебільшого асоціюється з мужніми, статусними чоловіками, гідними поваги. Таким ім'ям, як правило, називали представників вищих верст населення. Його розмовний варіант **Джордж** – адаптований через транскрипцію іншомовний антропонім **George** – уживається лише друзями/ колегами головного героя в аспекті «аристократичності» сприйняття. Ще один варіант імені – **Жорик** – сприймається як фамільярний; його функціювання повинно б демонструвати зневажливе ставлення до носія, але в тексті роману засвідчує довіру, дружні стосунки, взаємну симпатію: ***Георгій тільки йому дозволяв називати себе Жориком***. *Тільки з його вуст це звучало не вульгарно. Вони з Іваном Степановичем явно симпатизували один одному. Плющ — це класик української політики. А таких в Україні два — три. А екс-спікеру Георгій імпонував, очевидно, своїм аналітичним мисленням, тверезим баченням реалій і професійним юридичним гартом, чого так часто бракувало парламентському стаду* [4, с. 16];

• прізвищем **Липинський** (Мама Георгія говорила: «*Ми, звичайно,* ***не Ханенки і не Скоропадські****, але свій гонор маємо*» [4, с. 70]. Цей складник, по суті, і є маркером польського шляхетного походження, оскільки містить суфікс **–ськ-.** «... Існувала тенденція до аристократизації прізвищ шляхом додавання **-ський, -цький** до посполитого прізвища. Такі шляхетські прізвища утворювались і від імен, напр., *Андруховський, Гнатківський, Кіндрсіцький, Мариновський, Федьковський* та ін. Все ж таки і в цих прізвищах зберігається пам'ять про ім'я основоположника роду. Деякі дослідники української антропонімії висловлюють думку, що прізвища, утворені від імен, були характерні для селян-господарів, які жили на власних дворищах і плекали певні родові традиції [5, с. 19-20].

Інше прізвище на **–ський** – Білоцерківський – демонструє основну, на думку Ю. Редька, тенденцію появи таких одиниць: « Якщо кореневою морфемою такого прізвища є власне ім'я, то воно переважно утворене не від імені безпосередньо, а від назви населеного пункту, яка в свою чергу виникла від імені. Так, прізвище *Івановський* може вказувати на походження з села Іванівки або з Івановець, *Іваницький* — з Іванич і т. п.» [5, с. 19]. Тож персонаж із такою власною назвою – **Діма Білоцерківський** - не претендує на ототожнення із представниками «титулованого роду», натомість засвідчує наполегливе прагнення увійти до вищої касти в соціумі. Гіпокористична

форма імені – **Діма** – підтверджує фамільярне, зневажливе ставлення до таких «панів з Івана»: *Привіт, Джордже, — вивів його із заціпеніння* ***Діма Білоцерківський****, його колишній однокурсник.* ***З ним Георгій не любив ручкатися: не тому, що той був по життю панським холуєм і бездоганно володів методикою ґешефту****, — це його вибір, і він має на нього право, а тому що через рукопотиснення Білоцерківський вампірив* [4, с. 17].

Контекстуальними синонімами до поняття «шляхетність», «вищість у соціальній ієрархії», «давній благородний рід», є такі одиниці, як **Скоропадські («**Скоропадські (Скуропацькі, Шкуропадські) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід. Згідно з родовою легендою походить від шляхтича з м. Умань Федора С. (1-ша пол. 17 ст.), який, імовірно, за Б.Хмельницького обіймав старшинський уряд та загинув у Жовтоводській битві 1648» [http: // www.history.org.ua/?termin = Skoropadski_rid], **Ханенки («**ХАНЕНКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, заснований, згідно з родинною легендою, запорожцем Стефаном Ханенком (кін. 16 — поч. 17 ст.)». Їх можна вважати прецедентними найменуваннями, оскільки носії таких прізвищ апріорі повинні відзначатися низкою сталих ознак:

• поведінкових: *Я навіть можу сказати, пані Єво, чому ви пішли зі школи,— зненацька для себе, почав він. — Ви претендували на якусь посаду... в межах свого колективу... ну, скажімо, на посаду директора школи...* ***Ви ж — світла голова, інтелігентна жінка з притаманним лише справжній еліті почуттям благородства і поваги до інших, у тому числі до дітей****... А посаду отримала сіра нікчема. І не виключено, що хабарник. І інтриган. І ви пішли зі школи. З гордо піднятою головою. Вас просили, благали повернутися, адже, переконаний, без вас уся робота завалилася, однак ви не простили їм. Я не помиляюся?* [4, с. 77]. ***Тим часом господиня принесла з сусідньої кімнати стару, однак накрохмалену і бездоганно випрасувану скатертину, де аплікації троянд були нашиті на місці дірочок****. Піцу привезли раніше, ніж вино. Малий Георгій так накинувся на неї, що мати тихенько дала йому потиличника. Обоє перелякано подивилися на гостя: чи, бува, він не завважив.* ***Однак недаремно гість був однієї з ними крові: він зробив вигляд, що нічого не помітив*** [4, с. 72];

• інтелектуальних: *Ініціативу розмови узяла на себе Євдокія.* ***Вона розповідала Георгієві про знаменитий «Діаруш» її далекого предка****, генерального хорунжого Миколи Ханенка, того самого, якого не минула лиха доля усієї генеральної старшини, причетної до справи Полуботка. Свій «Діаруш» він написав до заслання, у 1722 році. Там педантично розповідається про всі деталі перебування гетьмана Скоропадського у Москві, коли Петро І прийняв рішення знищити гетьманство в Україні після Ніштадського миру.* ***Євдокія говорила без пафосу й ультрапатріотизму****. Вона просто розповідала про свого далекого предка. За логікою світської розмови, зараз мав би взяти слово Георгій, проте, на свій сором, він не тільки не міг підтримати оповідь про «Діаруш» Ханенка, про який уперше чув, а й навіть не знав нічого конкретного про свій рід* [4, с. 95]; *Яким було його здивування, коли* ***Євдокія дуже спокійно і невимушено вступила в розмову англійською****: «Тут дуже мило, чи не так?».* ***Вона це сказала з чистим англійським пуританським прононсом і лондонською світською інтонацією****. Пан*

Роланд і пані Кетрін з цікавістю подивилися на неї й оцінили по достоїнству Георгієву партнершу [4, с. 96];

• мовленнєвих: *Вона таки подзвонила. Після світської розмови «ні про що», жінка сказала: «Якщо Ваше запрошення залишається в силі, я готова!» Вона сказала цю фразу таким тоном, неначе все життя те й робила, що ходила у ресторани з майже незнайомими чоловіками. При цьому її інтонація не була штучною. Ось що воно таке — порода. їй не треба прикидатися:* ***саме таким тоном приймали запрошення жінки її роду. Це було в крові*** [4, с. 92];

• зовнішніх ознак: *Георгій відійшов у тінь і почав спостерігати за* ***Євдокією. Вона виглядала дуже стильно****: її сорочка — білосніжна і хрустка — недбало заправлена в джинси. На голові — елегантний безлад. Молодий продавець з благоговінням подавав їй то одну, то другу пару взуття. Якби Георгій не знав, що ця жінка — безробітна вчителька математики, навіть* ***він цілком міг би прийняти її за дружину, ні, радше, за доньку мільйонера. Саме так — з вишуканою недбалістю — вдягаються діти мільйонерів*** [4, с. 89]; *Вона, незважаючи на свій вік, — дуже елегантна. — Він напружив пам'ять. — Ви знаєте, я подивився на її пальці... Річ у тім, що колись мені моя мама казала: велика рука з довгими пальцями і довгими нігтями — це не панська рука.* ***Панська рука невеличка, вузька, непристосована до роботи з середніми, ближче до маленьких, аніж до великих, пальчиками і круглими, ледь розширеними догори нігтями*** [4, с. 75]; ***Георгій був ошелешений, коли побачив цей відігнутий мізинчик****. Саме так тримала філіжанку кави* ***Скоропадська*** [4, с. 75]; *Він автоматично поглянув на руку* ***Євдокії****: вона тримала горнятко з чаєм,* ***відвівши маленький мізинчик*** *з маленьким ніжно-рожевим нігтиком* [4, с. 75].

Згадування іншого оніма (не менш важливого для формування цілісної картини про історичні постаті, які своїми вчинками створювали позитивний імідж українців в історії) – прізвища відомих меценатів **Терещенків**, до якого апелює Георгій Липинський, намагаючись довершити перелік достойних українських імен, викликає в **Єви/Євдокії Ханенко** несподівану реакцію: ***Терещенки*** *не були дворянами. Це були купці, які зробили собі капітал на різних торгових ґешефтах. ... Купці, які заробляють гроші на ґешефтах, ніколи елітою не можуть стати. Апріорі...*» [4, с. 75].

Якщо функція прізвищ персонажів твору полягає у встановленні походження, соціального становища, визначенні комплексу ментальних і поведінкових особливостей, що регламентують віднесеність/не віднесеність до еліти суспільства, то власне імена покликані зорієнтувати на характер стосунків. Як уже згадувалося, поняття «винятковість»/ «статусність»/ «вишуканість» корелюють з ім’ям **Георгій**, що почасти підтверджується й контекстом: *Так, я маю свої принципи і не хочу ними поступатися! І нехай ці принципи не відповідають середньому статистичному стандарту — це мене не обходить* [4, с. 5]*; Так, я сноб! Так, п'ята частина моєї квартири віддана гардеробній! То й що? Невже краще ходити у заяложеному костюмі та несвіжій сорочці? Так, у моїй гардеробній навіть шкарпетки мають свою поличку, і там вони бездоганно складені. Авжеж, я так себе люблю, що навіть їх прасую! Що тут смішного? Так, кількість моїх краваток перевищує уявні середньостатистичні норми. То*

й що? Чому я повинен рівнятися на середньостатистичні норми? Чому? Що з того, що я хочу бути бездоганним навіть у цьому? Невже це такий гріх? [4, с. 5]*; Так, я знову збираюся купити машину. Нову модель. Що в цьому поганого? Я заробив — я маю право! Я люблю машини.* [4, с. 6]*; Невже мені не конче потрібна нова машина? Я відчуваю фізичний дискомфорт, паркуючи свою спортивну машину біля поважної установи. Адже відомо, що ти — те, на чому ти їздиш. Машина — це твоя візитна картка* [4, с. 14].

Імена жінок, що в різних ситуаціях мали певний стосунок до головного героя, ставали основою для виникнення яскравого образу, суголосного або ж цілком несумісного з образом «еґоїста». Наприклад, дівчину Георгія, з якою він певний час мав дуже близькі відносини, звуть Аліса (Аліса Степанівна). Очевидна іншомовність власне імені, претензія на модність створюють певну оксюморонність у поєднанні з ім'ям по батькові, що асоціюється з типовою сільською, дуже банальною, навіть застарілою назвою. Аліса поруч із Георгієм дисонує, оскільки не демонструє того комплексу індивідуальних характеристик, що можуть змусити головного персонажа сприймати візаві як рівну собі: *Так, я не хочу дітей, тим паче від Аліси! Не хочу на ній одружуватися! Хай іде! Мені її сексуальні послуги надто дорого обходяться! І справа не в грошах. А в тому, що, бачте, я сплю з нею лише тоді, коли мені хочеться, а не коли їй закортіло! Чому я повинен з нею спати, коли в мене немає до цього ніякого бажання? Чому? Чому я повинен себе ламати? Так, визнаю: у ліжку для мене головне — щоб добре було мені. Я не альфонс, щоб задовольняти забаганки своєї партнерші!* [4, с. 6].

Євдокія/Єва Ханенкова становить інтерес для Георгія Липинського насамперед тому, що є концентратом чеснот, які в системі цінностей чоловіка формують «портрет» людини, гідної поваги; людини його рівня. Окрім того, що **Єва Ханенко** – представниця давнього шляхетного роду (маркером «давності» виступає її офіційне ім'я **Євдокія**, що сприймається як рідковживане, застаріле), вона ще й жінка, яка стала для Георгія багато в чому першою, відкриттям: перша жінка, яка не кинулася йому в обійми; жінка, яка вміла гідно поводитися в найвишуканішому товаристві; жінка, яка увійшла до складу групи націонал-боротьбістів і здатна на рішучі дії; перша жінка, у яку він закохався до нестями і від якої захотів мати дітей. Цілком очевидно, що біблійна етимологія імені **Єва** – «перша жінка» - стала потужним джерелом для формування яскравого образу виняткової, знакової в житті головного героя, жінки.

Представлений аналіз імен головних персонажів твору дає підстави говорити про те, що мовні одиниці цього типу, вирізняючись особливостями структури, мотивують виникнення рельєфної внутрішньої форми і виконують характеристичну функцію. Разом із одиницями інших мовних рівнів антропоніми є потужним засобом образотворення, декодування авторського задуму.

Антропонімікон роману «Еґоїст» Марини Гримич не вичерпується названими онімами, предметом окремої розвідки можуть бути прізвиська персонажів другого ешелону, зокрема їх прагматична спрямованість.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Белей Л.О.** Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії. Ужгород, 2002. 175 с. 2. **Воронкова Н.Р.** Інтерпретація та лінгвістичний аналіз художнього тексту. Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки (Мовознавство). Кіровоград : Видавець Лисенко В.Ф., 2015. Вип. 138. С. 409-411. 3. **Голянич М.І.** Лінгвістичний аналіз художнього тексту у світлі сучасних наукових парадигм. Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Відповідальний ред. Г.І. Миронова. Черкаси, 2008. Вип. 8. С. 287–297. 4. **Гримич М.** Еґоїст: Роман. К.: ПП «Дуліби», 2006. 324 с. 5. **Редько Ю.К.** Сучасні українські прізвища. К.: Наук. думка, 1966. 217 с.

Бєляєва Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38-050-183-94-65

E-mail: tevaphilolog@gmail.com

http://orcid.org/0000-0003-3520-177X

Beliaieva Tetiana Vasylivna – PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

Щербакова Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel. +38-066-711-12-81

E-mail: shcherbakovanv72@gmail.com

orcid.org / 0000-0002-5297-9383

Shcherbakova Natalia Volodymyrivna – PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

УДК 811.161.2'373

Р. В. Міняйло

РИБАЛЬСЬКИЙ ХРОНОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Зіставлення власне лінгвістичних характеристик рибальських етимонів з історико-археологічними даними допомогло встановити, що етимологія назв ручного риболовлення походить зі звуконаслідувальних вигуків, а етимологія назв настромлювальних рибальських знарядь – із хронології історичних етапів винайдення людством відповідного матеріалу для виготовлювання накінечників. Етнографічний матеріал засвідчив, що в семантичній структурі досліджених назв протиставляються факультативні семи 'каламутна вода' і 'прозора вода'. Ця дихотомія відбиває принципову різницю постання цих стародавніх способів рибальства.

Ключові слова: *рибальство, етимон, хронологія, діалектні назви, семантична структура, мотивація.*

Меняйло Р. В. Рыболовный хронос в украинском языке. *Сопоставление собственно лингвистических характеристик рыболовных этимонов с историко-археологическими данными помогло установить, что этимология названий ручной ловли рыб происходит от звукоподражательных возгласов, а этимология названий накалывающих рыболовных орудий – из хронологии исторических этапов изобретения человечеством соответствующего материала для изготовления наконечников. Этнографический материал засвидетельствовал, что в семантической структуре исследованных названий противопоставляются факультативные семы 'мутная вода' и 'прозрачная вода'. Эта дихотомия отображает принципиальную разницу в происхождения этих древних способов рыбной ловли.*

Ключевые слова: *рыболовство, этимон, хронология, диалектные названия, семантическая структура, мотивация.*

Minyailo R. V. Fishing chronos in the Ukrainian language. *The relevance of the study is caused by necessity to follow up the realization of the peculiarities of the ancient fisheries in the language world of the Ukrainians.*

The aim of the study is to identify the motivation and chronical depth of etymons lexical-semantic groups 'Names associated with fish catching by hands' and 'Names of fishing tools, which were used for catching the fish by spear (spearing fish)'.

The oldest methods of fishing were noninstrumental – the fish were caught by hands. The Ukrainian dialects retain the names of this fishing methods: e.g. лапа вка, мацуни etc.

*V.M. Illich-Svitych suggested that the oldest meaning of the lexical reconstruct * ap'a is the specific meaning 'the flat part of hand, leg' (= 'palm, foot'), which were retained in Nostratic languages (Semitic, Hamitic, Indo-European and Uralic languages). According to etymologists the proto-slavic lapati 'to grab, to catch', lapiti 'to grabbed, to caught' closely connected to the onomatopoeic exclamation lap.*

The semantic structure of the word остень keeps the primary motivation: the part of instrument made with animal bone (bones). This conclusion is proved by the dialect lexicon of the Ukrainian language.

Thus, the comparison of actually linguistic characteristics of the fishing etymons with the historical and archeological data about territorial spreading and possible time of emergence fishing artefacts helped to identify that the etymology of ancient names of fishing tools (for catching fish by hand) derives from onomatopoeic exclamations, and the etymology of names of tools for spearing fish relates to chronology of historical periods of creation the appropriate materials for producing the spear heads (tips).

© Міняйло Р. В., 2017

Dichotomy 'muddy water' and 'clear water' in the semantical structure of studied names reflects the fundamental difference between the occurrence of these ancient ways of fishing.

***Key words:** fishing, etymon, chronology, dialect names, semantical structure, motivation.*

До початку формування хліборобських цивілізацій важливу роль у життєзабезпеченні відігравали привласнювальні галузі господарства – рибальство, мисливство, збиральництво [2, с. 90]. На території сучасної України рибальському промислу як засобу існування сприяли першооснови, коли за переконливим висновком Г.П. Півторака 10 – 8 тис. років тому (в епоху мезоліту) сформувалися географічно-ландшафтні зони й у річках водилися лососі, вирезуби, судаки, соми і форель [11, с. 7]. Розвинене ж рибальське господарство у предків українців можна датувати щонайпізніше VI тис. до н. е. (у часи неоліту), про що свідчать артефакти з розкопок стоянок сурської культури (у степовому Подніпров'ї та західному Приазов'ї) – кам'яні грузила, кістяні гачки й гарпуни [6, с. 9-10].

У період енеоліту наші пращури вдосконалили свій рибальський ремамент, замінивши деякі знаряддя, виготовлені «з кісток оленя, косулі, кабана» [2, с. 94], мідними виробами. Відомий дослідник етногенезу східних слов'ян Г.П. Півторак зазначає, що на Наддніпрянщині протягом усього III тис. до н. е. численні, переважно мисливсько-рибальські племена дніпро-донецької культури контактували зі трипільськими племенами, які вже мали мідні рибальські гачки, одержані через обмін з Кавказу й Балкан [11, с. 11-12].

Видається цілком очевидним і те, що до створення людиною перших рибальських знарядь були різні способи ловлення риби руками. Більшість з них дійшли до сьогодення, витримавши конкуренцію зі хронологічно пізнішими й технологічно досконалішими способами рибальства – биття риби остями, улаштування для неї різноманітних пасток тощо.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю простежити реалізацію особливостей стародавнього рибальства в мовній картині українців. Сягнути історії формування рибальського промислу допоможуть власне лінгвістичні джерела – етимологія назв, якими позначено найдавніші на наших теренах артефакти рибальської сфери.

Звідси випливає мета розвідки – установити мотивацію і хронологічну глибину етимонів, що входять до складу лексико-семантичних груп «Назви, пов'язані з ловленням риби руками» і «Назви настромлювальних рибальських знарядь».

Аналізуючи послідовність виникнення рибальських реалій, логічно стверджувати, що найдавніші способи рибальства були незнаряддєві – рибу ловили руками. Українські діалекти зберігають численні назви на позначення цього способу риболовлення: ***лапа́вка*** 'ловля риби руками' у буковинських говірках [14, с. 252], ***мацуни́*** 'ловля риби голими руками під камінням' у говірках Могилівського Придністров'я [7, с. 86], ***печеркува́ти*** 'ловити руками раків, рибу в підмивах берега тощо' в поліських говорах [8, с. 158]. Найвищий рівень узагальнення, еволюцію до стійкої професійної словосполуки

бачимо на прикладі вислову ***ходúти на лапáвку*** ‘займатися ловленням риби руками’ (*«Вчáра з дíдом ходúли на лапáвку і наловúли сúлу рúби»*) [14, с. 252], який є гіпонімом загальноукраїнського ***ходити на рибу***.

В оповіданні І.Я. Франка «Як Юра Шикманюк брив Черемош» (тут і далі цитую за виданням 1923 року – Р. М.), коли судовий ад'юнкт вимагає від корчмаря Мошка пстругів на вечерю, корчмар відповідає: *«... Нема пстругів у нашім Черемоші. Вибили кьоци, а що було решта, то* ***вилапали*** *Гуцули»* [16, с. 52]. Вустами героя свого твору великий знавець рибальського промислу гуцулів Іван Франко відтворює стійкі словосполуки *бити рибу* [остями] і *лапати рибу* на позначення цих стародавніх способів привласнювального господарства.

В.М. Ілліч-Світич припустив, що найдавнішим значенням лексичного реконструкта *łap'a є конкретне значення ‘плоска частина руки, ноги’ (= ‘долоня, ступня’), збережене ностратичними семітохамітською, індоєвропейською й уральською мовами [5, с. II, 25]. Праслов'янське lapati ‘хапати, ловити’, lapiti ‘схопити, спіймати’ етимологи передовсім виводять зі звуконаслідувального вигуку **lap** [4, III, с. 193]. У діахронічному аспекті такий мотиваційний зв'язок підтверджують і діалектні назви риб, зокрема праслов'янський діалектизм ***ласкúрь*** (*laskyrь ← *laskati) [9, с. 212], тобто той, який «ляскає» по воді. У східнослобожанських і східнополіських говірках словом ***шлапáк*** («шльопає» по воді) можуть називати відповідно будь-яку велику рибу (від 2 кг і більше) і породу риби – товстолобика (Hypophthalmichthys molitrix), у південночернігівських говірках ***чопáк*** ‘велика риба, більше 2 кг, яка голосно «чопає» по воді‘ [Картотека автора]. Звуконаслідувальний елемент в етимонах багатьох рибальських назв виконує надважливу функцію розрізнювання сили удару або частоти ударів по воді, пор. у нижньонаддніпрянських говірках ***дрьóхати*** ‘викидатися з води вночі або ж удень перед дощем’ і ***чокувáть*** ‘про дрібну рибку, яка, рятуючись від переслідування щуки, то вистрибує з води, то знов пірнає, видаючи при цьому звуки «чок», «чок»’ [17, I, с. 300; IV, с. 219].

Схожість тілобудови риби з формою людської долоні та її здатністю (що більш важливо!) утворювати певний звук на поверхні води відбито в діалектних відповідниках іхтіологічної номенклатури. Так, іхтіономен ***баламут*** ‘скумбрія, Scomber scomber L.’ етимологи трактують як запозичення з турецької мови (palamud ‘вид риби’), яке своєю чергою походить від нгр. παλαμίδα ‘тунець’, пов'язаного з гр. παλαμη ‘долоня’ [4, I, с. 124].

Імовірно, ручне риболовлення віддавна мало різну специфіку й ареальні особливості. Один зі способів передбачає застосовувати під час рибальства, крім рук, ще й ноги, якими рибалка каламутить воду. Українські діалекти зберігають узаємозалежні семи ‘верхні й нижні кінцівки людини’ ↔ ‘каламутна вода’ ↔ ‘засліплена риба’ в семантичній структурі рибальських професіоналізмів: гіперонім ***колотúти рúбу*** ‘спосіб ловити рибу, який полягає в тому, що воду на місці ловлення бовтають доти, доки в ній не задихнеться риба, яку потім виловлюють руками’ в середньополіських говірках [8, с. 101] і гіпонім ***колотúти вуюнíв*** ‘каламутити воду, щоб було легше

спіймати в'юнів, які стають «незрячими»' в західнослобожанських говірках [Картотека автора].

Гіпоконцепт *мутна (каламутна) вода* корелює з концептом РИБА в межах варіантів відомого фразеологізму ***лови́ти ри́бу (ри́бку) в каламу́тній воді́*** [15, с. 83] або ***у мутній воді риб[к]у ловити (вудити)*** [13, с. 449] 'мати вигоду з чого-небудь, користуючись із неясності обставин, чиїхось труднощів'. Серед різних способів мотивації цього фразеологізму дослідники пропонують такий: прототип вислову – давньогрецький зворот «ловити вугрів», оснований на тому, що вугрів можна спіймати лише в мутній воді [1, с. 509]. Тому можна припустити, що фразеологізми цього універсального образу просто вперше зафіксувала давньогрецька література, а в усному мовленні багатьох етносів вони функціювали й раніше, передаючи первісний спосіб ловлення риби нашими пращурами.

І досі залишається актуальним установлення етимологічних зв'язків назв перших рибальських знарядь настромлювального типу. Спосіб полювання з ними на велику рибу майже не відрізнявся від способу полювання на великого звіра.

Вірогідно, від праслов'янського **ostь** із первісним значенням 'кістка' [4, IV, с. 230] в давньоукраїнській мові утворено назву ***ostьнъ***, ***ostьнь*** 'гостряк, ріг; колючка, жало; гостра палиця', якій відповідає сучасний український термін ***о́стень*** 'риболовецьке знаряддя, схоже на вила' [Там само: IV, с. 229-230]. Семантика цих назв у діахронічному розвиткові свідчить, що наші предки спочатку впольовували рибу палицею з накінечником із кістки (кісток) тварини, а з винайденням заліза – відповідно з металевим накінечником з одним, двома або трьома зубцями. Отже, семантична структура слова *остень* зберігає в собі первинну мотивацію: частина цього знаряддя зроблена з кістки (кісток) тварини. Цей висновок підтверджує діалектна лексика української мови. Так, у лемківських говірках назва ***о́сты*** означає 'ості, риб'ячі кістки' [10, с. 219], а в буковинських говірках упадає в око формальна схожість назв ***о́ста*** 'риболовецьке знаряддя, остень' і ***ко́ста*** 'кістка' (із ремаркою *застаріле слово*), пор.: *Нима́ ри́би биз ко́сти, а чолові́ка биз зло́сти* [14, с. 369, 226]. Етимологію чеського лінгвіста В. Махека, який уважав саме значення 'кістка' первісним для праслов'янського архетипу *ostь* і відповідно витлумачив його як продовження індоєвропейської назви кістки, історики мови підтверджують також тим, що в слов'янських мовах у «кістковій» семантиці переважає *м'ясна* кістка (тобто гостра!) або *гострий кінець* кістки [3, с. 72].

Приклади мовлення, якими укладачі діалектних словників ілюструють тлумачення лексеми *ости (ості)*, дозволяють, крім опису форми знаряддя, «побачити» сценарій цього стародавнього способу риболовлення. Зі «Словника поліських говорів» П.С. Лисенка дізнаємося, що ***о́сті (го́сті)*** – це залізне знаряддя у вигляді палиці з зубцями на кінці для забивання й ловлі риби, переважно щук. А фрагмент мовлення діалектоносія засвідчує важливий факт – цим рибальським знаряддям рибу б'ють на мілині, куди вона виходить нереститись: *Шчу́ка йак у не́рест, то ви^{і}хо́д^{і}т' на траву́ і кача́йец'а, ви^{і}хо́дит' на одм'е́л'; тод'і́ йійі́ бйу́т' о́с'т'ами^{і}* [8, с. 58]. Те, що рибу б'ють

остями переважно під час нересту, засвідчують і південно-західні діалекти української мови, зокрема мова русинів: *Пстру́гы на терло́ прихо́дят горі́ріко́в тай тогды́ си їх бúє оста́ми* [12, II, с. 57]. Неглибока вода дозволяє рибалці побачити рибу і краще приборкати її. Усі деталі такої боротьби чудово передав І. Франко у згадуваному вище оповіданні: *«Головатиця не переставала кидати собою та крутитися при Юрових ногах, поки Юрі нарешті таки не вдалось налапати рукою на дерев'яний держак ости, що обома залізними зубами була вбита в хребет головатиці. Юра був старий практик і вірно догадався, що якийсь недосвідний рибак мусів зранити сю рибу, та не зумів удержати її. Може не встиг добре притиснути її вістю до дна, а може не надіявся такої штуки»* [16, с. 44].

1899 року вийшов друком перший том праці визначного етнографа В.О. Шухевича «Гуцульщина», де вчений надзвичайно докладно описав особливості виготовлювання деталей рибальських остів, а також різновиди цього знаряддя. Для ***«звичайних остей»*** рибар *«шкрумúть остивно, аби було чорне, "такого риба не вздрит"»* [18, с. 250]. Остивно ж ***«летучих остей»*** робили зі *«смереки 3-4 метри високої, і лише коло гузяра полишені 2-3 колеса фої, решта обчімхана»* [Там само: с. 252].

Стародавність виникнення рибальських остів на теренах сучасної України підтверджують зафіксовані В.О. Шухевичем магічні дії гуцульських рибарів. Після першої вбитої остями риби рибар *«відкусує їй зубами фіст, жвячить його, після чого спльовує на рибу, кажучи: "Як трави в поли, листу в лїсї, піску в мори, тілько риби у мене"»*. Виготовляючи вила для остів, слід потрапляти молотом лише по заготовці, а не по ковадлу: *«при кованю остий не сьміє він [коваль] анї раз* ***за дурно*** *ударити клевцем по ковалї, лише все по зелїзї, з якого робить ости, аби потому рибар не закидав за дурно остий на рибу»*. Зрубати деревину для держака остів треба було одним ударом правої руки справа наліво: *«Рибар іде з остами у лїс, там рубає* ***ости́вно*** *правою рукою на лїво, але так, аби утяв його від разу...»* [Там само: с. 250-251].

Отже, зіставлення власне лінгвістичних характеристик рибальських етимонів з історико-археологічними даними про територіальне поширення та можливий час з'яви рибальських артефактів допомагає розв'язати комплекс проблем: хронологічно окреслити основні еволюційні етапи формування рибальського промислу на теренах сучасної України, простежити активні тяглові процеси в мотивації досліджуваних назв, визначити лінгвогеографічну типологію рибальських культур в Україні.

Такий методологічний підхід допоміг установити, що етимологія назв ручного риболовлення походить зі звуконаслідувальних вигуків, а етимологія назв настромлювальних рибальських знарядь – із хронології історичних етапів винайдення людством відповідного матеріалу для виготовлювання накінечників, серед найперших з яких були кістки тварин.

Етнографічний матеріал засвідчив, що в семантичній структурі досліджених назв протиставляються факультативні семи 'каламутна вода' (для риболовлення руками) і 'прозора вода' (для рибалення остями). Ця дихотомія відбиває принципову різницю постання стародавніх способів рибальства.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бирих** А.К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова ; [под ред. В.М. Мокиенко]. Спб. : Фолио-Пресс, 1998. 704 с. 2. **Бурдо** Н. Б. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. Харків : Фоліо, 2007. 415 с. 3. **Этимологический** словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. – М.: Наука, 1974. Вып. 36 : [под ред. А. Ф. Журавлева]. 2010. 260 с. 4. **Етимологічний** словник української мови : у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. К. : Наук. думка, 1982– 012. Т. 1–6. 5. **Иллич-Свитыч** В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский) : в 3 т. / Владислав Маркович Иллич-Свитыч ; [под ред. В. А. Дыбо]. М.: Наука, 1971-1984. 6. **Котова** Н. С. Культурно-історичні процеси у Північному Причорномор'ї у VI – V тис. до н. е. : автореф. дис. ... д-ра істор. наук : спец. 07.00.04 – археологія / Н. С. Котова. – Київ, 2010. 30 с. 7. **Крохмалюк** Д. І. Словник говірки села Шендерівка та інших населених пунктів Могилівського Придністров'я / Д. І. Крохмалюк. – К. : ВПЦ Літопис-ХХ, 2015. 248 с. 8. **Лисенко** П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. К. : Наук. думка, 1974. 260 с. 9. **Нечитайло** І. М. Історія і типологія праслов'янських девербативів : [монографія]. К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. 356 с. 10. **Пиртей** П. С. Короткий словник лемківських говірок; [упоряд. й підгот. до друку Є.Д. Турчин]. Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. 364 с. 11. **Півторак** Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К. : Академія, 2001. 152 с. 12. **Російсько-русинський** словник : у 2 т. / [склав І. Керча]. – Ужгород : ПоліПрінт, 2012. 13. **Російсько-український** словник сталих виразів / [уклад. І. О. Вирган, М. М. Пилинська ; за ред. М. Ф. Наконечного]. Х. : Прапор, 2000. 864 с. 14. **Словник** буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с. 15. **Українсько-російський** і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / [уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. К. : Рад. школа, 1991. 400 с. 16. **Франко** І. Як Юра Шикманюк брив Черемош. Терен у нозі: Перше книжкове видання. Львів-Київ, 1923 : З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. 88 с. 17. **Чабаненко** В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. Запоріжжя, 1992. 18. **Шухевич** В. О. Гуцульщина: Перша і друга частини. – Репринтне відтворення тексту 1899 року (Книжка перевидана коштом Танасія Опарика). Снятин : ПрутПринт, 1997. 351 с.

Міняйло Роман Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

tel: +380505358442
E-mail: roman298@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9392-594X

Minyailo Roman Viktorovych – Ph.D in Philology, Associate Professor, Doctoral Student, Department of the Ukrainian Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

УДК 811.161.1:811.162.1'373''18''

Г. Намачинська

КЛАСИФІКАЦІЯ УКРАЇНІЗМІВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ XIX СТ. НА ОСНОВІ ВРАХУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ КРИТЕРІЇВ

У статті висвітлюється проблема, що стосується з'ясування особливостей запозичувального потенціалу української мови стосовно мови російської. Ідеться про специфіку граматичної адаптації українізмів російської мови, що належать до різних лексико-граматичних класів слів, зафіксованих у тлумачному словнику живої великоросійської мови В. Даля.

Ключові слова: *граматична адаптація, запозичення, українська мова, українізм, російська мова.*

Намачинская Г. Классификация украинизмов русского языка XIX в. на основании учета грамматических критериев. *В статье освещается проблема, касающаяся определения потенциала украинского языка в аспекте заимствования единиц украинского языка в русский язык. Речь идет о специфике грамматической адаптации украинизмов русского языка, принадлежащих к разным лексико-грамматическим разрядам слов, зафиксированных в словаре живого великорусского языка В. Даля.*

Ключові слова: *грамматическая адаптация, заимствование, украинский язык, украинизм, русский язык.*

Namachynska H. Classification of Ukrainianisms in the Russian Language of the XIX-th Century Based on Grammatic Criteria. *The article deals with the problem of finding out the features of the borrowing potential of the Ukrainian language in relation to the Russian language. It is a question of the specificity of the grammatical adaptation of Ukrainian-language Ukrainianisms that belong to various lexical-grammatical classes of words recorded in the V. Dahl's explanatory dictionary of the live «velykorosiyska» language.*

The purpose of this article is to classify the Ukrainianisms of Russian language of the nineteenth century. on the basis of their grammatical adaptation, belonging to separate lexico-grammatical classes and changes that have occurred in the system of grammatical categories of individual lexical units.

Ukrainianisms, founded in V. Dahl dictionary, are divided into 4 groups.

Nouns make the largest class of words among ukrainianisms of the Russian language of the nineteenth century. A slightly smaller group is the masculine nouns. One can conclude that the largest borrowed potential from the Ukrainian language in Russian in the nineteenth century have possessed nouns and verbs, which explain the importance of these lexical-grammatical categories of words in speech. It is these lexical-grammatical discharges that have the greatest cognitive-pragmatic opportunities.

The prospect of studying of this problem is the necessity of concluding a dictionary of borrowings from the Ukrainian language into the Russian language, which was traced not only in the nineteenth century, but also in the future, which, of course, it takes place at the beginning of the XXI century.

Key words: *grammatical adaptation, borrowing, Ukrainian language, Ukrainianism, Russian language.*

Взаємовплив мов має, що безперечно, велике значення для їхнього розвитку. Класики мовознавства неодноразово про це писали, зокрема Г. Шухардт зауважив: «Серед усіх тих проблем, якими займається сьогодні мовознавство, немає, напевно, жодної настільки важливої, як проблема мовного

© Намачинська Г., 2017

змішування (йдеться про взаємовплив мов. – Г. Н.). Вона повинна бути ретельно досліджена насамперед там, де є для цього найбільш сприятливі умови як для спостережень над самими процесами змішування, так і для наукового його вивчення (переклад автор. – Г. Н.)» [Шухардт Г. С. 175].

Залежно від конкретних історичних умов процеси мовних взаємовпливів відбуваються по-різному. Наслідком активних мовних контактів, у яку б епоху вони не відбувалися, є процес інтерференції, що мала, як відомо, і позитивні, і негативні наслідки. Результатом позитивного впливу є насамперед лексичні запозичення, що сприяють посиленню когнітивно-прагматичних можливостей мов.

Дослідження процесу запозичення елементів української мови в інші мови світу належить до пріоритетних завдань українського мовознавства, оскільки це явище на сьогодні малодосліджене, а необхідність окреслення запозичувального потенціалу української мови є очевидною необхідністю, тому, безперечно, тема цієї наукової розвідки належить до актуальних тем української гуманітарної науки.

Зазначена проблема частково досліджувалася українськими і російськими мовознавцями, однак переважно праці вчених стосувалася діалектного мовлення (див., напр., Л. Баранник [2; 3], О. Владимирська [5; 6], Л. Зотеєва [9], В. Собіннікова [13], В. Столбунова [14]), рідше мовлення літературного (див., напр., Т. Боброва [4], О. Журавльова [8], Г. Їжакевич [10], Л. Крисін [11], Л. Романова [12]). Наукові студії, у яких би аналізувався виключно запозичувальний потенціал українізмів з огляду на належність слів до лексико-граматичних розрядів, на сьогодні практично відсутні, хоч певні аспекти граматичної адаптації були предметом окремих наукових праць (див., напр. [7]).

Без сумніву, важливим етапом запозичувального процесу лексичного матеріалу вважається граматична адаптація. У зв'язку із цим мета цієї статті – подати класифікацію українізмів російської мови XIX ст. на основі їхньої граматичної адаптації, приналежності до окремих лексико-граматичних класів та змін, що відбулися в системі граматичних категорій окремих лексичних одиниць.

Для розв'язання поставленої мети, крім тлумачного словника живої великоруської мови В. Даля [1], залучалися й словники сучасної української (СУМ [16]) і російської (БАС [15]) мов.

Після виокремлення системи лексичних українізмів російської мови XIX ст. на основі аналізу тлумачного словника В. Даля [Див.: 1] шляхом суцільної вибірки на другому етапі дослідження було важливо простежити подальшу «долю» цих лексичних українізмів. Для цього проведено зіставно-порівняльний аналіз виокремлених українізмів зі словника В. Даля зі специфікою їхньої репрезентації в тлумачних словниках сучасних російської і української літературних мов. У зв'язку із чим українізми, виокремлені зі словника В. Даля, розподілені на 4 групи, зокрема такі:

1) що не ввійшли ані в БАС, ані в СУМ, наприклад: *вибжа, дробушки, крез, кесь, сикава, скулочник, ошкварить, руля, шмарковать* та ін.; це

пояснюється тим, що В. Даль не виокремлював одиниці літературної мови, тому пласт діалектизмів, сленгізмів і арготизмів сам по собі відпав;

2) містяться в СУМі (щоправда, в іншій графічній формі), але відсутні в БАСі, наприклад: *бодня, брыдкий, варенуха, волошка, веселка, горобець, гоить, драбина, келеп, небога, окроп, покрытка, поплотнеть, роля (рос. пахота), тямить, хист, шквыра* та ін.

3) увійшли в БАС, але не зафіксовані в СУМі, наприклад: *подвалюк, отчинять, стрекотать*;

4) увійшли і в СУМ, і в БАС, хоч в окремих випадках і в інших варіантах написання, наприклад: *айва*, *бублик, булава*, *гетьман, дума, козак, сват, свита, узвар* та ін.

Як показує аналіз зібраної картотеки, найбільший за кількістю частиномовний клас слів серед українізмів російської мови XIX ст. складають іменники, серед яких більшість належить до жіночого роду: *айва, балка, бендюга, блаватка, бодня, булава, варенуха, вибжа, веселка, волошка, горобина, доба, долонь, домра, драбина, дума, кабака, келеп, купа, марена, недиля, огудина, паланка, паляница, папера, пигва, пика, плахта, подгейстра, покрытка, похвалка, роля, рубанка, руля, свирепа, свита, скрыня, сулия, фуга, худоба, череда, швачка, шквыра, юпка* та ін.

Дещо менша група – це іменники чоловічого роду: *аркуш, атаман, бовкун, бузовир, ведмедь, войт, гарбуз, гетман, горобец, дрюк, казак, окрип, ожеред, оселедец, пивень, плец, плугатар, подволок, римар, рубель, сафлор, сват, скулочник, слипняк, староста, статок, стрик, строп, тата, увивач, узвар, укроп, универсал, хист, чумак, шаплик, швец, шевец, явор* та ін.

Невелика група – іменники середнього роду, як-от: *багаття, лушпиння.*

Малочисельними є й іменники спільного роду: *небога, пидтовкачка, сикава* (рос. ‘сплетник(-ца)’), скавалда (рос. ‘плакса’).

До іменників pluralia tantum належить також незначна група: *дробушки, сироты* (рос. ‘дрожь по телу’), *ставины.*

Якщо порівняти наведений матеріал із словниками сучасної російської (БАС [15]) чи української мов (СУМ [16]), то можна простежити, що деякі граматичні ознаки зазнали кардинальних граматичних змін, наприклад, лексему *блаватка* В. Даль кваліфікував як приналежну до жіночого роду, а в СУМі це слово подається у варіанті *блават* і належить до чоловічого роду. *Кабака* у словнику В. Даля жіночого роду, а в БАСі і СУМі – чоловічого. *Бендюга* (В. Даль) у СУМі зафіксоване як *бендюг* і належить, зрозуміло, не до жіночого роду, а до чоловічого. У В. Даля *папера* – жіночого роду, у СУМі дається варіант *папір* (чол. р.). *Келеп* у В. Даля окреслений як іменник жіночого роду, а в СУМі – це слово чоловічого роду.

Причинами невідповідності категорії роду іменників-українізмів у словнику В. Даля і в сучасних словниках української чи російської мов можна пояснити кількома причинами: 1) характером тлумачного словника живої великоросійської мови В. Даля – це словник не кодифікований нормою, який фіксував усне «живе» мовлення, зокрема й діалектне, тому можливі неточності у фіксації граматичних категорій, що пов’язане ще й із тим, що

лексема могла бути записана зі слів людини, яка не володіла нормою; 2) характером мови загалом, що є змінною категорією.

Прикметників-українізмів виокремлено в словнику В. Даля значно менше, ніж іменників: *безсмачный, вийсковой (товарищ), гарный, брыдкий, винный, вытришковатый, керпатый, неповинный, папушный, перистый, рогатый* (йдеться про скотину*), рудой, украйний.* Вони репрезентують лексико-граматичні розряди якісних і відносних прикметників, присвійні прикметники практично не зафіксовані В. Далем.

Чималу групу у словнику В. Даля складають дієслова-українізми: *бачить, вжахнуться, вживать, вродиться (уродиться), втекать, всхаменуться, вскрыть (молодых), выбачать, выскубты, гасать, грать, дбать, дму, доличить, дяковать, загырчать, замордовать, згоить, здужать, казать, мати, невздужать, обмилиться, обраховать, обрыдать, оточить, отпочинуть, отчинять, отшмарить, перегортать, подобаться, помилиться, пополотнеть, поутекати, почепить, промылиться, реготать, робить, схаменуться, схопить, скиголить, скрежетать, спивать, сподобать, стрекаться, тримать, тямить, умерти, чкурить, хибать, ходити, чуть, шкварить (ошкварить)* та ін.

Деякі дієслова, однак не всі, подані з урахуванням видових пар: *нахилять – нахилить, обрыдать – обрыднуть, оскубать – оскубти, отчинять – отчинить, отхилять – отхилить, перегортать – перегорнуть, розчухать – розчухивать, улаживать – улагодить* та ін.

Окремі дієслова репрезентовані лише у формі одного виду, зокрема недоконаного (*бачить, гасать, втекать, выбачать, грать, дбать, дмить, казать, невздужать, подобаться, поутекать, реготать, скиголить, стрекаться, тримать, тямить, ходить, чкурить, чути, шкварить, шмаровать* та ін.) і доконаного (*вжахнуться, доличиться, замордовать, згоить, обмилиться, обраховать, отпочить, помилиться, пополотнеть, почекать, почепить, сподобать, схопить, умерти* та ін.).

Як бачимо, дієслова репрезентують діалектний пласт чи значно змінили графічну форму.

Серед прислівників, займенників, а також службових частин мови й вигуків трапляються поодинокі українізми – *богато* (рос. ‘много’)*, доси, швидко; сей, той; бо; осе, ось, нехай, чи; эге! эва!.* Зафіксовано факт чергування прийменників *у – в*; прийменник *від* замість російського *от.*

Отже, можна зробити висновок, що найбільшим запозичуваьним потенціалом з української мови в російську в ХІХ ст. володіли іменники і дієслова, що пояснюємо важливістю цих лексико-граматичних категорій слів у мовленні. Саме ці лексико-граматичні розряди мають найбільший когнітивно-прагматичні можливості. Дискурсивні слова, так звані слова-зв’язки менш активні в аспекті запозичення, хоч, можливо, зазначене поснюється й меншою увагою лексикографа до фіксації таких слів, оскільки їхня вага в мовленні на той час не була доведена теоретично. Вигуки, як зауважують лінгвісти, меншою мірою підлягають запозиченню, оскільки означення емоцій зберігають національну специфіку послідовніше, ніж означення усіх інших лексико-граматичих класів слів.

Перспектива дослідження цієї проблеми полягає в необхідності укладання словника запозичень з української мови в мову російську, що простежувалося не лише в XIX ст., але й у подальший час, що, звичайно, має місце і на початку XXI століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Даль В. И.** Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х томах. Т. 1 – С. XLIV, – С. XLIV, – С. XLVIII, – С. XLIX, – С. XXIX. – М. : Терра, 1981. 2. **Баранник Л. Ф.** Причини заимствования иноязычных слов в русские островные говори юга Украины . *Записки з загальної лінгвістики* : зб. наук, праць. Вип. 3. Одеса: Астропринт, 2002. С. 3–10. 3. **Баранник Л. Ф.** Украинские элементы в русских островных говорах Одесчины. *Записки з загальної лінгвістки* : зб. наук, праць. Вип. 5. Одеса: Астропринт, 2002а. – С. 190–197. 4. **Боброва Т. А.** Лексические заимствоваиия из языков народов СССР в аспекте культури русской речи. *Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия*: (Проблеми лексики) / отв. ред. Н. Г. Михайловская. М.: Наука, 1985. С. 14–29. 5. **Владимирская Е. А.** К проблеме лексических контактов русских и украинских говоров на территории УССР. *Русское языкознание*. 1981. № 3. С. 82–90. 6. **Владимирская Е. А**. Семантическяе диалектизмы в островном русском говоре на Украине. *Русское языкознание*. 1984. № 9. С. 9–18. 7. **Грамматическая** интерференция в условиях национально-русского двуязычия / отв. ред. В. В. Иванов. М.: Наука, 1990. 203 с. 8. **Журавлева Е. А.** Влияние культурно-языковых контактов на лексическую систему русского языка. *Русский язык: исторические судьбы и современность :* труды и матер. II Междунар. конгресса иселедователей русского языка, (Москва, 18–21 марта 2004 г.). М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. С. 539–540. 9. **Зотеева Л. И.** Освоение украинской зкспрессивной лексики в русских говорах Одещины. *Русское языкознание*. 1987. № 15. С. 82–88. 10. **Ижакевич Г. II.** Украинские лексические элементы в русской речи. Функционирование русского языка в близкородетвенном языковом окружении / отв. ред. Г. П. Ижакевич. – К. : Наук, думка, 1981. – С. 224–236. 11. **Крысин Л. П.** Об украинизмах в современном русском языке. Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР / отв. ред, Ю. Д. Дешерие. – М. : Наука, 1987. – С. 167–174. 12. **Романова Н. П.** Украинизмы в системе нормативних средств создания образности. Культура русской речи в национальных республиках / [отв. ред. Г. П. Ижакевич]. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 34–38. 13. **Собинникова В. И.** Южнорусское наречие в его контактах с украинскими говорами. *Русские говоры на Украине*: [сб. статей]. К. : Наук. думка, 1982. С. 5–18. 14. **Столбунова В. И.** Русско-украинское взаимодействие в лексике русских «островных» говоров на Буковине. *Русское языкознание*. – 1984. – № 9. – С. 18–24. 15. **Словарь** современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. М.-Л. : Наука, 1950–1965. 16. **Словник** української мови : в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. дука, 1970–1980. 17. **Шухардт Г.** К вопросу о языковом смешении. Избранные статьи по языкознанию. М. : Иностранная литература, 1950. 240 с.

Намачинська Галина Ярославівна – викладач, Дрогобицький державний університет ім. Івана Франка, вул. Шухевича 86/81, м. Самбір, 81400, Львівська обл., Україна.

tel. +38 0983911197
E-mail: fokysnam@ukr.net
http://orcid.org/0000-0002-2984-8422

Namachynska Halyna Yaroslavivna – Teacher, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Shukhevycha Str., 86/81, Sambir, 81400, Lviv region, Ukraine.

УДК 811.161.1'1

О. М. Стаценко

НОМІНАЦІЇ ЇЖІ, ТЕПЛА, БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ НАЇВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ СВІТУ

Статтю присвячено когнітивному аналізу номінацій їжі, тепла та безпеки, репрезентованих народними казками та паремійними текстами українців і росіян. Розглянуто основні представники вищеназваних номінацій, такі як «піч» та «каша». Досліджено поняття магічно-містичної партиципації, суміщення техніки бриколажу і міфологічного мислення на прикладі давньої духовної культури слов'янських народів. Доведено, що казка та паремія, як фактори архаїчної творчої фантазії, є системою фундаментальної маніфестації світу.

Ключові слова: *народна казка, паремійні тексти, архаїчна картина світу казки, когнітивний аналіз, наївна категоризація світу, бриколаж.*

Стаценко Е. Н. Номинации пищи, тепла, безопасности в контексте наивной категоризации мира. *Статья посвящена когнитивному анализу номинаций пищи, тепла и безопасности, представленных народными сказками и паремийными текстами украинских и русских народов. Рассмотрены основные представители вышеуказанных номинаций, такие как «печь» и «каша». Исследовано понятие магично-мистической партиципации, совмещение техники бриколаж и мифологического мышления на примере древней духовной культуры славянских народов. Доказано, что сказка и паремия, как факторы архаической творческой фантазии, являются системой фундаментальной манифестации мира.*

Ключевые слова: *народная сказка, паремийные тексты, архаичная картина мира сказки, когнитивный анализ, наивная категоризация мира, бриколаж.*

Statsenko O. M. The Food, Heat, Safety Nominations in the Context of Naive World Categorization. *The article is devoted to the cognitive analysis of the food, heat and safety nominations, represented by folk tales and paroemian texts of Ukrainians and Russians. The main representatives of the aforementioned nominations, such as "furnace" and "porridge" are considered. The ancient man mentality is based on the collective representations, under the influence of which the environment, all household items, made by man, is always an embodiment of the set of mystical properties. The concept of magical and mystical participation, the combination of bricolage techniques and mythological thinking on the example of the ancient spiritual culture of the Slavic peoples was explored. The relevance of the article is related to modern developments in the field of cognitive perception of reality and the latest anthropological investigations in linguistics. It is proved that fairy tales and paroemia, as factors of archaic creative imagination, are a system of fundamental manifestation of the world. To summarize the research, we should say, that Ukrainian and Russian fairy tales, paroemias are the result of the long-term activity of societies; these are consistent qualitative transformations of reality, peculiar ethnological systems.*

Key words: *folk tale, paroemian texts, archaic picture of the world of fairy tales, cognitive analysis, naive categorization of the world, bricolage.*

Базовими репрезентантами наївної категоризації світу виступають сталі мовні вирази: прислів'я, приказки, афоризми, сентенції та народні казки. Зазначимо, що об'єктом нашого дослідження є російські та українські паремії та казки як феномени наївної категорізації світу в номінаціях їжі, тепла, безпеки. Мета даної статті полягає в тому, щоб представити вищеназвані номінації в окресленому контексті на матеріалі фольклору: українських та російських казок, паремійних текстів. Актуальність статті пов'язана

© Стаценко О. М., 2017

з сучасними доробками у сфері когнітивного сприйняття дійсності та новітніми антропологічними розвідками у лінгвістиці.

За словами В. В. Жайворонка, мова окреслює носієві напрями світосприйняття, підтвердженням чого є традиційні дискурси, серед яких учений називає фольклорні тексти замовлянь, вірувань, оповідей – міфів у формі казки, переказу, легенди, анекдоту, вербальних фрагментів весільних та інших обрядів, ритуальних дійств тощо [1, с. 48].

Безумовно, мислення прадавньої людини основане на колективних уявленнях, під впливом яких оточуюче середовище, всі предмети домашнього вжитку, виготовлені людиною, завжди є втіленням сукупності містичних властивостей. Асоціації архаїчної свідомості, що стосуються відношень між суб'єктами (антропоморфними, зооморфними, біоморфними тощо) і об'єктами, зокрема предметами, що визначаються наявністю партиципації (фр. Lo I de participation, співучасті). Леві-Брюль зазначав, що «закон партиципації є характерним принципом первісного мислення, який керує асоціацією і зв'язками уявлень у первісній свідомості» [2, с. 62].

Даючи характеристику наївній, первісній діяльності, К. Леві-Стросс використовує поняття «бриколаж» (фр. bricolage, букв. «несподіваний рух, своєрідна гра з м'ячем з використанням допоміжних засобів») [3, с. 123]. Суміщення техніки бриколажу і міфологічного мислення спостерігається в тому, що останнє реалізується через досить змістовний і напрочуд химерний з певними табу репертуар. І в такому розумінні мислення, як стверджує К. Леві-Стросс, у вказаному контексті є чимось на зразок інтелектуального бриколажу [3, с. 126].

Цілком беззаперечним є той факт, що в українських і російських народних казках та пареміях наявний даний інтелектуальний вияв. Так, яскравий репрезентант номінації як їжі, тепла так і безпеки є «піч», зокрема, представлена у зазначеному наративному жанрі з неприродною для неживих об'єктів функцією – здатності до вербальної комунікації : – *Ох, тяжело мне! Испеклись мои пирожки! Помоги мне, девица!* («Гуси – лебеди») [4, с. 21]. До того ж піч слугує прихистком в разі небезпеки у цьому ж фольклорному творі: – *Печь- матушка, спрячь нас, от злой смерти укрой! Печь заслонку отворила. Забрались братец и сестрица в печь, заслонку задвинули. Гуси – лебеди погоготали – погоготали – и ни с чем улетели* [4, с. 27]. Також піч виконує функцію транспортного засобу, здатного розвивати неабиякі швидкісні можливості у казці «Емеля – дурак»: – *Ну-ка, по щучьему веленью, а по моему прошенью, поезжай-ка, печь, прямо в город! Тотчас изба затрещала, и печь вон пошла из избы и как сошла со двора, то и поехала печь столь шибко, что и догнать нельзя; и он догнал еще на дороге того посланного, который за ним ездил, а во дворец с ним приехал* [5, с. 571]. В українській паремії *Січень січе, а піч чубом трясе* [6, с. 13] образ печі наділений яскравою ознакою чоловічої зачіски – чубом.

Піддаючи аналізу оповідний фольклор російської етнокультурної зони, В. Я. Пропп зауважує, що це визначено ранніми, зокрема архаїчними

схемами мислення, які не є причинно-наслідковими, оскільки для дій, відображених у фольклорі, не потрібна актуалізація причини цих дій [7, с. 96]. Особливо яскраво, за В.Я. Проппом, це простежується в так званих кумулятивних казках з присутньою номінацією їжі у назвах казок (наприклад, «Колобок», «Ріпка», «Курочка Ряба», «Яєчко»), етапи у яких виникають один за одним, і мотивація за такої ієрархії не є обов'язковою (відомий принцип «нанизування», або «аглютинації»). У подібних казках з номінацією тепла і безпеки (українських «Рукавичка», «Горщик»; російських «Теремок», «Терем мышки») один за одним з'являються звірі, які відрізняються збільшенням фізичних параметрів. Але що є характерним, так це фізична можливість досить невеликих предметів (горщика, рукавички) вміщати в собі незвичайно велику кількість тварин з набагато більшими розмірами. Для підтвердження тези наведемо деякі фрагменти текстів, наприклад, з української казки «Рукавичка»:

— А хто-хто в цій рукавичці живе?

— Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик та кабан-іклан. А ти хто?

— Гу-гу-гу! Як вас багато! А я ведмідь-набрідь. Пустіть і мене!

— Куди ми тебе пустимо, коли й так тісно?

— Та якось будемо.

— Та вже йди, тільки скраєчку! Уліз і ведмідь, — семеро стало [8, с. 21].

«*Приходить ведмідь. Побачив горщика, зупинився і питає: — А чия це хатка? Хто в цій хатці живе?*» («Горщик») [8, с. 16].

Аналогічний приклад з російської казки «Теремок мышки»:

Стали пятеро жить. Вот пришёл медведь:

— Терем-теремок! Кто в тереме живет?

— Мышка-норушка, лягушка-квакушка, на горе увёртыш, везде проскочишь... («Теремок мышки») [9, с. 50].

Що стосується проблеми аналізу функціонального навантаження слов'янської фольклористики, то слід звернути особливу увагу на явища інтертекстуальності й прецедентності. Адже наше життя протікає у суто прецедентному світі, де мовленнєвий процес насичений цитатами. І, звісно ж, наша сьогоденна мова перебуває в діалогічних зв'язках з минулим і дійсністю, ще й безперервно «замислюється» над прийдешнім. Наше мовлення є прецедентним. Так чи інакше всі ми спілкуємось фразами, раніше вживаними у текстах.

Наведені приклади із казок як раз і є тими цитатами, що запам'ятались нам з дитинства. Це пов'язано з тим, що мислення дитини та первісної людини майже тотожні. Сприйняття навколишнього світу у дитини базується на адаптивних номінаціях, якими постають їжа, тепло та безпека. Лексика казок точно відповідає особливостям предметно-образного мислення дитини, і тому вони, граючись, відтворюють образи з казок, використовують лексику, граматичні форми та, навіть, інтонацію улюблених персонажів. Логічно-послідовний виклад, чітка побудова, влучність у вживанні сталих

виразів викликають неусвідомлене задоволення, сприяють засвоєнню традицій народного мовлення, не обтяжуючи дитину якимись логічними міркуваннями, причинно-наслідковими зв'язками.

Ілюстративні матеріали паремійного фонду в номінації тепла, що пов'язані зі словом «піч», реалізують сему «лінощі», що розширює діапазон асоціацій: *Одна жарина і в печі гасне, а дві і в полі горять. На печі промислів не водять. Не хвалиться піччю в нетопленій хаті. Худий на печі, ситий на току. Хочеш їсти калачі, так не сиди на печі! Якби мужик на печі не лежав, кораблі би за море споряджав* [6, с. 88]. В усіх цих прислів'ях, побудованих на антитезі, спостерігається те, що один із опозитів передає негацію, а інший, навпаки, – дає позитивні емоції, з якими пов'язані номінації їжі, тепла та безпеки. Номінація «піч» тісно пов'язана з тим, що у печі готується, наприклад, каша.

Слово «каша» в рамках номінації їжі у казках та пареміях слов'янських народів вживається дуже часто, тому що каша була основною їжею у слов'ян, бо вони ще з прадавніх часів почали вирощувати зернові культури: *Пошел журавль на званный пир. А лиса наварила манной каши и размазала по тарелке. («Лиса и журавль»)* [4, с. 175]; *«Маша и медведь»: – Будешь, Маша, у меня жить, будешь мне, медведю, кашу варить!* [4, с. 161]. У казці «Три ведмеді» головна героїня також куштує кашу, яку вже зготували ведмеді. А у іншому фольклорному творі Маша вже пригощає мишку кашею, яка віддячує грою в піжмурки з ведмедем («Марійка та ведмідь»).

Термінознаки казка та паремійні тексти як прадавня форма творчої фантазії в духовній культурі архаїчних соціумів, є системою фундаментальної репрезентації світу (фольклорна, наївна та інші картини світу).

Це такий собі вид когніції з чітко окресленими параметрами: 1) наївна категоризація природи; 2) метафорична компарація символів або суб'єктів, об'єктів окультуреної (соціум) і неокультуреної сфер (природа); 3) ідентифікація макро- (всесвіт) як мікрокосму (людина), і навпаки.

Отже, поняття «безпека», «їжа», «тепло» є невід'ємними складниками наївної категоризації світу людини, що віддзеркалена у народних казках українців і росіян. А такі дефініції, як наївна категоризація, тотемістична імажинарність (інкорпорація, магічно-містичні партиципації) є логічним принципом архаїчного мислення. Для прадавнього суб'єкта причина одного явища детермінована явищем граничним. Дифузність пралогічного світогляду породжувала тотожність різнорідних предметів. У зазначеному контексті слово є семіотичним знаком, семіотичним механізмом і формулою певного фольклорного (казкового) образу. Сюжетотворчу і жанротворчу функції виконують тотемні уявлення давніх українців і росіян. Досить частим персонажем казкових і паремійних текстів є піч, що виступає головним репрезентантом номінацій «безпека», «їжа», «тепло». Казковий текст специфічно структурує реальність. Основою слугують етнічні, соціальні, культурні явища, які в сукупності формують багатошаровий світ первинних кореляцій (знакових систем), що маніфестують різні соціальні константи та

інституції. Українські й російські казки, паремії є результатом довготривалої діяльності соціумів, це послідовні якісні трансформації дійсності, своєрідні етноментальні системи.

Тема наукового дослідження не вичерпується данною статтею. У перспективі планується розглянути вербалізацію номінацій їжі, тепла та безпеки у зв'язку з лінгвокультурологічним аспектом.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження. Мовознавство. 2001. № 5. С. 48. 2. **Леви-Брюль Л.** Первобытные мышления. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва. 1994. С. 62. 3. **Леви-Стросс К.** Первобытное мышление. Москва. 1994. С. 123 - 126. 4. **Лучшие** русские сказки. Донецк. 2014. 320 с.; 5. **Народные** русские сказки в трёх томах под ред. А. Н. Афанасьева т.1. Москва. 1957. 725 с. 6. **Северинюк** В. М. Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок з коментарями. Вид. 3-тє, доп. і переробл. Тернопіль. 2014. 176 с. 7. **Пропп** В. Я. Фольклор и действительность. Москва. 1976. С. 96. 8. **Українські** казки. Київ. 2003. 57 с. 9. **Русские** народные сказки. Москва. 1990. С. 560.

Стаценко Олена Миколаївна – викладач кафедри іноземних мов, Сумський національний аграрний університет, аспірант, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail: helen0876@meta.ua,
Tel.: +380507133231,
ORCID iD 0000-0002-8644-3130.

Statsenko Olena Mykolayivna – Teacher, Foreign Languages Department, Sumy National Agrarian University, Postgraduate Student, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

УДК 811.161.2’06’27’38

М. І. Степаненко

НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА МІЛІТАРНА ПЕРИФРАСТИКА

*Статтю присвячено дослідженню процесу номінування в сучасному українському політичному дискурсові воєнних дій на Донбасі. Доведено, що офіційна назва «антитерористична операція» не відповідає змістові позначуваного нею політичного явища. Основну увагу приділено індивідуальним вторинним назвам денотата «**сучасні воєнні дії на Донбасі**», їхній формально-граматичній організації, лексико-семантичній наповнюваності з боку конститутивних позицій, можливим ізофункційним відношенням на рівні форми та змісту, конотаційним властивостям. З опертям на мовні й позамовні чинники, на денотативне та конотативне значення здійснено семантичну класифікацію перифрастичних зворотів, розглянуто семантичні моделі зі словом-маркером війна й залежними від нього компонентами з такими референційними ознаками, як «ідеологічна спрямованість», «рушійні сили (рушійна сила)», «мета», «місце», «локальний конфлікт», «нелегітимність», «час», «місце в історії суміжних подій», проаналізовано комбіновані моделі описових найменувань. Розмежовано загальномовні й індивідуально-авторські, мілітарні та немілітарні перифрази, з’ясовано кореферентні зв’язки між ними, чинники, які спричиняють з’яву їх.*

***Ключові слова**: аксіологічний потенціал, антитерористична операція, вторинні найменування (перифрази), денотат «сучасні воєнні дії на Донбасі», денотативна семантика, конотативна семантика, мілітарна / немілітарна лексика, семантичні моделі, слово-маркер **війна**.*

Степаненко Н. И. Новейшая украинская милитарная перифрастика. *Статья посвящена исследованию процесса номинирования в современном украинском политическом дискурсе военных действий на Донбассе. Доказано, что официальное название «антитеррористическая операция» не соответствует содержанию обозначаемого им политического явления. Основное внимание уделено индивидуальным вторичным названиям денотата «**современные военные действия на Донбассе**», их формально-грамматической организации, лексико-семантической наполняемости со стороны конститутивных позиций, возможным изофункциональным отношениям на уровне формы и содержания, коннотативным свойствам. С опорой на языковые и внеязыковые факторы, на денотативное и коннотативное значение осуществлена семантическая классификация перифрастических оборотов, рассмотрены семантические модели со словом-маркером война и зависимыми от него компонентами с такими референциональными свойствами, как «идеологическая направленность», «движущие силы (движущая сила)», «цель», «место», «локальный конфликт», «нелегитимность», «время», «место в истории смежных событий», проанализированы комбинированные модели описательных наименований. Разграничены общеязыковые и индивидуально-авторские, милитарные и немилитарные перифразы, выяснены кореферентные связи между ними, факторы, вызывающие появление их.*

***Ключевые слова**: аксиологический потенциал, антитеррористическая операция, вторичные наименования (перифразы), денотат «современные военные действия на Донбассе», денотативная семантика, коннотативная семантика, милитарная / немилитарная лексика, семантические модели, слово-маркер **война**.*

Mykola Stepanenko. The latest ukrainian military periphrastics. *The article examines the nomination process in modern Ukrainian political discourse in military actions in Donbas. It is proved that the name «anti-terrorist operation» does not correspond to the content of political phenomenon marked with this term. The main attention is paid to an individual second name*

© Степаненко М. І., 2017

of denotate «occupational regime in some districts of Donetsk and Lugansk regions», its formal and grammar organizations, lexical and semantic fillers within the constituent positions, possible izofunctional relations at the level of form and content, its connotative meaning. Also, based on the linguistic and extra linguistic criteria, denotative and connotative meaning, the semantic classification of periphrastic expressions was given. The author analyses the semantic models of the word-marker war and derived components with the following reference features such as «ideological intention», «driving force», «goal», «place», «local conflict», «illegitimacy», «time», «place in the history of interrelated events», compound models of descriptive notions. In general, the author shows the difference between general linguistic and individual, military and nonmilitary periphrases and states the co-referential interactions among them and their origin.

Key words: *anti-terrorist operation, axiological potential, connotational semantics, denotate «occupational regime in some districts of Donetsk and Lugansk regions», denotational semantics, military and nonmilitary lexicon, second nominations (periphrases), semantic models, word-marker war.*

Характерні для сучасної української мови активні динамічні процеси значною мірою продиктовані екстралінгвальними причинами, зокрема суспільними змінами. До вже чвертьстолітньої перманентної економічної стагнації та політичної нестабільності додалася ще одна, найскладніша й найнебезпечніша, проблема – *російська збройна агресія проти України* [Есп., 13.04.2017] [1]. Аж ніяк немирні події на Сході нашої держави називають по-різному: для одних це *антитерористична операція* [Wiki, 12.12.2016], тоді як для інших – *початок третьої світової війни* [ZIK, 17.07.2014], *третя світова війна* [СП, 19–25.02.2015], *війна між Європою й Азією* [МАЦП, 27.10.2014]. Усе це об'єктивно фіксує політичний дискурс, який займає осібне місце в дискурсивній системі. Дослідження його як організованої в плані змістової наповнюваності, ієрархізованої в мовному відношенні комунікативної одиниці, що фокусує в собі ідеологічні, етнонаціональні, етнопсихічні, патріотичні, зрештою, націоналістичні спрямованості, – з-поміж найактуальніших проблем сучасного мовознавства.

Мета статті – системний аналіз з опертям на позамовні чинники процесу первинного і вторинного (перифрастичного) номінування подій, що відбуваються на Сході України, починаючи з 2014 року, у співвідношенні його денотативної та конотативної семантики.

Відомо, що та або та неоднослівна первинна назва й закріплене за нею вторинне найменування із притаманним йому позитивним чи негативним оцінним потенціалом мають у своєму складі граматично панівний компонент, який вступає в семантико-синтаксичні зв'язки з іншими конституентами й цим самим формує аксіологічно марковану дефініційну рамку. Конструктивним центром описових найменувань денотата *«сучасні воєнні дії на Донбасі»* є неоднорідні з семантичного погляду іменники (*агресія, акція, війна, гнійник, дія, інструмент, конфлікт, ланка, окупація, операція, переворот, подія, продовження* й ін.), які можна згрупувати за різними значеннєвими параметрами. Для нашого дослідження важливе диференціювання їх за наявністю / відсутністю семи «мілітарність» (пор.: *війна, окупація* та *подія,*

[1] Список умовних скорочень використаних джерел подано в кінці статті.

продовження), напр.: ***Війна на сході України**, про яку європейські та світові ЗМІ згадують дедалі рідше, за 3 роки протистояння забрала життя майже 10 тисяч людей, поранення отримали понад 21 тисяча, сотні тисяч українців стали переселенцями та біженцями* [EN, 9.02.2017]; *Також російська сторона у своєму виступі в Гаазі стверджує, що причиною **подій на Сході України** стало «повалення влади» та «переворот», що відбувся в Києві* [УП, 7.03.2017].

Найоб'єктивніше подієвий денотат «*сучасні воєнні дії на Донбасі*» відбивають описові звороти, утворені на базі мілітарної лексики. Важливо наголосити, що сьогодні точиться гостра дискусія стосовно соціально-політичного явища на окупованому Донбасі, який, за перифрастичною оцінкою, у радянські часи був такою собі *всесоюзною кочегаркою* [ZN, 16.03.2016], а нині став, на жаль, *депресивним регіоном* [ZN, 16.03.2016], *територією особливого статусу* [СП, 6–12.11.2014], *нашим Придністров'ям* [УП, 12.11.2014], *найслабшим місцем української державності* [ZN, 16.03.2016]. Сучасні воєнні дії на Сході України офіційно називають *антитерористичною операцією*, або – скорочено – *АТО* [Wiki, 12.12.2016]. До речі, ця абревіатура побутує і як звукова (АТО), і як буквена (АТеО), щоправда, літерна норма не набула поширеності.

Словосполучення *антитерористична операція*, крім вирізненого, має й інше значення – 'комплекс спеціальних заходів, спрямованих на припинення, унеможливлення терористичних дій'. Пор.: *14 квітня українська влада офіційно заявила про початок **АТО** на Донбасі* [ІАЦ, 18.10.2014]; *Як відомо, сьогодні... секретар РНБО Олександр Турчинов в інтерв'ю ЗМІ заявив, що в Україні потрібно завершити **антитерористичну операцію** і перейти до нового формату захисту країни від гібридної війни з РФ* [У, 13.06.2017]; *[З ким воює Україна, з якою державою? А ні з ким ми не воюємо.] У нас юридично **антитерористична операція** ...* [УП, 16.02.2015].

Присутність російських військ на Донбасі, використання найновішої військової техніки, зброї, майже щоденні жертви (на сьогодні вже значні – понад 10 тисяч військових і близько 4 тисяч цивільного населення) переконують у тому, що *збройну агресію в частково окупованій Московією Україні* [СП, 18–24.08.2016] треба номінувати по-іншому.

Вагомим свідченням того, що в Україні, точніше, на Донбасі, починаючи з 2014 року, точиться війна, яку небезпідставно називають *дивною* [УМ, 13–14.01.2017], є активізація в політичній комунікації інформативного мовленнєвого жанру повідомлення, у центрі уваги якого – відомості про перебіг воєнних подій, зазвичай із фіксуванням часу й місця, про їхніх безпосередніх учасників, людські втрати, використання бойової техніки тощо. Його стереотипну канву становлять мілітарні вирази та висловлення, як-от: *великокаліберні кулемети* [ГУ, 31.10.2017], *піхотне озброєння* [ГУ, 30.11.2017], *незаконні збройні формування* [ГУ, 27.10.2017], *проросійські найманці* [ГУ, 27.10.2017], *вогневі провокації* [УП, 8.11.2017], *українська армія* [УП, 7.11.2017], *втрати серед українських військовослужбовців* [УП, 7.11.2017], *ворог продовжив обстріли наших позицій* [УМ, 8.11.2017], *окупанти... били по укріпленнях сил АТО зі 120-міліметрових мінометів* [УМ, 8.11.2017], *ворог застосував протитанкові гранатомети та кулемети* [ГУ, 8.11.2017], *стрілкотня не стихає*

[ГУ, 31.10.2017], *під мінометним вогнем опинились* [УП, 7.11.2017], *обстріли позицій ЗСУ* [УП, 7.11.2017], *активні бойові дії* [УП, 8.05.2017].

З покликанням на авторитетні джерела, з активним використанням інтертекстуальності висвітлюють воєнні дії різні періодичні видання. Виразно ілюструють сказане стрічки мілітарних новин, які систематично подають Інтернет-видання «Українська правда», Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ», газета Верховної Ради України «Голос України»:

АТО: бойовики не припиняють провокацій,
біля Пісків стріляють по своїх

З опівночі 29 жовтня бойовики порушили «тишу» 5 разів, втрат серед військових ЗСУ немає.

Про це ввечері у неділю повідомили у прес-центрі штабу АТО.

Бойовики не припиняли вогневі провокації, застосовуючи міномети. Вночі на приморському напрямку бойовики били по оборонцях Старогнатівки з 82-міліметрових мінометів, під гранатометний вогонь потрапили укріплення сил АТО біля Водяного.

На донецькому напрямку противник двічі вів вогонь із піхотного озброєння на підступах до Пісків, з цієї ж зброї обстріляли сили АТО біля Кримського на луганському напрямку.

Також «Військове телебачення» оприлюднило відео, на якому зафіксовано обстріли з боку бойовиків по своїх силах.

«Вони провокують, а потім будуть заявляти, що ми відкриваємо вогонь. Це чергова провокація», – зазначають військові [УП, 29.10.2017].

Штаб: бойовики гатили з гранатометів по Авдіївці,
поранений боєць АТО

Наприкінці минулої доби у районі проведення АТО противник надалі концентрував вогневу активність на Донецькому напрямку, використовуючи переважно піхотне озброєння.

«Загалом за минулу добу російсько-окупаційні угруповання 15 разів порушили режим тиші. Сили АТО вогнем у відповідь 10 разів жорстко придушували активність ворога. У результаті бойових дій один український воїн отримав поранення», – йдеться в повідомленні.

Як уточнили в штабі, у другій половині дня бойовики з автоматичного гранатомета і стрілецької зброї обстрілювали наші укріплення в районі Авдіївської промзони. Унаслідок одного з цих обстрілів отримав осколкове поранення український військовослужбовець. Зараз постраждалий перебуває у військово-медичному лікувальному закладі, стан його здоров'я оцінюється як задовільний.

Крім того, увечері окупанти з протитанкових гранатометів і кулеметів били по укріпленнях української армії біля Луганського та Світлодарська. А озброєння БПМ декілька разів застосовували неподалік Зайцевого.

На Приморському напрямку ворог понад годину вів вогонь із протитанкового гранатомету і стрілецької зброї по оборонцях Мар'їнки [УІ, 30.10.2017].

«Гібриди» проходять бойове злагодження

За останню добу (станом на ранок 24.10) бойовики понад 20 разів порушили перемир'я. За даними прес-центру АТО, на донецькому напрямку ввечері

російські найманці з різних видів гранатометів і великокаліберних кулеметів били по опорних пунктах неподалік Зайцевого, Авдіївки, Кам'янки, Луганського і Верхньоторецького. Також під кулеметним вогнем опинилися захисники Майорська і шахти «Бутівка».

З цієї самої зброї на луганському напрямку бойовики обстріляли наші позиції біля Кримського і Новоолександрівки. А великокаліберні кулемети і стрілецька зброя застосовувалися ними в районі Новозванівки та Попасної. На маріупольському напрямку під вогонь ворожих гранатометів потрапили позиції ЗСУ неподалік Мар'їнки і Старогнатівки.

За даними групи «Інформаційний спротив», командування окупаційних військ швидкими темпами проводить з підлеглими формуваннями заходи з відпрацювання навчально-бойових завдань переважно наступальної тематики.

«Це вже відбувається на рівні батальйон-бригада, з виконанням бойових стрільб і обов'язковим залученням органів військового управління всіх рівнів, артилерії і танків. На сьогодні «обкатку полігоном», так би мовити, за повним навчальним циклом і в повному складі вже пройшли 2 мотострілкові, 1 артилерійська бригади. Крім того, за нашими даними, протягом найближчих 2–3 місяців Генштаб ЗС РФ має намір довести кількість бойовиків у складі угруповань на Донбасі до 40–42 тисяч осіб», – йдеться у повідомленні групи [ГУ, 25.10.2017].

Цікаво відзначити, що наведені міні-тексти нагадують повідомлення утвореного при Раді народних комісарів СРСР інформаційно-пропагандистського відомства «Совинформбюро» для радіо, газет і журналів про стан дій на фронтах, роботу тилу, партизанський рух у роки Другої світової війни.

Яскравим підтвердженням того, що війну на Сході України іменовано *«по-фарисейськи АТО»* [8], є 1) надання офіційній назві заперечного характеру за допомогою частки *не*, сполук із цією партикулою *ніяк не, аж ніяк не, ніяка [це] не, аж ніяка [це] не*, напр.: *План реінтеграції Донбасу від Порошенка: в Україні більше **не АТО*** [24tv, 4.10.2017]; *Якщо **не АТО**, то що?* [ДІ, 15.06.2017]; *[Сприйняття не змінилося. Хоча на початку була надія, що все скоро скінчиться.] Тепер розуміємо, що **ніяка це не антитерористична операція*** [УМ, 3.04.2015]; 2) утворення протиставлень на зразок *не АТО, а Х*; *Х, а не АТО; це не АТО, це Х; АТО – це не тільки Х, це X_1; не просто Х, а X_1; навіть не просто Х, а X_1*, напр.: ***Не АТО, а війна за незалежність*** [Intv, 29.06.2014]; *На Донбасі відбувається **не антитерористична операція, а вітчизняна війна за незалежність України*** [Пог., 27.08.2014]; ***Війна, а не АТО*** [Д, 6.02.2015]; *На Донбасі йде **Вітчизняна війна, а не антитерористична операція*** [G, 29.07.2014]; ***«Це не АТО, це – війна!»** – Тимошенко закликала ввести воєнний стан на Донбасі* [YT, 7.02.2017]; *... Антитерористична операція на Сході – **це не тільки війна за Донбас чи Південний Схід, це війна за Україну*** [ДС, 31.07.2014]; *... **навіть не просто війна, а національно-визвольна війна**... – заявив він [Віктор Ющенко]* [ZIK, 8.06.2017], а також 3) функціювання варіантів офіційної назви, у яких експансивні компоненти виконують роль семантичного ідентифікатора, напр.: *Український президент також удає, що війни з Московією немає, а є*

антитерористична операція з анонімними терористами [ЛУ, 6.04.2017].

Серед типових поширювачів іменниково-прикметникової конструкції *антитерористична операція* – препозитивна усталена сполука *так званий [т. зв.]*, що реалізує семантику ‘який має умовну назву’, напр.: *...екс-міністр [Олександр Кузьмук] упевнений у тому, що **так звана антитерористична операція** ... це всього лише фікція* [ПрУ, 15.06.2014]; *От ми щодня отримуємо інформацію від речників **так званого АТО** про загибель українських бійців* [С, 8–14.12.2016]; *Рік тому почалася антитерористична операція, **так зване АТО*** [СЗ (F), 13.04.2015].

Принагідно наголосимо, що сполука *так званий* як один з утрадиційнених засобів негативної оцінної конотації регулярно супроводжує назви *нашвидкоруч спечених за кремлівським рецептом терористичних угруповань* [ЛУ, 19.02.2015], *фейкових квазідержавних структур на Донбасі* [РС, 25.10.2016], тобто «*Донецької народної республіки*» *[«ДНР»]* та «*Луганської народної республіки*» *[«ЛНР»]*, і всього їхнього «державного устрою» вкупі з *маріонетками у грі кремлівського божевільного* [Пог., 28.02.2016], *мешканцями «Ядиного» краю*, тобто жителями-сепаратистами, та *ватажками місцевої окупаційної влади* [ГУ, 7.12.2016], *головними терористами Донбасу* [С, 11–17.12.2014], *об’єктами сепаратистського культу* [D, 5.09.2015], тобто керівництвом, напр.: *Люди, які захопили приміщення Донецької обласної держадміністрації, оголосили про формування уряду **так званої «Донецької республіки»*** [РС, 8.04.2014]; *Штаб «Армії Південного Сходу» оголошує конкурс на створення герба, прапора, гімну **так званої Луганської народної республіки*** [Есп., 21.05.2014]; *У контрольованих проросійськими сепаратистами частинах українського Донбасу **(так званих ДНР і ЛНР)** розпочалося голосування на **так званих виборах*** [РС, 2.11.2014]; *7 квітня натовп у Донецьку настільки розпалився, що проголосив **т.зв. Донецьку народну республіку** – ДНР, і прийняв **т.зв. «Декларацію про суверенітет ДНР*»** [ІАЦ, 18.10.2014]; *За добу до подій у Донецьку «на арені цирку» з’явилася **т.зв. «Армія Південного Сходу»**, яка власне і стала «головною рушійною силою» падіння української влади на Донбасі* [ІАЦ, 18.10.2014]; *В окупованому Луганську вбили **двох так званих депутатів «парламенту «ЛНР»«*** [ТСН, 28.08.2017]; ***Так звані «правоохоронці «ЛНР»** «вже порушили кримінальну справу, проводять слідчі дії та оперативно-розшукові заходи для встановлення всіх обставин скоєного злочину і причетних осіб* [ТСН, 28.08.2017]. *[Законопроект] № 7164 фактично встановлює окупацію Донбасу російськими бойовиками, відстоює інтереси російської мови, гарантує створення **так званої народної міліції**, **прокуратури**, відсутність кордонів з Росією* [ВГ, 9.10.2017].

До дискусії, предметом якої, закцентуємо ще раз, став номінативний статус денотата «*сучасні воєнні дії на Донбасі*», долучилися не лише лінгвісти, а й політологи, політики, державні, громадські діячі. «Позиція вищого керівництва України, – справедливо наголошує журналіст Сергій Стефанко, – дивує. Ми, вперто не бажаючи публічно, на законодавчому рівні називати речі своїми іменами, підігруємо Росії» [13]. Та й самі високопосадовці, зауважує ще один журналіст Павло Вуєць, навіть державні діячі, розробляючи законопроект «Про реінтеграцію окупованих територій Донбасу України»

«на четвертому році війни», задумалися над проблемою «*АТО чи не АТО?*» [4]. «Зараз, коли йде мова про повномасштабну військову агресію, яка не є спеціальною операцією СБУ, вочевидь, слід переглянути статус АТО», – зазначає міністр внутрішніх справ Арсен Аваков, коментуючи заяву секретаря Ради національної безпеки Олександра Турчинова про завершення антитерористичної операції й перехід до нового формату захисту від агресивних дій з боку Росії [там само]. Перший Президент України Леонід Кравчук також вважає, що нам варто відмовитися від поняття АТО. «Україна повинна назвати конфлікт на Донбасі з Росією війною», – переконує він... [8].

Стосовно ж слова *війна* як семантичної та формально-граматичної домінанти описових найменувань, що «прямують» у сферу воєнної / військової терміносистеми, то воно, заявив заступник міністра з питань тимчасово окупованих територій Юрій Гримчак, уживатися не буде, аби не спровокувати *агресивного сусіда* [СП, 19–25.03.2015], точніше, *вічного ворога України* [С, 23.02.–1.02.2017], *штучну країну, склеєну із захоплених територій* [РС, 9.11.2017], *спадкоємицю жорстокої азіатсько-ординської, деспотично-монархічної та тоталітарно-комуністичної державності* [СП, 16–22.07.2015] – «*Росію Путіна*» [ДП, 2, с. 475] [15]. Якщо ми називаємо сучасні дії на Сході України війною, переконує цей високопосадовець, то «починаємо отримувати все, що може запропонувати російський ВПК: танки, артилерію, літаки» [там само].

Пропонована на законодавчому рівні нова номінація – *операція з оборони країни* [НВ, 5.09.2017] (*операція по обороні України* [УНН, 5.09.2017]) – посутньо не відрізняється від чинної назви, оскільки вона не індивідуалізує денотативну природу соціально-політичного явища, перифрастичні засоби оцінки якого є об'єктом пропонованої наукової розвідки.

Слід закономірно сприймати те, що поруч з офіційним найменуванням *антитерористична операція (АТО)* (потрактуємо його як потенційний перифрастичний вислів з огляду на відсутність загальноприйнятої назви) продуктивний тип сформували описові звороти з детермінованим словом-маркером *війна*. Посталі за його прямою участю перифрастичні звороти вирізняються формально-граматичною і значеннєвою поліфункційністю. Щодо формально-граматичної організації, то вони чітко диференціюються на два основні типи: 1) іменниково-прикметникові та 2) іменниково-іменникові словосполучення, які нерідко заступають одне одного в політичному дискурсі. Відповідно до квантитативної своєрідності граматичної будови аналізовані описові найменування бувають простими і складними. Пор. у цьому зв'язку такі приклади: *Тепер, за розрахунками Володимира Володимировича,* ***війна на Донбасі*** *виняткова внутрішня українська проблема* [ГР, 5.06.2017]; *У ході російської гібридної* ***війни проти України*** *однією з найважливіших сфер боротьби стала демонізація українців та творення негативних міфів про Україну* [УМ, 26.04.2017]; *... армійські частини, провулки і вулиці, названі на честь загиблих (тіла яких зустрічають у містах і селах на колінах), уроки мужності в школах – така війна стає* ***легендарною війною за незалежність*** [УІ, 21.02.2015]. Кількісна перевага належить складним конструкціям, які

утворюються з трьох і більше повнозначних слів, поєднаних двома або трьома типами підрядного синтаксичного зв'язку.

За семантичним критерієм перифрази з граматично опорним субстантивом *війна* об'єднано у два розряди. До першого, непродуктивного, розряду зараховано звороти, які реалізують семантику 'організована збройна боротьба' безвідносно до будь-яких її класифікаційних ознак. Зміст цих конструкцій декодують їхні синтагматичні зв'язки, а самі вони побутують на правах семантичної опозиції до офіційної назви *антитерористична операція (АТО).* Їхня з'ява зумовлена не лише інтра-, а й екстралінгвальними чинниками, намаганням суспільства довести, передусім владі, що на Сході України ведеться боротьба не з терористами, не з «внутрішніми» ворогами, а з *наступницею Золотої Орди* [УМ, 25.10.2017] – Росією.

У залежній синтаксичній позиції, яку програмує іменник *війна*, регулярно функціюють разом із уточнювальними компонентами або без них прикметники *справжній, дійсний, фактичний* з інтегрувальною семою 'який насправді існує', а також ті, що передають значення загальної негативної оцінки (*брудний, виснажливий, гарячий, гидотний, запеклий, кровопролитний, осоружний, проклятий, руйнівний, тяжкий* та ін.), напр.: *Тут* ***справжня ... війна*** [УІ, 21.11.2015]; *На Сході України –* ***справжня війна, жорстка, на якій гинуть люди*** [ГУ, 3.04.2015]; *У 2014 році була «****справжня війна****», і нею вона залишається ...* [ГА, 12.08.2017]; *Посадові особи, які у стані* ***фактичної війни Росії проти України*** *розкрадають бюджетні кошти, виділені державою на інженерно-технічне облаштування україно-російського кордону, мають бути суворо покарані відповідно до закону* [ГУ, 15.08.2017]; *Четвертий рік іде* ***кривава війна – справді вітчизняна, народна, визвольна*** [УМ, 1.03.2017]; *Одразу розумієш закономірність такого явища і стрімко повертаєшся у сумну реальність країни, якій нав'язав* ***брудну війну*** *російський агресор* [УМ, 25.10.2017]; *...****кровопролитна й руйнівна війна*** *... вже четвертий рік триває тому, що її підтримують і надихають сепаратистів такі люди, як Кобзон, які всіляко схвалюють відділення регіону від України* [УМ, 25.10.2017]. Присубстантивну позицію можуть заповнювати також прислівники *дійсно, справді, насправді, фактично,* об'єднані інваріантною семою 'який насправді існує', напр.: *«...це* ***дійсно війна****», – зазначив Береза* [Сг, 8.09.2017]. Аналізовані прикметники та прислівники як детермінувальні компоненти субстантивно-ад'єктивних і субстантивно-адвербіальних конструкцій зберігають між собою генетичний зв'язок та можуть вступати у відношення семантичної ізофункційності.

Другий, продуктивний, розряд сформували вторинні індивідуалізовані назви денотата *«сучасні воєнні дії на Донбасі»*. Їх зінтегровано відповідно до семантичної референції конкретизаторів слова-маркера *війна* в такі семантичні моделі: 1) «війна» / «ідеологічна спрямованість»; 2) «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)»; 3) «війна» / «мета»; 4) «війна» / «місце»; 5) «війна» / «локальний конфлікт»; 6) «війна / «нелегітимність»; 7) «війна» / «час»; 8) «війна» / «місце в історії суміжних подій». Вони можуть об'єднуватися між собою й утворювати моделі комбінованого типу, як-от: «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «місце»; «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «час»;

«війна» / «ідеологічна спрямованість» / «місце» / «час»; «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «нелегітимність»; «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «нелегітимність» / «місце»; «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)» / «місце»; «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)» / «нелегітимність»; «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)» / «час»; «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)» / «нелегітимність» / «місце»; «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)» / «місце в історії суміжних подій»; «війна» / «нелегітимність» / «місце»; «війна» / «локальний конфлікт» / «місце»; «війна» / «локальний конфлікт» / «час»; «війна» / «локальний конфлікт» / «місце» / «час»; «війна» / «нелегітимність» / «час»; «війна» / «нелегітимність» / «місце» / «час»; «війна» / «мета»; «війна» / «мета» / «місце»; «війна» / «місце в історії суміжних подій» / «місце».

Семантична модель «війна» / «ідеологічна спрямованість»

Конституентами цього семантичного типу, репрезентованого прикметниково-іменниковими та іменниково-іменниковими словосполученнями, крім лексеми-маркера *війна*, є ад'єктиви – актуалізатори семи 'соціально-ідеологічна оцінка'. Це, зокрема, ад'єктиви *громадянський* ('невійськовий, цивільний') і *вітчизняний* ('створений у своїй державі'), напр.: «*Чому ви описуєте тривалу російську агресію проти України на Донбасі як «**громадянська війна**» – точно так, як це робить московська пропаганда?*» *– зазначив Волков* [Есп., 17.08.2017]; *А брехня Кремля, що це **громадянська війна**, яку підтримують і деякі наші громадяни, а точніше, «люті друзі» України, є російським ноу-хау* [Г, 23.08.2017]*; Автор пояснює, що замість відкритої повномасштабної агресії проти України Кремль «створив образ **громадянської війни**, абсурдно зображуючи київський уряд «фашистським» режимом, а сепаратистів «борцями за свободу»* [РС, 26.05.2017]; *При цьому відразу два співрозмовники ЛІГА.net стверджують, що ... потрібно якось ... сісти за стіл переговорів не з представниками Москви, а безпосередньо з її маріонетками в особі Захарченка та Плотницького – визнати їхню владу і **громадянську війну**, а не російсько-українську, як форму поточного конфлікту* [ГК, 12.12.2016]; *Голова Закарпатської обласної ради Михайло Рівіс вважає, що на Сході України нині відбувається не війна з Росією, а **громадянська війна*** [ЗО, 30.08.2017]; *Українська влада ніяк не зважиться вимовити слова, що принципово коригують слова того, що відбувається на Донбасі: **Вітчизняна війна*** [G, 29.07.2014]. У перших чотирьох прикладах аргументовано пояснено те, кому вигідна '*громадянська війна*', і частково пролито світло на те, що ця назва не відображає реальних натепері шніх подій на Донбасі, вона радше спотворює їх. Наголосимо, що під громадянською війною розуміють збройну боротьбу всередині країни, боротьбу між громадянами однієї країни. Українці самі собі війни не нав'язували, її розпочав *окупант з орлом двоголовим* [ЛУ, 12.03.2015], тобто Росія, а підтримали *внутрішні п'ятиколонники* [СП, 15–21.01.2015], *носії георгіївських стрічок, триколорів* [СП, 15–21.01.2015], тобто сепаратисти різних мастей.

З перифразою *громадянська війна* у відношенні семантичної кореферентності перебувають аксіологічно марковані описові звороти *братовбивча війна*, *війна між братами*, *внутрішньоукраїнський конфлікт, громадянська*

братовбивча війна, напр.: *Льовочкін назвав окупацію Донбасу «**братовбивчою війною**»* [ТСН, 22.01.2016]; *Соратник Віктора Януковича [Сергій Льовочкін] процитував неназваного представника грузинської діаспори і в традиціях російської пропаганди назвав конфлікт на Донбасі «**громадянською братовбивчою війною**»* [ТСН, 22.01.2016]; *... саме «**війною між братами**» називає агресію Московії проти України професор А. Зубов* [ЛУ, 17.08.2017].

Некоректність перифрастичного виразу *громадянська війна* засвідчує утворення в мові протиставлення *не громадянська війна, а Х*, напр.: *Це [сучасні воєнні дії на Сході України] **не громадянська війна, а жахи агресії*** [ГУ, 1.07.2017].

Закріплений за іменниково-прикметниковою описовою назвою *вітчизняна війна* план змісту ‘оборонна війна, війна за свободу й незалежність своєї Вітчизни проти загарбників’ послідовно корелює з денотатом *«сучасні воєнні дії на Донбасі»*, отже, маємо всі підстави вважати, що це вторинне номінування відповідає утрадиційненим критеріям вітчизняної війни: 1) явно є зовнішній загарбник; 2) цей загарбник здійснює відкрите вторгнення; 3) проти такого вторгнення виступає весь народ країни, що зазнала вторгнення [6]. Роль носія основної інформації в розглядуваному словосполученні, тобто семантичного індикатора, виконує означальний компонент *вітчизняний*, мотиватом якого є іменник *Вітчизна* (‘батьківщина, рідний край’). До речі, події, які відбуваються сьогодні на Донбасі, наші державні керівники також іменують неофіційно *вітчизняною війною.* За твердженням Олександра Турчинова, *війна на Донбасі* обернулася для України на *вітчизняну* [14]. Такої ж думки дотримується й Президент нашої держави. «Події останніх місяців, – процитуємо фрагмент однієї з промов Петра Порошенка, – стали для нас хоч і не оголошеною, але справжньою війною. Вона, можливо, так і ввійде в історію як *вітчизняна війна 2014 року...* Вітчизняна вона тому, що на захист Батьківщини піднялися всі, від малого до старого. Боротьба за перемогу стала всенародним рухом, справою всіх і кожного» [11]. З-поміж вартих уваги думок на цю тему й та, яку висловив Сергій Чирков: «Оголошення війни на Донбасі *війною Вітчизняною* більше потрібне нам самим, громадянам України. Тоді й у головах спадкоємців вольностей Дикого Поля – луганців із донеччанами – трохи проясниться, і на Львівщині та Тернопільщині ні в кого не повернеться язик дорікнути: ««Навіщо нам той Донбас?» Адже одна річ – розгрібати в рамках АТО наслідки політичних дурниць гонорових співвітчизників, і зовсім інша – захищати Батьківщину. Боронити від загарбників свободу і незалежність Вітчизни у справедливій і святій Вітчизняній війні» [16].

У сучасному політичному дискурсі активно функціює іменниково-прикметникове словосполучення *гібридна війна,* напр.: *У надскладних обставинах **гібридної війни** ... роль СБУ важко переоцінити* [ГУ, 25.03.2017]; ***Гібридна війна**: чому українські військові гинуть на мирній території* [ТСН, 2.07.2017]; *Не згадуються не тільки помилки минулого, зокрема потреба своєчасної і адекватної реакції ООН на анексію Криму, а й в що обходиться українцям **гібридна війна на Сході**...* [ЛУ, 14.09.2017]. Загальний зміст цього описового

найменування – ‘новітній вид глобального протистояння’ – у проекції на сучасні воєнні дії, які стосуються окупованих регіонів Донецької та Луганської областей, має такий конкретизований вияв: *Росія*, яку заслужено пойменовано *державою-агресором* [ЦН, 19.12.2016], *країною-вбивцею* [СП, 16–22.07.2015], *країною-окупантом* [ЦН, 16.11.2016], *країною-терористом* [СП, 16–22.07.2015], *міжнародним терористом* [С, 8–14.12.2016], *неоімперією зла* [ВБ, с. 147], «поєднуючи мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні, економічні засоби, не гребуючи ядерним шантажем, послідовно намагається досягти в Україні ... політичних цілей» [12, с. 15]. *Вічний сусід і вічний ворог* [Д, 7.10.2016] прагне домогтися повного підпорядкування України своїм експансіоністським неоімперським планам [9]. Вона створює хаос, породжує безперервні конфлікти, постійно генерує провокації, руйнує інфраструктуру, робить усе можливе, аби була знищена національно-державна ідентичність країни-суперника.

До семантичних кореферентів виразу *гібридна війна* уналежнено описові найменування *комбінована війна, змішана війна, асиметрична війна, нестандартна війна, кримінально-терористична війна, війна керованого хаосу* або *нелінійна війна* [5, с. 296], напр.: *Використати [треба] можливості Гаазького трибуналу щодо засудження ...* ***асиметричної війни*** ... [ВБ, с. 64]; *Україна воює, і неоголошена війна, яка ведеться Росією проти нас, визначається як* ***«гібридна», «нелінійна», або «війна керованого хаосу»*** [УП, 6.08.2014]. Обстежений матеріал показує, що «найбільшого поширення набув термін «гібридна війна», який у широкому значенні охоплює усі різновиди «воєн нового покоління»« [5, с. 297]. Цей перифрастичний зворот зараховано до конкретних репрезентантів семантичної моделі «війна» / «ідеологічна спрямованість» об’єктивно й водночас умовно, позаяк поняття «гібридність» інтегрує в собі й інші індивідуальні риси денотата *«сучасні воєнні дії на Донбасі»* й багатьох інших денотатів суспільно-політичного рівня. Те, що нині відбувається на Донбасі, у проекцію на сучасну роз’єднаність України можна трактувати, услід за Сергієм Дацюком, *«гібридною війною гібридної вітчизни* за *гібридну незалежність»* [6]. «Війна, – не зайвим буде покликатися ще й на юриста Володимира Пилипенка, – триває не лише на територіальному напрямку, а й на інформаційному, культурному і особливо на правовому. У цьому й полягає суть гібридного протистояння» [10].

У політичному дискурсові перифрастичні номінації *громадянська війна, вітчизняна війна, гібридна війна* регулярно функціюють у комбінованих моделях. Для назви *гібридна війна* регулярним є вживання у структурах семантичних типів «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «місце», «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «рушійні сили (рушійна сила)», напр.: ***Гібридна війна на Донбасі*** *паралізувала дипломатів* [ZNU, 21.03.2017]; *Відомий закарпатський історик та освітянин Федір Брецко поділився з нашим виданням своїми роздумами щодо* ***гібридної війни Росії проти України*** [PZ, 3.03.2015]; *Росія насправді веде* ***«гібридну війну» не лише проти України,*** *а й* ***проти Європи, США*** *і* ***цивілізованого світу*** [УМ, 7.03.2017]. Описові звороти *громадянська війна, вітчизняна війна* найчастіше фіксуються у складі комбінованих

моделей «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «місце»; «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «час»; «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «мета»; «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «час» / «мета»; «війна» / «ідеологічна спрямованість» / «рушійні сили (рушійна сила)», напр.: *«Все це призвело до **громадянської війни на Сході України**», – заявив він [директор правового департаменту МЗС РФ Роман Колодкін]* [УП, 9.03.2017]; ***Громадянська війна в Україні*** *очима британців* [УП (Б), 7.07.2015]; *...потрібно якось пов'язати АТО з **Вітчизняною війною 2014 року за незалежність*** [УП (Б), 2.12.2014]; ***Вітчизняна війна 2014 року*** [ГУ, 27.08.2014]; *Насправді вона [антитерористична операція] стала **Вітчизняною війною за Незалежність*** [НМО, без дати]; *Уперше в офіційній владній риториці зроблено не тільки публічне визнання війни, яка продовжується безвідносно до оголошеного перемир'я, але і сформульована мета війни (за незалежність) і дана назва цієї війни – «**Вітчизняна війна 2014 року за незалежність України**»* [УП (Б), 2.12.2014]; ***Вітчизняна війна України з російськими окупантами*** *палає в нашому домі з 20 лютого* [ПН, 3.09.2014].

Семантична модель «війна» / «рушійні сили (рушійна сила) події»

Семантична модель «війна» / «рушійні сили» представлена іменниково-прикметниковими та іменниково-іменниковими конструкціями, напр.: *Знаю, що і названі регіони, і вся Україна зацікавлені в якнайшвидшому завершенні **російсько-української війни** і в поверненні до складу України Криму і Севастополя* [СП, 1–7.12.2016]; *«Я переконаний, що в цій **українсько-російській війні** свого часу буде поставлено тверду крапку», – запевняє Юрій Карін* [РС, 8.06.2017]; ***Війна Росії проти України*** *була неминучою, переконує читачів тижневика «Країна» політик Роман Безсмертний* [РС, 18.08.2016]; ***Гібридна війна проти України*** *може стати прикладом, який може бути використаний проти інших країн* [ZU, 15.10.2017].

У політичному дискурсі найуживаніший тип становить описове найменування *російсько-українська війна*. Можемо прогнозувати, що воно має реальну перспективу зайняти нішу офіційної назви воєнної події, яка охопила Схід України, і розширити номінативну парадигму воєн, які іменувалися свого часу вітчизняними: *російсько-шведська війна* (1741–1743), *британсько-французька війна* (1756–1763), *франко-російська війна* (1812), *російсько-турецька війна* (1768–1774, 1877–1878), *російсько-японська війна* (1904–1905) та ін. З описовими назвами *російсько-українська війна* у відношенні семантичної кореференції перебувають перифрастичні структури *московсько-українська війна, москальсько-українська війна*, напр.: *«За наших 50 побратимів-свободівців, які загинули під час Революції Гідності і під час **московсько-української війни**, а також усіх загиблих українців ми пронесемо цей біль у серці через все життя», – написав на своїй сторінці у «Фейсбук» свободівець Руслан Супрун* [С, 22–28.12.2016]; *Ось уже четвертий рік (!) лунають на сході України канонади АТО, практично щодня гинуть і калічаться кращі сини Батьківщини – йде фактично **широкомасштабна україно-москальська війна**, яку впору назвати «великою вітчизняною»...* [УП, 12.08.2017].

Для розглядуваного різновиду вторинних номінувань досліджуваного денотата найтиповішим є функціювання у складі комбінованих моделей,

передовсім тих, значеннєвий обсяг яких представлений маркерами «рушійні сили» та «місце події», напр.: *Якщо в «Території брехні» події відбуваються напередодні Революції Гідності, то в романі «Загадка гробниці» вони закінчуються під час* ***російсько-української війни на Донбасі*** [ЛУ, 17.11.2016]; ***Російсько-українська війна на сході України*** *… – збройний конфлікт на частині території Донецької і Луганської областей України між організованими та керованими з РФ незаконними збройними формуваннями Донецької і Луганської «народних республік» …* [Wiki, 12.12.2016]; *Українці не забули, як торік митрополит Онуфрій відмовився підвестися, як зачитували імена українських героїв – учасників* ***московсько-української війни на Сході*** [С, 21–27.07.2016]; *Містить [стаття] коротку хроніку участі сокільців у* ***московсько-українській війні на Донбасі*** *…* [ІНО, 4.10.2017].

Менш продуктивною є семантична модель «війна» / »рушійна сила». Її структурують іменник-маркер *війна* та граматично й значеннєво підпорядковані йому прикметники *московський, москальський* як реалізатори нерелевантної для них семи ‘призвідець війни’. Для цієї моделі типовим є як самостійне функціювання, так і входження до складу комбінованих моделей. З-поміж останніх за кількісним складом переважають такі: «війна» / »рушійна сила» / »ідеологічна спрямованість», напр.: *Хіба не варто задуматися тим, хто пов'язує свої сподівання на припинення* ***москальської війни на нашому Донбасі*** *з Мінськими домовленостями?* [ЛУ, 7.09.2017]; *Війна в Україні – це приклад вивчення* ***російської гібридної війни*** [ГА, 12.08.2017].

Для перифраз із семантичним маркером «рушійні сили (рушійна сила) війни», які структуруються за зразками іменниково-прикметникових словосполучень, типовим є ізофункційний зв'язок з іменниково-іменниковими конструкціями, що вживаються як самостійні одиниці або як органічні складники комбінованих моделей і мають таку формально-граматичну будову:

1) слово-маркер *війна* + іменник-хоронім + прийменник [проти, з] + іменник-хоронім, напр.: *…Однією з основних мотиваційних передумов* ***війни Російської Федерації проти України*** *є московсько-путінська політика захисту «русскоязычного населения»* [СП, 9–15.02.2017]; ***Гібридна війна Росії проти України****: уроки та висновки* [УІ, 24.10.2016]; ***Війна Росії з Україною****: чотири сценарії найближчого майбутнього* [А, 20.07.2016];

2) іменник-маркер *війна* + прийменник [з, проти, з боку] + іменник-хоронім, напр.: *Я вважаю, що в таємних Мінських угодах все ж таки було прописано пункт, аби кримінально покарати й усунути від політики тих, котрі були активними учасниками Революції гідності та* ***війни з Москвою*** [С, 19–25.01.2017]; *І все це під час* ***війни з Московією*** [С, 24–30.08.2017]; ***Спровокована «гібридна» війна проти України*** *захлинулася* [ЛУ, 17.08.2017]; *…Нинішня політична ситуація – це* ***війна****, а саме: російсько-українська* ***війна, з боку Росії загарбницька****, з нашого – визвольна* [СП, 8–14.12.2016];

3) іменник-маркер *війна* + іменник-хоронім + сполучник [і/й (та)] + іменник-хоронім, напр.: ***Війна України і Росії****: в якому разі США посилять участь* [Pol, 21.06.2017]; *Головний тренер голландського «Аякса» Франк де Бур*

називає військовий конфлікт на Сході України своїми словами – це ***війна України та Росії*** [Ч, 12.03.2015];

4) іменник-маркер *війна* + прийменник [між] + іменник-хоронім + сполучник [і/й (та)] + іменник-хоронім, напр.: ***Війна між Україною і Росією*** [РС, 8.05.2017]; *Між учасниками конференції виникла дискусія, чи можна продовжувати й надалі в офіційних документах називати* ***війну між*** *сучасними* ***Україною та Росією*** *дивною з усіх точок зору абревіатурою АТО* [СП, 8–14.12.2016]; *...у західному та центральному регіонах України набагато більше респондентів схильні погоджуватися з тим, що* ***між Україною та Росією*** *йде* ***війна*** *– на Заході так вважають 88 % опитаних, у центрі – 77 %, в той час як на Півдні поділяють цю думку 45 %, на Сході 41 %* [24tv, 15.03.2016].

Репертуар семантичної моделі «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)» доповнюють перифрастичні структури, у яких замість хороніма *Росія (Російська Федерація)* вживається антропонім *Путін*, прагматонім *Кремль*, топонім *Москва*, етноніми *росіяни, москалі,* а замість хороніма Україна – топонім *Київ,* етноніми *український народ, українці* або їхні субститути у вигляді описових зворотів, що постають на контекстуальному тлі як метонімічні назви Російської Федерації, Української держави, напр.: *Знак якогось вищого провидіння проявився сьогодні в тій же, не проголошеній, але вже розпочатій* ***війні Путіна проти України*** [ДП, 2, с. 475]; *Не завадила [обґрунтуванню реального становища української мови в нашій державі] навіть* ***неоголошена гібридна війна Кремля проти України*** [СП, 31.08.–6.09.2017]; *Переможна* ***війна з «бандерівською хунтою»*** *мала б підвищити рейтинг Путіна та мобілізувати росіян, подібно, як анексія Криму* [П, 24.06.2017]; *Наші західні союзники, нарешті, можливо, зрозуміли, що ... це* ***війна з московським фашизмом оживленої царсько-сталінської імперії проти західної цивілізації, демократії і культури*** [СП, 3–9.11.2016]. Корелятом перифрази *війна Путіна* є описовий зворот *путінська війна*: ***Путінська війна*** *в Україні ...* [ЛУ, 17.08.2017].

З-поміж формально-граматичних репрезентантів перифраз, які є потенційними семантичними корелятами тільки-но проаналізованих описових зворотів, але не збігаються за своїм лексико-семантичним діапазоном, окреме місце займають ті, у яких іменник *війна* конкретизують постпозитивні або препозитивні дієприкметникові словосполучення: ***Війна, нав'язана Україні Москвою,*** *відкрила нашому народові контексти його європейської пам'яті* [ДП, 2, с. 38]; *Дійшли одностайного висновку, що антитерористична операція на сході України, ...****розв'язана імперським керівництвом Російської Федерації та його ставлениками-сепаратистами****... потребує значно більшої протидії як з боку українських діячів медіа-простору, літератури та мистецтва, так і з боку державних органів* [ЛУ, 13.10.2016]; *За найскромнішими підрахунками, кількість загиблих у* ***розв'язаній Росією й місцевими сепаратистами війні*** *[на Донбасі] вже йде на тисячі* [ГУ, 14.04.2017].

Подана вище класифікація не претендує на вичерпність, вона, зрозуміло, може бути доповнена й розширена. Це пояснюється вже не мовними, а екстралінгвальними чинниками, головно тим, що «сенс війни, яка сьогодні триває на сході, бачиться нашими громадянами по-різному. Для одних це

війна за незалежність України, її захист від агресії з боку північного сусіда. Для інших – війна незаконної влади із власним народом і, відповідно, боротьба з київською хунтою. Хтось сприймає цю війну як черговий перерозподіл власності українськими олігархами руками легковірних громадян, а для когось ця війна є лише елементом великої та кривавої геополітичної гри» [3].

Як свідчить багатий фактичний матеріал, дефініційні рамки всіх описуваних у дослідженні семантичних моделей досить часто розширюють компоненти з яскраво заманіфестованою конотацією. Найчастіше аксіологічну функцію перебирають на себе семантично неоднорідні прикметники, зокрема ті, для яких ідентифікувальними є семи ‘загальна негативна або позитивна оцінка’, ‘шкода’, ‘соціальна оцінка’, ‘виділюваність’. Вони сполучаються зі словом-маркером *війна*, нерідко утворюють послідовні синтагматичні ланцюги, що перетворюються на яскраві оцінні маркери, як-от: ***Наявні загрози: війна з ядерною Росією***... [СП, 23.02.–1.03.2017]; *Але чи саме таке розуміння подій на сході – як* ***священної війни з московським окупантом*** *– дає українцям нинішня державна політика?* [С, 29.01.–4.02.2015]; *Хибність ... підходу вже в тому, що маємо справу не з «українським конфліктом», не з «антитерористичною операцією», а з* ***брутальною загарбницькою війною агресивної Московії проти незалежного, волелюбного українського народу*** [ЛУ, 7.09.2017].

Семантична модель «війна» / «мета події»

Типовим реалізатором розгляданої семантичної моделі є граматично панівний іменник *війна* й залежні від нього референційно акцентовані прикметники *визвольний* (‘який ставить за мету визволення когось’) та *загарбницький, окупаційний* (‘який ставить за мету загарбати когось’), напр.: *І зараз знову* ***окупаційна війна***... [ДІ, 14.06.2016]; *Хоч би як війну на сході України називали – гібридною... або «****визвольною****», суті це не міняє* [ГУ, 11.10.2017]. Описувані перифрази набувають термінологічної інформативної достатності за умови розширення своїх синтагматичних зв’язків. Природне для них уходження до комбінованих моделей «війна» / «мета» / «рушійні сили (рушійна сила)», «війна» / «мета» / «місце», напр.: *Щоб назвати цю* ***війну загарбницькою з боку Росії****, Україні потрібно було б прийняти пряме законодавче рішення щодо оголошення частини Сходу України окупованою Росією територією* [УП (Б), 7.07.2015]; *«Схиляю голову в пам’ять про всі покоління воїнів-борців за незалежність України, особливо перед пам’яттю героїв* ***визвольної війни на Донбасі****»* [ГК, 6.12.2016].

У колі реальних конкретизаторів слова-маркера *війна* – іменники-деад’єктиви (*незалежність*) та іменники-девербативи (*знищення, вигублення, навала, умертвлення, захист, збереження*), що функціюють у складі прийменниково-відмінкової форми. Вони як автосемантично-синсемантичні одиниці зорієнтовані на сполучуваність з іншими компонентами – уточнювачами їхньої семантики. Описувані іменниково-іменникові конструкції зрідка вживаються самостійно, а частіше у структурі комбінованої моделі «*війна*» / «мета» / «рушійні сили (рушійна сила)». Пор.: *Для одних це* ***війна за незалежність України****, її* ***захист від агресії з боку північного сусіда*** [Т,

24.06.2014]; *Чого хотіти, коли навіть очільник держави заявляє, що більшість її захисників розмовляє мовою агресора, хоч соціологічні дослідження свідчать про інше співвідношення за мовою наших фронтовиків у так званій АТО, що насправді є* ***війною проти навали путінської Московії?*** [СП, 31.08.–6.09.2017]; *«Насправді це...* ***війна... за незалежність****...» – зазначив Береза* [Сг, 8.09.2017].

Семантична модель «війна» / «місце події»

Розряд конкретних репрезентантів розглядуваної моделі представлений іменниково-іменниковою конструкцією, у якій залежну від субстантива-маркера *війна* синтаксичну позицію заповнює локативний поширювач НА (В) + іменник у місцевому відмінку. Лексико-семантичний склад цієї позиції обмежений хоронімом *Україна* та регіонімами *Донбас, Схід, Схід (схід) України, південний схід України*, напр.: *Коли закінчиться* ***війна в Україні****?* [О, 25.05.2015]; ***Війна на Донбасі*** *переходить в іншу фазу...* [24tv, 9.02.2017]; *[На всі ці завдання потрібні роки...] Ціною життів Героїв Небесної Сотні, Героїв* ***війни на Сході****, здоров'я бійців АТО* [Е, 20.02.2017]; *... закінчення* ***війни на Сході України*** *не означатиме закінчення війни України з Росією...* [О, 25.05.2015]; *Про це [відносини між Росією й Україною] пише Ютте Зоммербауер у статті «Забута* ***війна на сході України****», опублікованій на сайті газети Die Presse* [ТСН, 15.08.2016]; ***Війна на південному сході України*** *– це безумство путінської реакції на Майдан...* [ГУ, 14.12.2016].

Проведений аналіз дає підстави твердити, що вторинні найменування зі значенням «*місце події*» найекспліцитніше характеризують денотат *«сучасні воєнні дії на Донбасі»*, тобто є його найвиразнішим ідентифікатором. Цим можна вмотивувати активне входження семантичної моделі «війна» / »місце» до всіх чинних перифрастичних структур комбінованого типу. Пор. подані вище приклади з такими: *У це важко повірити з огляду на* ***війну з окупантами на сході****, але – факт* [С, 23.02.–1.03.2017]; *Не згадуються не тільки помилки минулого, зокрема потреба своєчасної і адекватної реакції ООН на анексію Криму, а й в що обходиться українцям* ***гібридна війна на Сході****...* [ЛУ, 14.09.2017].

Семантична модель «війна» / «локальний конфлікт»

Реалізатором описуваної семантичної моделі є іменниково-прикметникові словосполучення з притаманною їм жорсткою лексико-семантичною селекційністю на рівні детермінованого й детермінувального компонентів. Роль першого виконує іменник *війна,* роль другого – прикметник *малий* ('незначний за силою, ступенем та ареалом свого вияву'), напр.: *У лексиконі професійних військових усіх країн вона [війна на Сході України] має іншу назву – «****мала війна****»* [ЛУ, 2.02.2017]; *«****Мала війна****» триватиме до весни, а потім буде гаряче* [24tv, 2.12.2014]. Під малими війнами прийнято розуміти локальний конфлікт. Це дає підстави вважати розглядувану назву одним з індивідуальних номінувань денотата *«сучасні воєнні дії на Донбасі»*. Без контекстуальних конкретизаторів вона не виявляє інформативної достатності. З огляду на сказане цілком логічне функціювання семантичної моделі «війна» / »локальний конфлікт» у структурі комбінованого типу, що найчастіше має такий вигляд: «війна» / «локальний конфлікт» / «місце», напр.: ***«Мала війна» на***

***Донбасі**: активізувалися російські ГРУшники* [D, 17.07.2015]. У політичному дискурсі описове номінування *мала війна* активно використовують як заголовок, що має двоїсту природу: він є і самостійним елементом, і водночас текстовим складником.

Семантична модель «війна» / «нелегітимність»

Описувана модель представлена іменниково-прикметниковими (дієприкметниковими) словосполученнями із жорстко регламентованим лексико-семантичним спектром заповнювачів конститутивних позицій. Власне, мовиться про слово-маркер *війна* та програмовані ним атрибутивні конкретизатори *неоголошений, непроголошений* ('офіційно не названий, не заявлений'), *невизнаний* ('який не дістав визнання'), напр.: *Щороку, від початку **Неназваної Війни**, українці збільшують видатки на безпеку і оборону, щоб посилити наше військо* [ОС, 9.12.2016]. Конкретні реалізатори семантичної моделі «війна» / «нелегітимність» функціюють здебільшого не самостійно, а в єдності з іншими моделями, зокрема тими, які повідомляють про нелегітимність та рушійні сили (рушійну силу), нелегітимність й місце воєнних дій, як-от: *Навіть шановні гості з Міжнародної федерації журналістів, ЮНЕСКО і ОБСЄ, які вітали нас, учасників з'їзду, журналістів, жодним словом не згадали про **неоголошену війну Росії проти України**...* [СП, 18–24.05.2017]; *[Жоден конфлікт не виникає на порожньому місці...] Не виняток і нинішня **українсько-російська неоголошена війна*** [УП, 23.08.2017]; *Знак якогось вищого провидіння проявився сьогодні в тій же, **не проголошеній ... війні Путіна проти України*** [ДП, 2, с. 475]; ***Не оголошена Росією, не визнана Україною ... війна Росії проти України** триває* [УП (Б), 3.02.2017]; ***Невизнана війна на сході України** принесла багато горя та втрат, а звільнені від «колорадсько-сепаратиського» нашестя міста й села нині схожі на території, якими пролетіло цунамі чи велетенський смерч* [ВН, 3.10.2015].

Семантична модель «війна» / «час»

Перифрастичні структури, об'єднані семантичною моделлю «війна» / «час», вирізняються неоднорідністю формально-граматичної будови й значеннєвої наповнюваності. Вони мають два семантичні описи: «неконкретизований час» і «конкретизований час». Перший із них представлений словосполученнями із детермінованим іменником-маркером *війна* та детермінувальним прикметником *новітній* ('який охоплює останній період'), напр.: *Далі ситуація звична для багатьох націоналістично свідомих українців: активна участь... у **новітній українсько-російській війні**...* [С, 23.02.–1.03.2017]. Вони, як і репрезентанти вже схарактеризованих семантичних моделей, побутують зрідка самостійно, а частіше у складі комбінованих моделей, які інформують про час і рушійні сили (рушійну силу), час та ідеологічну спрямованість події.

Стосовно другого семантичного опису, то про його реальне термінологічне ословлення говорити не доводиться, позаяк війна на Сході України триває, відома лише дата початку її. В обстежених різних жанрах політичного дискурсу зафіксовано вживані автономно або у структурі комбінованих моделей перифрази з присубстантивним конкретизатором 2014 (рік), напр.:

Російсько-українська війна 2014*: причини, перебіг та політико-правові оцінки* [1, с. 28]; ***Війна 2014****: спроба системного аналізу* [1, с. 27]; *В історію вона [війна] увійде як…* ***Вітчизняна 2014 року*** [ІАЦ, 18.10.2014]. Важливо, що в політичному дискурсі, продукованому після 2014 року, який іменують *найбільш насиченим політичними подіями в історії України роком* [BBC, 22.12.2014] (це позитивне) і *першим роком війни* [ЕП, 24.10.2016] (це негативне), інших реалізаторів семантичної моделі «війна» / »час» не виявлено. Отже, номінування денотата *«сучасні воєнні дії на Донбасі»* за критерієм «конкретизований час» стане можливим після звільнення Донбасу від російських військ та місцевих сепаратистів, тобто після закінчення війни.

Семантична модель «війна» / «місце в історії суміжних подій»

Семантичну модель «війна» / «місце в історії суміжних подій» представляють конструкції з іменником-маркером *війна* й залежними від нього порядковими числівниками *перший*, *двадцять четвертий (24-й)*, *двадцять другий (22-й)*, напр.: *В історію вона [війна] увійде, швидше за все, як* ***Перша російсько-українська війна*** [ІАЦ, 18.10.2014]; *[Це не АТО, це війна…]* ***Це 24-а війна*** *з Росією, – заявив він [Віктор Ющенко]; Нинішня війна –* ***двадцять друга*** [ДСот, 13.08.2016]; *… зараз триває* ***двадцять друга російсько-українська війна****, каже історик* [УК, 29.09.2017]. Назва *Перша російсько-українська війна* має право на існування через ту причину, що однією з рушійних сил збройного конфлікту є самостійна держава Україна, яка розірвала зв'язки з імперським минулим і нині окремішньо творить власну історію. Хронологія російсько-українських воєн – *двадцять четверта (24-а)*, *двадцять друга (22-а)*, – якою оперують *третій Президент України* [УП, 29.07.2017], поіменований патетично *великим українцем* [ДП, 2, с. 331] й іронічно *жалюгідним руйнівником України* [ДП, 2, с. 439], та історик, кандидат політичних наук Олександр Палій, охоплює добу Київської Русі, перебування України у складі князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, СРСР, а також добу Гетьманщини, УНР. Як свідчить наведений ілюстративний матеріал, для описуваної семантичної моделі характерне вживання у складі комбінованої моделі «війна» / «місце в історії суміжних воєн» / «рушійні сили (рушійна сила)».

Мають рацію ті, хто називають (зрозуміло, і вдаються до відповідних перифрастичних номінацій) сучасні воєнні дії на Донбасі *логічною ланкою низки антиукраїнських дій північного сусіда* [СП, 21–27.07.2016], порівнюють їх із *другою Чечнею*, тобто з *російсько-чеченськими* війнами, які вела Російська Федерація проти невизнаної Чеченської Республіки Ічкерії в період із 1994 до 2009 року, та *брежнєвською війною в Афганістані*, тобто повномасштабною збройною агресією Радянського Союзу проти суверенного Афганістану, що розпочалася у грудні 1979 року й завершилася в лютому 1989 року, напр.: *АТО і чеченська війна: чи справді на Донбасі –* ***друга Чечня?*** [РС, 14.11.2014]; *Путінська війна в Україні нагадує* ***брежнєвську війну в Афганістані*** [ЛУ, 17.08.2017]. У цих війнах зримо простежується кривавий воєнний почерк Росії, прагнення цього *імперського ведмедя, а не братського народу* [С, 5–11.03.2015] довести світові, що він не *просто мілітарна держава з великою потугою* [СП, 18–24.08.2016], а *гравець на світовій арені* [С, 8–14.12.2016].

Натеперішні воєнні дії на Донбасі так само небезпідставно називають ще *третіми визвольними змаганнями* [Wiki, 27.07.207]. В українській Вікіпедії знаходимо перелік визвольних змагань: *перші визвольні змагання* (1917–1922 рр.) – спроби українців створити власну національну державу в умовах Першої світової війни; *другі визвольні змагання* (1938–1950 рр.) – спроби українців створити власну національну державу в умовах Другої світової війни; *треті визвольні змагання* (з 2014 р. і дотепер) – спроби українців захистити та побудувати власну національну державу в умовах російської агресії [2].

Склад мілітарної лексики, якій відведено роль конструктивного центру описових індивідуальних найменувань донотата «*сучасні воєнні дії на Донбасі*», крім іменника *війна*, формують субстантиви *агресія, ескалація, вторгнення, інструмент, інтервенція, конфлікт, окупація,* сполуки на зразок *воєнна дія, кризова ситуація*, напр.: *І хочеться сподіватися, що я доживу до закінчення* ***агресії РФ проти України*** *й до справедливої відплати всім, хто винуватий в окупації Криму...* [ГУ, 14.12.2016]; *Мені дуже боляче, що три роки тому з вини керівництва нашої країни [Росії] була розв'язана* ***варварська агресія проти України***... [ГУ, 22.03.2017]; *Виданню вдалося знайти документи, які свідчать про те, що «Мотор Січ» під час* ***воєнної агресії Росії на Донбасі*** *займалася ремонтом літаків міноборони РФ* [ГК, 20.02.2017]; *У результаті* ***гібридної військової агресії Росії проти України*** *та проведення недолугої соціально-економічної та грошово-кредитної політики протягом 2014–2015 років промисловість впала на 22 %...* [ГУ, 1.09.2017]; *Уже два з половиною роки минуло з того часу, як ... розпочалась* ***збройна агресія Росії проти України на Донбасі*** [УІ, 24.10.2016]; *Сьогодні на сході України, зокрема у Луганській та Донецькій областях, має місце* ***російська збройна агресія***... [НМО, без дати]; ***Воєнну ескалацію на Сході****, що її офіційно іменують «АТО», левова частка українців де-факто сприймає як* ***російську інтервенцію*** [ЛУ, 4.05.2017]; *Президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр заявив, що* ***російське вторгнення в Україну*** *залишається «відкритою раною» у відносинах Росії і Німеччини* [У, 25.10.2017]; *...доки триває* ***збройний конфлікт низької інтенсивності*** *... доти Президент Порошенко і його команда почуваються абсолютно впевнено й вільготно у владних кріслах* [ЛУ, 27.04.2017]; *«Миру чоловікам і жінкам, що страждають від наслідків* ***конфлікту в східній Україні****...»* [ГУ, 27.12.2016]; *Папа закликав покласти край* ***конфлікту на Донбасі*** [ГУ, 27.12.2016]; *Міністр закордонних справ Німеччини Зігмар Габріель заявив, що* ***конфлікт на сході України*** *стосується всієї Європи* [Т, 2.03.2017]; *Більшість учасників конференції, особливо з багатолітнім військовим і дипломатичним досвідом, довели, що поняття АТО абсолютно неприйнятне для означення* ***військово-окупаційних дій РФ ... в частині Донбасу*** [СП, 9–15.02.2017]; *Де-факто це [окупація Донбасу] був початок* ***«гібридної окупації»*** [СП, 8–14.12.2016]; *Що ... могло б унеможливити майбутні* ***воєнні дії Росії проти ... України*** [ЛУ, 14.09.2017]; *...шановні гості... називали її [війну]* ***кризовою ситуацією*** [СП, 18–24.05.2017].

Вирізнені вторинні назви стають семантично близькими до описових найменувань зі словом-маркером *війна* тоді, коли в їхньому компонентному складі з'являються прикметники на зразок *збройний, варварський, воєнний,*

військовий, військово-окупаційний, каральний з виразно актуалізованою семою «мілітарність». Утворювані перифрастичні вислови представлені всіма семантичними типами, вони можуть функціювати на правах самостійних одиниць або конституентів комбінованих моделей, домінувальною з-поміж яких є така: «війна» / «рушійні сили (рушійна сила)» / «місце».

Якщо ж іменники *агресія, ескалація, інтервенція* та ін. вступають у семантико-синтаксичні зв’язки з прикметниками, для яких сема «мілітарність» є індиферентною, зміст соціально-політичної події суттєво переінакшується, зокрема нівелюється інформація про рушійні сили війни – її призвідця (Росію) й потерпілого (Україну).

Досліджувану перифрастичну парадигму доповнюють уже частково згадувані виформувані на базі немілітарної лексики описові іменниково-іменникові вирази (*внтурішньоукраїнський конфлікт, драматичні події на Сході України, звичайний конфлікт між двома країнами, кривавий переворот, сварка двох побратимів, український конфлікт на Донбасі*) та опозитивні утворення на взірець *не Х, а громадянська війна*, напр.: *На кричущі нехтування ... положень попередніх – вересневих – Мінських угод Європа звично відповідала численними резолюціями ПАРЄ, ОБСЄ, різних комісій та комісарів, ООН – численними, але безрезультатними (з тієї самої причини, яка й зумовила, власне, виникнення цього, як цинічно стверджували учорашні «брати», **«внутрішньоукраїнського конфлікту»**) засіданнями Радбезу, висловленнями щирого – з часом дедалі більшого – занепокоєння найвищими офіційними особами більшості країн Європи, а також США, Канади й Австралії* [ЛУ, 19.02.2015]; ***Драматичні події на Сході України** й «гібридна війна» знову активізували мовне питання* [ЛУ, 16.02.2017]; *...під час перебування на посаді першого секретаря НСЖУ Сергій Томіленко в одній із публікацій назвав **неоголошену, злочинну**, загарбницьку війну РФ проти України лише **звичайним «конфліктом між двома країнами»**, ніби московська маніпулятивна пропаганда, войовнича політика Кремля не несе страждання і горе громадянам України* [СП, 18–24.05.2017]; *РФ у Гаазі: в Україні стався **«кривавий переворот»**, а бойовики знайшли зброю самі* [IS, 7.03.2017]; *Таку думку виданню «Гордон» висловив український активіст і художник Сергій Поярков, коментуючи заяву Дорна, що окупація Криму Росією і війна на Донбасі – це **«сварка двох побратимів»*** [Г, 12.04.2017]; *Чи можливе мирне врегулювання **«українського конфлікту» на Донбасі**, як постійно заявляють не лише західні, а й вітчизняні дипломати й політики?* [ЛУ, 17.09.2017].

Подані синтаксичні структури можна вважати евфемізованими вторинними назвами денотата *«сучасні воєнні дії на Донбасі»*, призначення яких полягає в тому, щоб маскувати, зводити на ніщо подію, приховати за словесною грою її справжню суть і, а це є особливо небезпечним, маніпулювати свідомістю людей.

З-поміж досліджуваних перифраз вичленовано ще одну, непродуктивну, групу індивідуально-авторських утворень на позначення сучасних воєнних дій на Сході України. Ці описові назви своїм планом змісту віддалені від мілітарності, більшість із них метафоризовані, а всіх їх об’єднує високий ступінь негативної аксіологічності, напр.: *[Сьогодні очевидним є два завдання*

Володимира Володимировича (Путіна) : тактичне і стратегічне.] Тактичне – підтримка ***воєнного гнійника на Донбасі*** [УІ, 21.02.2015]; *За словами Полянського, «війна не є спонтанною реакцією Путіна на події на Майдані, війна постає як раніше спланована, з невизначеним часом початку,* ***каральна акція проти України»*** [УІ, 9.03.2017]; *...коли нація в XXI сторіччі стікає кров'ю, то передовсім слід пройнятися зупиненням кровотечі, поповненням втрат, а відтак – не допустити подальшого* ***кровопускання на Донеччині****, яке – і це очевидно вже всім – не що інше, як* ***імперсько-самовільна кара Кремля за непослух*** [ЛУ, 14.09.2017]; *... війна на Донбасі – це* ***помста Кремля й особисто Путіна за Майдан і втечу Януковича*** [ГУ, 11.10.2017]. У політичному дискурсі індивідуально-авторські перифрази наділені особливими текстотвірними властивостями.

У висновках наголосимо на тому, що в сучасному політичному дискурсові виняткову увагу приділено воєнним подіям на Донбасі. Виформувалася, зокрема, система різнорівневих мовних засобів оцінювання денотата *«сучасні воєнні дії на Донбасі»*, одне з центральних місць у якій займає перифрастика. Чинній офіційній назві *антитерористична операція*, що не має під собою об'єктивної мотиваційної бази, протистоять різні стосовно значеннєвої специфіки, аксіологічної наповнюваності, формально-граматичної організації вторинні найменування. За ідентифікаційними ознаками 'ідеологічна спрямованість', 'рушійні сили (рушійна сила)', 'мета', 'місце', 'час', 'локальний конфлікт', 'нелегітимність', 'місце в історії суміжних подій' їх об'єднано в окремі семантичні моделі, які мають свій лексико-семантичний набір опорних компонентів та їхніх конкретизаторів і регулярно утворюють комбіновані моделі.

Сучасні воєнні дії на Сході України найповніше й найреальніше відображають описові найменування, структуровані за безпосередньою участю мілітарної лексики, зокрема слова-маркера *війна*. Ядро цих перифраз становлять іменниково-прикметникові та іменниково-іменникові конструкції з властивими їм ізофункційними відношеннями.

Процес активного номінування, про який мовиться, здійснюється відповідно до лінгво-історичних традицій творення назв воєн і водночас виявляє специфіку, що засвідчують індивідуально-авторські конструкції з органічно притаманним їм високим ступенем аксіологічності й регулярною метафоричністю. Проблема випрацювання уніфікованої дефініції описуваного денотата далека від розв'язання, отже, перспективна. Вона потребує зусиль фахівців воєнної науки, історії, політології і, зрозуміло, мовознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Василенко В.** Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень.* 2014. 9–16 жовт. С. 27–42. 2. **Визвольні** змагання [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія – 2017. – 27 лип. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Визвольні_змагання (дата запиту: 31.10.2017). – Назва з екрана. 3. **Війна** всередині нас: як українці сприймають події на Донбасі : [інтерв'ю з Павлом Фроловим провела Майя Орел] [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2014. – 24 черв. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/112956

(дата запиту: 31.10.2017). – Назва з екрана. 4. **Вуєць П.** АТО чи не АТО? Що задумали Турчинов і Порошенко на четвертому році війни [Електронний ресурс] / Павло Вуєць // Главком. – 2017. – 20 черв. – Режим доступу: http://glavcom.ua/publications/ato-chi-ne-ato-shcho-zadumali-turchinov-i-poroshenko-na-chetvertomu-roci-viyni-421448.html (дата запиту: 23.06.2017). – Назва з екрана. 5. **Гетьманчук М. П.** «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 27. С. 269–307. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2017_27_23. 6. **Дацюк С.** Що за війна в Україні? [Електронний ресурс] // Українська правда. Блоги. – 2014. – 2 груд. – Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/547d643e71979/ (дата запиту: 27.10.2017). – Назва з екрана. 7. **Мотрич К.** Непроминущі «кровосісі», або Злети і падіння державотворення. *Слово Просвіти*. 2016. 29–31 груд. С. 2. 8. **Не АТО**, а війна: Кравчук закликав розставити всі крапки над «і» [Електронний ресурс] // *Сьогодні*. – 2017. – 23 серп. – Режим доступу: https://ukr.segodnya.ua/politics/pnews/ne-ato-a-voyna-kravchuk-prizval-rasstavit-vse-tochki-nad--1049692.html (дата запиту: 27.10.2017). – Назва з екрана. 9. **Парубій А.** Війна Росії проти України і світу [Електронний ресурс]. *Українська правда* : сайт газети. 2014. 6 серп. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/ (дата запиту: 27.10.2017). – Назва з екрана. 10. **Пилипенко В.** Українсько-російська війна: судовий фронт [Електронний ресурс]. 112 Україна : сайт телеканалу. – 2017. – 31 січ. – Режим доступу: https://ua.112.ua/mnenie/ukrainsko-rosiiska-viina-sudovyi-front-368727.html (дата запиту: 23.10.2017). – Назва з екрана. 11. **Порошенко**: Ця війна увійде в історію як вітчизняна [Електронний ресурс] // *Українська правда* : сайт газети. 2014. 24 серп. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035656/ (дата запиту: 25.08.2017). – Назва з екрана. 12. **Світова** гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. 496 с. 13. **Стефанко С.** Війна чи АТО? [Електронний ресурс]. *Українська правда* : сайт газети. 2017. 16 лют. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2015/02/16/7058694/ (дата запиту: 23.07.2017). – Назва з екрана. 14. **Турчинов** назвав війну на Донбасі з Росією Вітчизняною [Електронний ресурс] // ТСН : сайт інформагентства. 2017. 8 трав. Режим доступу: (дата запиту: 27.10.2017). – Назва з екрана. 15. **У законопроекті** про реінтеграцію Донбасу терміну «війна» не буде – Гримчак [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. 2017. 5 верес. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/news/28718279.html (дата запиту: 27.10.2017). – Назва з екрана. 16. **Чирков С.** На Донбасі йде Вітчизняна війна, а не антитерористична операція [Електронний ресурс]. Gazeta. ua. – 2014. – 29 лип. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_na-donbasi-jde-vitchiznyana-vijna-a-ne-antiteroristichna-operaciya/572166 (дата запиту: 27.10.2017). – Назва з екрана.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

24tv – Телеканал новини «24» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua.

А – Апостроф [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://apostrophe.ua

ВБ – Богдан В. Про наболіле : збірка / Василь Богдан. – Полтава, 2016.

ВГ – Вголос : інформ. агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wwww.vgolos.ua

ВН – Волинські новини : інформ. агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.volynnews.com

Г – Гордон : інтернет-видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gordonua.com

ГА – Голос Америки : сайт української служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrainian.voanews.com

ГК – Главком : інформ. агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavcom.ua

ГР – Главред [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavred.info

ГУ – Голос України : газета Верховної Ради України.

Д – День [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua

ДІ – Дивись. info : інформ. агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dyvys.info

ДП – Павличко Д. Спогади: у 2 т. / Дмитро Павличко. – К. : Ярославів вал, 2016.

ДС – Деловая Столица [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dsnews.ua

ДСот – Диванная Сотня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://divannaya-sotnya.com.ua

Е – Експрес – онлайн : оперативні новини України та світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.expres.ua

ЕП – Економічна правда : сайт газети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.epravda.com.ua

Есп. – Еспресо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv

ЗО – Закарпаття онлайн Beta: інтернет-видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakarpattya.net.ua

ІАЦ – Інформаційно-аналітичний центр Національної безпеки України : сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mediarnbo.org

ІНО – Інститут національної освіти ім. Мирослава Мисли : просвітницький проект ВГО «Сокіл» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.inom.org.ua/

ЛУ – Літературна Україна : газета письменників України.

МАЦП – Міжнародний аналітичний центр права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zemlj.blogspot.com/2014/08/64.htm

НВ – Новое время [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nv.ua

НМО – Навчальні матеріали онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com

О – Обозреватель [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.obozrevatel.com

ОС – Об’єднання Самопоміч : газета

П – Правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravda.if.ua

ПН – Преступности.НЕТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://news.pn

Пог. – Погляд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pogliad.ua

ПрУ – Преса України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uapress.info

РС – Радіо Свобода : сайт інформ. служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org

С – Свобода : газета.

Сг – Сьогодні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr.segodnya.ua

СЗ (F) – Facebook: [публічна сторінка Запорізької обласної організації Всеукраїнського об’єднання «Свобода»] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/VOSvobodaZaporizhzhya/posts/551937774948081

СП – Слово Просвіти : всеукраїнський культурологічний тижневик.

Т – Тиждень.ua : сайт вид. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua

ТСН– ТСН : сайт інформ. агентства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsn.ua

У – УНІАН : інформ. агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unian.ua

УІ – Укрінформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua

УК – Українопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrainopedia.wikia.com

УМ – Україна молода : газета.

УНН – Українські національні новини : інформ. агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unn.com.ua

УП – Українська правда : сайт газети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua

УП (Б) – Українська правда. Блоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua

ЦН – Цензор.НЕТ : інформ. агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.censor.net.ua

Ч – Чемпіон : новини спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.champion.com.ua

ВВС – ВВС Україна : сайт інформ. агентства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian

D – Depo.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.depo.ua

EN – Euronews [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.euronews.com

G – Gazeta.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua

Intv – Intv.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intvua.com

IS – Insider [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.theinsider.ua

Pol – Politeka [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://politeka.net/ua

PZ – Prozak [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prozak.info

Wiki – Вікіпедія : вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki

YT – Youtube [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com

ZIK – ZIK : Західна інформ. корпор. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news

ZN – Zaxid.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zaxid.net

ZNU – Znaj.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://znaj.ua

ZU – ZN.UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua

Степаненко Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Україна, 36000, Полтава, вул. Остроградського, 2.

E-mail: myk_ivan@ukr.net

http://orcid.org/0000-0002-6727-1265

Stepanenko Mykola Ivanovych – Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, Head of V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University. Ukraine, 36000, Poltava, Ostrohradskoho Str., 2.

УДК 811. 161. 2’374. 73 **Ю. О. Тимченко**

ДІЄСЛІВНА МЕТАФОРА ЯК ДОМІНАНТА ХУДОЖНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МАРИНІСТИЧНОГО ПЕЙЗАЖУ В НОВЕЛІСТИЦІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО ІТАЛІЙСЬКОГО ЦИКЛУ

Стаття присвячена художньому відтворенню мариністичного пейзажу в новелістиці М. Коцюбинського італійського циклу. Простежено, як за допомогою метафори, дієслівної зокрема, моделюється морський простір у мовній картині світу письменника. Виокремлено тематичні групи дієслів, з’ясовано типи метафоричних перенесень. Визначено, що метафоричне слововживання виявляє свої можливості як спосіб створення моделей світу, відбиття мовної картини світу, а звідси й культурного середовища.

***Ключові слова**: мовна картина світу, мариністичний пейзаж, метафора, дієслівна метафора.*

Тимченко Ю. А. Глагольная метафора как доминанта художественной организации маринистического пейзажа в новеллистике М. Коцюбинского итальянского цикла. *Статья посвящена художественному воссозданию маринистического пейзажа в новеллистике М. Коцюбинского итальянского цикла. Прослежено, как с помощью метафоры, глагольной в частности, моделируется морское пространство в языковой картине мира писателя. Выделены тематические группы глаголов, выяснено типы метафорических переносов. Определено, что метафорическое словоупотребление проявляет свои возможности как способ создания моделей мира, отражения языковой картины мира, а отсюда и культурной среды.*

***Ключевые слова:** языковая картина мира, маринистический пейзаж, метафора, глагольная метафора.*

Tymchenko Yu. O. The verbal Metaphor as the Dominant of Seascape Expressive Organization in the Short Stories of the Italian cycle by M. Kotsiubynskyi. *The article is devoted to the expressive reproduction of the seascape short stories of the Italian cycle by M. Kotsiubynskyi.*

In linguistics, there is a significant number of metaphors classifications, among which the most popular is the word typology, that indicates the auxiliary subject. Based on this, anthropomorphic, naturemorphic, zoomorphic, phytomorphic, landscape, sociomorphic, and artifact metaphors are distinguished. But there are less studied metaphors that are grouped according to grammatical indices (substantive, adjective, verbal etc.), and syntactic features (genitive metaphors, predicates etc.). Thus, the relevance of the study is determined by the need to study verbal metaphors as one of the expressive means to reflect the seascape in the short stories by M. Kotsiubynskyi.

The purpose of this article is to point out lexical and semantic peculiarities of verbal metaphors in the Italian cycle texts by M. Kotsiubynskyi.

The originality of M. Kotsiubynskyi artistic space is that the linguistic presentation of nature phenomena occurs in the form of semantic filling with individual-authorial associations of words, rethinking and enrichment of their meanings. In the language expression of the seascape in the short stories of the Italian cycle, there is a significant number of figurative structures whose metaphorical content is based on verbal grounds. The basis of the semantic characteristic of the verb metaphors is the figurative use of verbs to denote motion, processes and states relating to the nature. In these structures, the metaphorical verb has predominantly anthropomorphic meaning.

***Key words**: language map of the world, seascape, metaphor, verbal metaphor.*

Метафора в художньому тексті є одним із найбільш досліджуваних об’єктів (О.Варинська, Н. Варич, В. Вовк, С. Єрмоленко, Т. Єщенко, Т. Кіс,

© Тимченко Ю. О., 2017

Л. Кравець, Л. Мацько, Л. Ставицька, Г. Сюта, О. Тищенко та ін.). Постійне перебування метафори в полі зору мовознавців зумовлене складністю її природи, адже «сутність, природу, внутрішню організацію і зовнішні зв'язки досліджували і в лінгвістичному руслі, і у філософському. Процес наукового осмислення метафори в межах цих напрямів відбувався не ізольовано, а взаємоскорельовано. Лінгвістичні дослідження проводили на основі філософських методологій, відповідно до яких вибудовували систему дослідницьких принципів та способів вивчення метафори, а у філософських теоріях нерідко враховували результати лінгвістичних студій цього феномену» – зазначає Л. Кравець [10, с. 5]. Але параметри класифікації метафори й досі чітко не окреслені. В. Виноградов наголошував на важливості розрізнення метафори: «Питання про метафору як принцип семантичного перетворення надзвичайно складне. І перш за все воно вимагає розмежування: класифікація типів метафор, пояснення їх відмінностей із психологічної та лінгвістичної точок зору — нагальні завдання семантики...» [4, с. 427]. Зважаючи на вище викладене в лінгвістиці існує значна кількість класифікацій метафори, серед яких найпопулярнішою є типологія за належністю слова, що позначає допоміжний суб'єкт, до певної семантичної групи. На основі цього виділяють антропоморфні, природоморфні, зооморфні, фітоморфні, ландшафтні, соціоморфні та артефактні метафори.

Менш дослідженими, на наш погляд, є метафори, що виокремлюють за граматичними показниками, зокрема за частиномовною належністю (субстантивні, ад'єктивні, дієлівні тощо), та синтаксичними особливостями (генітивні метафори, предикативні та ін.). Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення дієслівних метафор як одного зі засобів відтворення пейзажу в новелістиці М. Коцюбинського.

Мета пропонованої статті – виявити й з'ясувати лексико-семантичні особливості дієслівних метафор у мові творів М. Коцюбинського італійського циклу.

Складне асоціативне мислення М. Коцюбинського, сприйняття довкілля, особливе, не схоже ні на чиє інше, накладає відбиток на всю його творчість. Однією з найчисельніших груп метафор, де об'єктами метафоричного зображення виступають реалії простору Італії, є дієслівні, адже пейзаж у Коцюбинського сповнений динаміки, перебуває в постійному русі. Причому письменник уживає дієслівні форми, що передаючи рух, одночасно виконують персоніфікуючу функцію. Взаємодіючи з іменниками, дієслова організовують виклад мисленнєвих позицій щодо діяльності суб'єкта, пов'язані із ним різноманітні процеси. Вони стають центром уваги людини, бо поняття, розгортаючись, виявляються саме в дієсловах. Але дієслова можуть не тільки називати життєві процеси, а й зображувати їх. Дієслова забезпечують динамічну характеристику дії. Метафоризуючись, дієслова часто посилюють свої динамічні властивості й використовуються як художньо-образний засіб [1, с. 248]. Оригінальні метафори такого типу збагачують стилістичну систему художнього мовлення. Дієслівними метафорами називають такі, у яких один член (другий) виражений дієсловом із переносним значенням. Однак

слід враховувати, що переносність значення сприймається тільки на рівні його сполучуваності з іменником (першим членом метафори) [11, с. 333], наприклад: *Вони* [хвилі] *списали синє полотно моря, як давні ієрогліфи, а хто прочитає те таємне письмо?* (М. Коцюбинський).

Розгорнуті картини опису моря в новелістиці письменника італійського періоду мають яскраво виражену емоційну забарвленість. Це лаконічні пейзажні замальовки, що вкрапляючись у твори, викликають потрібний настрій, або створюють фон подій, які розгортаються. Вони є максимально наближеними до пейзажів художників-імпресіоністів, завдяки суб'єктивному чиннику, безпосередності та миттєвості сприйняття. Враження від моря передається за допомогою різних художніх засобів, де ключовою є дієслівна метафора. В утворенні метафор діють принципи аналогії та асоціацій, їхнє використання створює передумови для виникнення образу.

У художньому зображенні образу *моря* в новелах М. Коцюбинського італійського циклу переважають антропоморфні образи, динамізм яких відтворюється у вигляді метафор руху. Метафоричні конструкції зі стрижневим дієсловом виникають унаслідок порушення семантичного зв'язку між предметом та його дією, процесуально ознакою або станом. Розрізняємо такі тематичні групи метафоричних дієслів: 1. Антропоморфні метафори із семантикою руху (збудилось, здригнулось, стелить, несло, скидало, здавало, гойдалось, одхилялось, простелило, дере, потягається, викидає), наприклад: *Воно* [море] *вже* ***збудилось, здригнулось****...*(М. Коцюбинський); *Море* ***несло*** *на собі хвилю і, докотивши, коротким, навиклим рухом* ***скидало*** *її на берег, неначе карти* ***здавало*** (М. Коцюбинський); *Море* ***гойдалось*** (М. Коцюбинський); *... воно* [море] ***одхилялось*** *од скелі...*(М. Коцюбинський); *...море* ***простелило*** *йому* [місяцю] *під ноги золотий килим...* (М. Коцюбинський); *Там море* ***дере*** *свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті...*(М. Коцюбинський); *...воно* [море] ***потягається*** *слабо і в сонній млості ніжно* ***викидає*** *перші хвилі на берег* (М. Коцюбинський);

2. Дієслівні метафори із семантикою звуку (стука, дзвонить, хлюпа, хлюпало, шумить, вило, грає): *Воно*[море] *...дзвінко* ***стука*** *в порожні боки човнів...* (М. Коцюбинський); *А море знизу* ***шумить***(М. Коцюбинський, 245); *А море так задиристо* ***хлюпа*** *у берег, так принадно* ***дзвонить*** *у човни!...*(М. Коцюбинський); *З одного боку м'яко* ***хлюпало*** *море...* (М. Коцюбинський); *Весь день ми так кудись плили, й цілісіньку ніч* ***вило*** *море, як пес* (М. Коцюбинський); *...* ***грає*** *радісно море...* (М. Коцюбинський);

3. Метафори із колірною семантикою (заголубіло, голубіє, синіє, злиняло): *Воно вже* [море]*...****заголубіло****...*(М. Коцюбинський); *Море так невинно* ***голубіє*** *під стінами скель...* (М. Коцюбинський); *Крізь білі колони* ***синіє*** *море...* (М. Коцюбинський); *Вони* [води] *вже змили всі фарби,* ***злиняло*** *море, скелі і дерева* (М. Коцюбинський);

4. Дієслівні метафори, що характеризують стан реалії: а) антропоморфні метафори, які відтворюють фізіологічні процеси (дихало, дихнуло, дивиться, спить): *Солоно* ***дихало*** *море* (М. Коцюбинський); *Нарешті* ***дихнуло*** *море* (М. Коцюбинський); *Цілий день в нього* [вікно] ***дивиться*** *море*

(М. Коцюбинський); *Ще море* ***спить****...* (М. Коцюбинський); та психофізіологічні процеси (любить, осміхалося), наприклад: *Море се* **любить**(М. Коцюбинський); *... а зліва, на кожнім закруті стежки,* ***осміхалося*** *море* (М. Коцюбинський); б) стан поверхні моря (рябіло, запінилось, кипить): *Коли море* ***рябіло****, Джузеппе капав у нього оливу* (М. Коцюбинський); *Море* ***запінилось*** *і* ***кипить****...* (М. Коцюбинський, 246);

5. Дієслівні метафори, що позначають вплив на об'єкт а) фізичний (било, гризло, сліпило, штурхало, підгортало, покривало, вигризло, вплювало): *Море* ***било*** *і* ***гризло*** *його* [Джузеппе]*, як прибережну скелю...* (М. Коцюбинський); *Море* ***сліпило*** (М. Коцюбинський); *Звідси нам зрозумілими стали вічні наскоки моря на острів. В якому б настрої воно не було, воно вічно* ***штурхало*** *камінь, вічно* ***гризло*** *його.* ***Підгортало*** *каміння під ноги і* ***покривало*** *водою* (М. Коцюбинський); *Високі скелі, гордо навислі над морем, піддались, нарешті: море* ***вигризло*** *в них високі й глибокі гроти* (М. Коцюбинський); *...море раптом* ***вплювало*** *човен в тісний отвір* (М. Коцюбинський); б) психологічний (зворушувало): *Воно* [море] *...* ***зворушувало*** *душу своїм радісним світлом, синьою млою...* (М. Коцюбинський);

6. Дієслівні метафори на позначення природних процесів (горіло, палало): *Під берегами море починало* ***горіти*** (М. Коцюбинський); *Горіли скелі, дорога, пил під ногами,* ***палали*** *повітря і море* (М. Коцюбинський);

7. Дієслівні метафори на позначення різноманітних дій (грає, розмовляє): *... море* ***грає*** *вогнями і* ***розмовляє*** *десь в глибині...* (М. Коцюбинський);

8. Метафора, що характеризує вияв ознаки або властивості реалії (поблискує): *Море* ***поблискує*** *злою блакиттю...* (М. Коцюбинський);

Синонімічно до образу *моря* письменник уживає слово *вода (води).* У мові новел функціонують дієслівні метафори на позначення: стану (кипіла): *...круг нього* [острова] ***кипіла*** ***вода*** (М. Коцюбинський); процесу (горіли): *Там води* ***горіли*** *шафіром або смарагдом...* (М. Коцюбинський); впливу на об'єкт у просторі (крила): *... там вода* ***крила*** *сріблом човен, весла і наші руки* (М. Коцюбинський).

Невід'ємною частиною водного простору є образ *хвиль*, який яскраво замальовується М. Коцюбинським за допомогою таких дієслівних метафор: 1) на позначення переміщення в просторі (котиться, набігає): ***Котиться*** *з Африки хвиля...*(М. Коцюбинський); *І може, та хвиля, що мила ноги араба,* ***набігає*** *тепер на мої ноги, як символ єднання...*(М. Коцюбинський); 2) метафори руху (бились, розбивались) *Хвилі* ***бились*** *і* ***розбивались*** *об стрімкі скелі Монте-Соляро, об фаральони* (М. Коцюбинський); 3) метафори, що характеризують різноманітні дії (цілує, мила, вплювала): *Котиться з Африки хвиля і, як далекий братерський привіт,* ***цілує*** *скелі* (М. Коцюбинський); *...хвиля, що* ***мила*** *ноги араба...* (М. Коцюбинський); *Срібна хвиля безперестанку* ***вплювала*** *в гроту нові човни* (М. Коцюбинський).

Отже, унікальність художнього простору М. Коцюбинського виражається в тому, що мовне відтворення явищ природи відбувається у вигляді семантичного наповнення індивідуально-авторськими асоціаціями слів, переосмислення і збагачення їх значень. У художньому відтворенні морського

пейзажу в мові новел письменника італійського циклу функціонує значна кількість тропеїчних структур, метафоричний зміст яких ґрунтується на дієслівній ознаці. В основі семантичної характеристики дієслівних метафор лежить переносне вживання дієслів на позначення руху, процесів і станів, що стосуються реалій природи. У цих структурах метафоризоване дієслово має переважно антропоморфічне значення.

Перспективним видається подальше з'ясування особливостей метафоризації дієслів у мові новел письменника інших циклів.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Білодід І.К.** Мова творів М. Коцюбинського. Вибрані праці в трьох томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 2. С. 214–242. 2. **Варич Н.І.** Структура метафори в поезії Б.-І. Антонича: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Харків, 1998. 168 с. 3. **Варинська О.М.** Семантичні протистояння ключових слів у М. Коцюбинського. *Наук. вісник ВДУ*. 1999. № 13. С. 80–83.4. **Виноградов В.В.** Избранные труды. О языке художественной прозы. М.: Наука, 1980. 360 с. 5. **Вовк В.Н.** Языковая метафора в художественной речи: Природа вторичной номинации: [монография]. К.: «Наукова думка», 1986. 140 с. 6. **Єрмоленко С.Я.** Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. К.: Довіра, 1999. 431 с. 7. **Єщенко Т.А.** Метафора в українській поезії 90-х років ХХ ст.: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Донецьк, 2001. 337 с. 8. **Кіс Т.Є.** Еволюція художньої метафори: лінгвокультурний аспект: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Чернівці, 2001. 224 с. 9. **Коцюбинський М.** Твори в шести томах. К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1961. Т. 3: Оповідання та повісті (1910 — 1912). 481 с. 10. **Кравець Л.** Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст.: монографія. К.: ВЦ «Академія», 2012. 416 с. 11. **Мацько Л.І.,** О.М. Сидоренко, О.М. Мацько Стилістика української мови: [підруч.]. К.: Вища школа, 2003. 462 с. 12. **Ставицька Л.О.** Мовні засоби вираження наскрізного образу як елемента індивідуальної естетичної системи. *Семасіологія і словотвір*: [зб. наук. праць]. К.: Наук. думка, 1989. С. 98–102. 13. **Сюта Г.М.** Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи: монографія. К.: Ін-т укр. мови НАН України: Вид дім Дмитра Бураго, 2010. 164 с. 14. **Тищенко О.М.** Метафора Євгена Маланюка: Семантико-функціональний аспект: монографія. К., 2004. 304 с.

Тимченко Юлія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38 0502748043
E-mail : yiliyatimchenko@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-9132-3301

Tymchenko Yu.O. – Ph.D in Philology, Associate Professor, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

ГРАМАТИКА

УДК 81'367.7

Н. В. Кобченко

СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЧЕНЬ З ГРАМАТИЧНО ТОТОЖНИМИ ДІЄСЛІВНИМИ ФОРМАМИ

У статті розглянуто семантико-синтаксичні та формально-граматичні особливості речень, що містять пару граматично тотожних дієслів, одне з яких має значення руху чи розташування в просторі, а інше – фізичної чи інтелектуальної дії. Обґрунтовано функцію таких сполук як комплексного предиката на семантико-синтаксичному рівні та як подвійного присудка на формально-граматичному рівні. Показано участь зазначених дієслівних пар у реалізації подвійного власне-предикативного синтаксичного зв'язку, схарактеризовано його специфіку.

Ключові слова: *подвійний синтаксичний зв'язок, предикативний зв'язок, кореляція, подвійний присудок, дієслово, лексично обмежена сполука.*

Кобченко Н. В. Синтаксическая организация предложений с грамматически тождественными глагольными формами. *В статье рассматривается семантико-синтаксические и формально-грамматические особенности предложений, включающих пару грамматически тождественных глаголов, один из которых характеризуется значением движения или положения в пространстве, а второй – физического или интеллектуального действия. Обосновано функцию таких сочетаний как комплексного предиката на семантико-синтаксическом уровне и как двойного сказуемого на формально-грамматическом уровне. Показано участие данных глагольных пар в реализации двойной собственно-предикативной связи, освещена ее специфика.*

Ключевые слова: *двойная синтаксическая связь, предикативная связь, корреляция, двойное сказуемое, глагол, лексически ограниченное сочетание.*

Kobchenko N. V. Syntactic Organization of Sentences with Grammatically Identical Verbal Forms. *The paper deals with semantic-syntactic and formal-grammatical peculiarities of sentences containing a couple of grammatically identical verbs, one of which means movement or location in the space and the other means physical or noetic action. The purpose of the analysis is to clear up the function of a couple of grammatically identical verbs in the semantic-syntactic and formal-grammatical sentence structure and to study out the peculiarities of the syntactic connections covering such lexically restricted verb combinations. The theoretical-methodological base of the research is the complex analysis of a sentence on the communicative, semantic-syntactic and formal-syntactic levels and, according to this, the qualification of the syntactic connection as the mediated by the semantic-syntactic level formal reflection of real connections between real things in the environment. The main linguistic results we report here are: 1) a couple of grammatically identical verbs of mentioned semantic groups functions as a complex predicate on the semantic-syntactic level of a sentence. These predicates mean indivisible in modal-tense aspect unity of properly-action and accessory action or state, that makes a properly-action possible; 2) a couple of grammatically identical verbs of mentioned semantic groups functions as a dual predicate on the formal-grammatical level of a sentence; 3) such couple of grammatically identical verbs and a substantive in the subject position are the syntactic triple which dual predicative syntactic*

© Кобченко Н. В., 2017

connection realizes in. This type of dual predicative syntactic connection reaches three forms: two coordinations between subject and every component of a verb couple and correlation between these verbs. Therefore, it is possible to establish one more scope of realization the dual predicative syntactic connection – constructions of the structural model $S_1+V_f+V_f$.

***Keywords**: dual syntactic connection, predicative connection, correlation, dualpredicate, verb, lexically restrictedword combination.*

Попри значну кількість праць, присвячених проблематиці простого речення, не всі його структурно-семантичні різновиди вичерпно описані. Зокрема, досі не набули однозначного й несуперечливого теоретичного обґрунтування конструкції структурної моделі $S_1+V_f+V_f$, на зразок ***Я** простягую касирші 500 грн і **стою чекаю** залишок* (Д. Мороз); ***Півник сидить мовчить**. А лисиця знову: – Бігли хлопці, розсипали пшеницю, кури клюють, півням не дають...* (Нар. тв.); *А **лисичка** забралася в хату, де жила ця баба, наїлася з діжок тіста, голову собі тістом вимазала, вибігла на дорогу, впала і **лежить стогне*** (Нар. тв.), що зумовлено як специфікою їхньої формальної організації, так і перебуванням поза пильною увагою лінгвістів через обмеженість сфери побутування.

Незвичність структури наведених побудов, що охоплює два особові дієслова тієї самої морфологійної форми, між якими не реалізовано комплетивних чи єднальних семантико-синтаксичних відношень, зумовила різне потрактування структурного типу цих побудов загалом і їхнього присудка зокрема. У спеціальній літературі натрапляємо на кваліфікацію таких одиниць як двоприсудкових дієвідмінювано-дієслівних речень [12, с. 233-234], речень з простим ускладненим присудком [5, с. 151], речень з парним дієслівним присудком [7, с. 31; 6] та речень з подвійним присудком [11]. Також їх розглядають у системі синтаксичних структур, властивих усному мовленню, кваліфікуючи поєднання двох особових дієслів як безсполучникові лексично обмежені сполуки, що «виступають як форми присудка» [13, с. 27; 4: 114]. З огляду на це метою пропонованої розвідки постало з'ясувати функцію двох граматично тотожних особових дієслівних форм у структурі речення на семантико-синтаксичному й формально-граматичному рівнях та висвітлити специфіку синтаксичного зв'язку, до якого вони залучені. Реалізація зазначеної мети сприятиме викінченню теорії простого речення, урізноманітнить фактологійну платформу для порівняльного вивчення слов'янських мовта удосконалить методологійний інструментарій аналізу синтаксичних конструкцій.

У сучасній українській лінгвістиці функційний і позиційний статус аналізованих пар дієслівних лексем у структурі речення витлумачено порізному. Зосібна, Р.О. Христіанінова визначає такі дієслівні сполуки одним із засобів репрезентації подвійного присудка, проте обмежує зарахування до нього пар морфологійно тотожних дієслів відповідно до семантичних і граматичних чинників. Подвійними присудками, на думку лінгвістки, треба вважати лише сполуки двох однакових форм дієслів теперішнього або минулого часу недоконаного виду, які передають одночасні дії, напр.: *Іван сидить*

читає ← *Іван сидить* + *Іван читає*. У разі ж якщо дві тотожні дієслівні форми позначають послідовні дії, вони посідають позиції різних членів речення – присудка й поширювача з семантикою мети, напр.: *Піду нарву яблук* ← *Піду, щоб нарвати яблук* [11, с. 244-245]. Натомість О.П. Кадочнікова, вслід за М.У. Каранською, інтерпретує названі поєднання дієслівних форм окремим структурним типом дієслівного присудка – парним. Науковиця, погоджуючись із Н.Ю. Шведовою в тому, що такі присудки виражають конкретну дію, здійснювану в процесі перебування в певному стані, наголошує на тому, що ця дія «є двохаспектною, тобто розгортається одночасно у двох вимірах – просторовому і власне-подієвому, причому локативність (у широкому розумінні) підпорядкована певній меті, репрезентованій постпозиційним дієсловом» [6, с. 26-27].

Упадає в око, що приклади, якими зазвичай ілюструють значення мети в другому дієслові, передають ситуацію в майбутньому часі або наказовому способі, пор.: *Піду нарву яблук* [11, с. 245]; *Я зараз сяду почекаю його*; *Ти постій роздивися цей будинок* [6, с. 28]; *піду подивлюся*; *сядьмо поміркуймо* [10, с. 157]. На наш погляд, семантика мети тут перебуває в граматичній площині й зумовлена саме морфологійною формою дієслів – майбутнього часу або наказового способу. Оскільки грамема майбутнього часу позначає дію, яка відбудеться після моменту мовлення, дію, яка є реальною лише з погляду мовця [2, с. 253], тобто реальною – у його свідомості й ірреальною – в об'єктивній дійсності, то безпосередньо в момент мовлення ця дія певним чином виражає інтенцію мовця. Недарма І.Р. Вихованець грамему майбутнього часу потрактовує з'єднувальною ланкою між категоріями часу й способу на підставі охоплення нею цих двох сем – реальності й ірреальності [1, с. 95]. Саме сема ірреальності дії поза свідомістю мовця й переводить цю дію у сферу цільової семантики: будь-яка дія, яка розгортатиметься в майбутньому, мало того, будь-яка предикативна ознака, віднесена до майбутнього, у точці теперішнього моменту з погляду мовця (а в деяких випадках з погляду мовця й суб'єкта дії) є метою, пор.: *Я нарву яблук* (← У цей момент моя мета – нарвати яблук); *Я почекаю його* (←*У цей момент моя мета – почекати його*); *Так! я буду крізь сльози сміятись* <...> (Леся Українка) (←*У цей момент моя мета – сміятись крізь сльози*); *Містер Бертон працюватиме в мене за старшого лаборанта* (М. Дашкієв) (←*У цей момент моя мета – щоб містер Бертонпрацював у мене за старшого лаборанта*); *Ліда теж стане лікарем і обов'язково вилікує брата* <...> (Люко Дашвар) (←*У цей момент мета Ліди – стати лікарем і вилікувати брата*); *Тепер вона буде обачніша* (Ю. Мушкетик) (←*У цей момент її мета – бути обачнішою*). Щодо грамеми імператива, то, за спостереженнями вчених, вона є поліелементною з погляду семантики й містить такі диференційні семи, як 'адресованість', 'волевиявлення', 'спонукання', 'каузація', 'потенційність дії', 'повинність' / 'необхідність' та, за умови наявностіїї в меті комунікації, 'бажаність' [3, с. 6]. Хоча в цьому переліку відсутня сема 'мета' як самостійний компонент семантичної структури, проте вона закладена в семі 'волевиявлення', яка й забезпечує вербалізацію не лише цілей

мовця, а й початкової фази їх реалізації. У конструкціях структурної моделі $S_1+V_f+V_f$ ця початкова фаза постає виразніше, ніж у реченнях з простим дієслівним присудком завдяки тому, що названі елементи значення – 'мета' й 'початок реалізації' в різних лексемах домінують одна над одною: у дієслові руху чи перебування в просторі цілком превалює сема 'початок реалізації', натомість у дієслові фізичної чи інтелектуальної дії – сема 'мета', пор.: ***Сину, йди принеси*** *води, я пити хочу* (http://samlib.ru/k/kolyba_m_m/spogady.shtml) — ***Сину, принеси*** *води, я пити хочу.* З огляду на це можна певною мірою погодитися із тезою Н.Ю. Шведової про те, що для дієслова руху у формі наказового способу «можливе послаблення номінативного значення» й перетворення його на «особливу "форму спонукання" без конкретного лексичного значення» [13, с. 63-64]. Лексема руху чи розташування в просторі в таких реченнях набуває синкретичного функційного статусу й перебуває на межі між дієсловом та часткою, що підсилює спонукання до дії, напр.: – ***Йди принеси*** *дров, а ти, малявка, сиди тут, щоб я тебе бачив* (М. Нікітюк); *А як ти на своїх працівників поліцію травила? Забула? Ото* ***сиди мовчи*** *і думай про свої вчинки* (http://volyn.tabloyid.com); ***Занесіть вкладіть*** *анотацію в переплетений примірник* (Розмовне).

Що ж стосується пари граматично тотожних дієслів, виражених іншими способово-часовими формами, то цілком слушним вважаємо твердження О.П. Кадочнікової про те, що обидва її компоненти «є виразниками одночасно і граматичного, і лексичного значень» [6, с. 25]. Але водночас важко погодитися з тим, що в таких сполуках не відбувається «ранжування семантики на головну і другорядну дії» [Там само], оскільки, на наш погляд, виконання дії, названої першим дієсловом (з семантикою руху чи розташування в просторі) уможливлює реалізацію дії, названої другим дієсловом (зі значенням фізичної чи інтелектуальної діяльності), напр.: *А я думав, чого* ***він*** *завжди* ***стоїть чекає*** *49-го, коли той запізнюється* (http://forum.railwayclub.info); *Органи зібралися на нараду, кого видаляти будуть.* ***Всі сидять думають*** (Нар. тв.) *Ні свідків, ні доказів... А* ***сестра сидить плаче*** (http://see.in.ua). У семантичному плані перший компонент є підготовчим етапом, або, як слушно зауважила М.У. Каранська, «тлом», для розгортання дії, вираженої другим компонентом. Напевне, цим і зумовлений обмежений лексичний склад препозитивних дієслів у розгляданих сполуках, адже реалізація дії, репрезентованої постпозиційним дієсловом, супроводжується певним розташуванням суб'єкта в просторі або досягненням ним певної локації. Тому нам видається, коректніше потрактувати значення сполуки таких дієслів не як «дія та її мета» або «дві одночасні дії», а як неподільну в модально-часовому плані єдність власне-дії та супровідної дії або стану, які її уможливлюють. Така семантична єдність підсилена й інтонаційним оформленням конструкції, якому властива нерозчленованість та акцентація семантично основного компонента, що здебільшого перебуває в постпозиції, – дієслова зі значенням фізичної чи інтелектуальної дії. Зважаючи на те, що аналізовані пари дієслів виражають одну цілісну (хоча й комплексну) предикативну ознаку,

закономірно витлумачити їхню формально-синтаксичну роль як єдиного присудка. Позаяк обидва компоненти цього присудка здебільшого є функційно повнозначними (жоден з них не спеціалізований на втіленні лексичного чи граматичного значень), окрім випадків репрезентації грамеми імператива, то його можна зарахувати до структурного типу складного двокомпонентного, тобто подвійного. У конструкціях же цієї моделі, де дієслова виражені формою наказового способу, тип присудка вважаємо перехідним між подвійним (складним) та простим ускладненим, оскільки, як було вище зазначено, дієслово руху чи розташування в просторі в таких контекстах позначене синкретизмом і функційно тяжіє до частики, напр.: *І каже другові: «**Йди принеси** лопату або сокиру, зменшимо його страждання»* (http://pravda.if.ua/news-68496.html); *Дашенька, краще **сиди вчи** формули!* (https://znanija.com/task/14497592); *– Синочку, як ти добрався. **Сідай розказуй**, – промовила вона, радіючи поверненню сина* (http://adventures49.blogspot.com).

Таку кваліфікацію підтверджує й семантико-синтаксична організація речень структурної моделі $S_1+V_f+V_f$, яка є наслідком дериваційних перетворень, напр.: ***Я** уже **стою чекаю** чим це все закінчиться, поїзд пропустив* (https://forum.pravda.com.ua) ← ***Я** уже **стою*** + ***Я** уже **чекаю** чим це все закінчиться*; *Запитай це у нього. Може **він** в собі сумнівається і **лежить «мріє»** про тебе* (http://see.in.ua) ← *Він лежить* + *Він мріє про тебе*; *Пам'ятаю, як зараз, **тато сидить шиє** чоботи, він був чоботарем, а я«мучу» інструмент* (http://www.krvisnik.com) ← *Тато сидить* + *Тато шиє чоботи*. Унаслідок об'єднання двох елементарних речень зі спільним підметом в одне утворюється семантично складна суб'єктна субстанційна синтаксема, яка зберігає предикативні семантико-синтаксичні відношення й предикативний синтаксичний зв'язок з обома компонентами новоутвореного комплексного предиката. У такий спосіб похідне речення являє собою синтаксичну трійку структурної моделі $S_1+V_f+V_f$, вершиною якої є номінатив. Варто зауважити, що на відміну від синтаксичних трійок $S_1+V_f+Adj_{1,5}$, у синтаксичних трійках структурної моделі $S_1+V_f+V_f$ члени основи є однаковими за ступенем своєї граматичної самостійності: і підмет з препозиційним компонентом присудка, і підмет з постпозиційним компонентом присудка яскраво виражають предикативний зв'язок, оскільки обом дієсловам притаманні категорії способу, часу та особи. У межах синтаксичної трійки $S_1+V_f+V_f$ кожен з компонентів подвійного присудка самодостатній у вираженні цих категорій, вони не акумульовані лише в одному з них, напр.: *В лодці **Олясидить дивиться** на воду, на Сірьожу* (М. Нікітюк); *Пішли погуляли, **малий йде співає** «це зима, це зима, це казкова зима!»* (https://kashalot.com); ***Тато сидять пишуть**, мама займаються йогою, чоловік побіг в поліклініку отримувати штамп, що в нього нема туберкульозу, щоб його пустили зі мною народжувати, брат на роботі, дівчина брата на роботі, а я сиджу у залитій сонцем кімнаті* <...> (http://maryxmas.livejournal.com/3918256.html). Тоді як граматичні категорії способу, часу й особи в межах синтаксичної трійки $S_1+V_f+Adj_{1,5}$ матеріально втілені лише дієслівним компонентом подвійного присудка, напр.: ***Він сидів зблідлий**, голова*

схилилась на груди (О. Гончар); ***Маша йшла задумлива****, постійно посміхалася сама до себе* (Я. Мельник); ***Олеся сиділа нерухома*** *і дивилась на подушку, на слід Василевої голови* (О. Довженко).

Функціювання синтаксичного зв'язку в аналізованих реченнях між трьома компонентами водночас уможливлює його потрактування як подвійного. Дві з його ліній реалізовані між вершиною синтаксичної трійки та членами її основи у формі подвійної координації, а третя лінія постає між членами основи, наявність якої засвідчує можливість субстантивації дієслівної пари внаслідок переміщення в позицію суб'єктної синтаксеми, напр.: *А він сидить чекає* → *Сидіти чекати – це його манера*. П.С. Дудик зазначає, що синтаксичний зв'язок між такими дієсловами не є підрядним, «бо в них відсутнє формальне вираження залежності однієї форми від іншої», і не є сурядним, оскільки «їх не об'єднує інтонація переліку». Натомість мовознавець підтримує кваліфікацію розглядуваних сполук як паратактичних – таких, «компоненти яких вступають у різні відношення логічного підпорядкування, зв'язані між собою за смислом, займаючи в реченні або незалежну позицію, або залежну від однієї і тієї самою третьої форми» [4, с. 118]. О.П. Кадочнікова, хоча й відзначає певну схожість природи синтаксичного зв'язку між цими дієслівними компонентами з тяжінням, усе ж пропонує інтерпретувати його як недиференційований [6, с. 27-28] на підставі того, що семантико-синтаксичні відношення між ними «засвідчують нейтралізацію опозиції сурядність/ підрядність і співвідносні одночасно з темпоральним і каузальним значенням» [6, с. 29]. З одного боку, цей зв'язок справді не можна зараховувати до сфери тяжіння, але з іншого боку, бачимо чіткі семантичні й морфологійні параметри для його диференціації. Незважаючи на те, що ми витлумачуємо тяжіння як складник подвійного синтаксичного зв'язку підрядно-сурядної граматичної природи [8, с. 13], було б не досить обґрунтовано поширити сферу його функціювання на сполуку двох морфологійно тотожних дієслів, які перебувають в однакових відношеннях з іменником-підметом, адже між цими компонентами ознаки граматичної підрядності абсолютно відсутні. Друге дієслово для реалізації предикативності не потребує першого, тому що самостійно виражає граматичні категорії способу, часу й особи, на відміну від ад'єктива в синтаксичних трійках структурної моделі $S_1+V_f+Adj_{1,5}$. Також не коректно констатувати й домінування сурядних відношень між цими дієсловами, а отже, й сурядного зв'язку, оскільки вони співвіднесені не з двома реаліями, а експлікують цілісну комплексну дію, яка акумулює семантику власне-дії та супровідної дії, що уможливлює її протікання. Специфіка механізму поєднання членів основи синтаксичної трійки структурної моделі $S_1+V_f+V_f$ подібна до сутності синтаксичного зв'язку між прикладкою та означуваним словом, природу якого Є.В. Кротевич обґрунтував як проміжну між підрядністю й сурядністю та назвав кореляцією [9, с. 15]. Рефлексії над механізмом утворення розглядуваних сполук, дають підстави аргументувати висловлене вченим припущення щодо можливості реалізації кореляції

і між іншими, окрім іменників, класами слів [9, с. 16]. По-перше, одиниці, пов'язані кореляцією, є назвами однієї субстанції, і визначення опорного й залежного компонентів у таких конструкціях зазвичай перебуває в площині семантики й контексту, а не граматичних показників. Аналогійно й компоненти розгляданого присудка спрямовані на вираження хоча й комплексної, проте однієї дії, і їхнє ранжування на головний і супровідний компоненти можливе також лише з семантичного погляду. По-друге, у разі кореляції компоненти (прикладка й означуване слово) належать до однієї частини мови (іменника), і відбувається «копіювання» одним компонентом морфологійної форми іншого компонента [9, с. 15]. Те саме спостерігаємо й в аналізованих сполуках: обидва елементи є дієсловами, що мають тотожну морфологійну форму. Категорії числа й особи або числа й роду цих дієслів збігаються через їхню координацію з тим самим субстантивом-підметом, категорії способу й часу збігаються через вираження того самого модально-часового плану, а категорія виду подекуди може бути різною, подібно до того, як іменник-прикладка та означуване слово можуть різнитися категорією роду, пор.: *студентка-філолог*, *міністр Лілія Гриневич, журнал «Дивослово», футбольний клуб «Барселона» — І каже Іванові<чорт>:«Добре, зараз* ***іду принесу***»(Нар. тв.); [*Орися*] ***Я лиш іду подивлюся****, чи він не впав* (В. Маковій); *Я буду їй казати, що* ***їду провідаю*** *її маму, а сам з тобою на Одесу на змагання* (http://www.huntingukraine.com). З цього випливає, що в синтаксичних трійках структурної моделі $S_1+V_f+V_f$ подвійний предикативний зв'язок реалізується в комплексі подвійної координації (між вершиною синтаксичної трійки та членами її основи попарно) і кореляції (між членами основи синтаксичної трійки). Кореляція як форма синтаксичного зв'язку акумулює ознаки підрядності й сурядності, однак у випадку поєднання тотожних дієслівних форм ця підрядність має не граматичний, а семантичний характер.

Закінчуючи опис специфіки подвійного власне-предикативного зв'язку в синтаксичних трійках структурної моделі $S_1+V_f+V_f$, варто зазначити й про його взаємодію з іншим подвійним власне-предикативним зв'язком – тим, що постає в синтаксичних трійках структурної моделі $S_1+V_f+Adj_{1,5}$. Взаємодія цих двох подвійних зв'язків можлива за умови лексичної тотожності вершин та одного з членів основ зазначених синтаксичних трійок, її результатом постає утворення чотиричленної конструкції, кожен з компонентів якої поєднаний синтаксичним зв'язком з трьома іншими водночас, напр.: *Пасхаверу не дають слова сказати,<**він**>* ***сидить мовчить сумний*** (https://forum.pravda.com.ua) ← *Він сидить мовчить* + *Він сидить сумний.* У процесі дериваційного акту відбувається накладання суб'єктних синтаксем (вершин синтаксичних трійок) та спільних складників предикатів (спільних членів основ синтаксичних трійок), що призводить до витворення конструкції із структурно й семантично складним предикатом, що репрезентує цілісну двоплощинну дію, яку він виконує перебуваючи в певному стані. Структурний тип присудка, що відповідає цьому предикатові на формально-граматичному рівні,

можна потрактувати як контамінацію двох подвійних присудків – дієслівно-ад'єктивного та дієслівно-дієслівного.

Розглянуті речення було зафіксовано в розмовному мовленні, у дописах на інтернет-форумах, фольклорних текстах та подекуди у творах художньої літератури (де вони були використані з метою стилізації), що підтверджує слушність кваліфікації їх як стилістично маркованих і замкнених рамками побутового мовлення [4, с. 117; 13, с. 57; 7, с. 31]. Факт уживання аналізованих конструкцій здебільшого в діалогічному мовленні, у ситуації живого спілкування, де немає потреби повсякчас вербалізувати адресата й адресанта, зумовив ще одну їхню особливість: більшість з синтаксичних трійок структурної моделі $S_1+V_f+V_f$ після утворення зазнає подальших дериваційних змін, у результаті яких відбувається згортання суб'єктної синтаксеми й перетворення її формально-синтаксичної структури на односкладну, напр.: *Оце відчула себе трохи краще, то дай, думаю,* ***поїду почергую*** *за неї, бо їй же треба, мабуть, у районі побувати* (О. Гончар); ***Стою чекаю*** *тролейбуса, а навколо смуток та сніг, душі людей, покриті інеєм та краплинки льоду на очах* (http://artvertep.com); – *Та* ***йди принеси*** *трохи солонини та цибулі. Та давай ту сметану. Та якось пообідаєм. Бо що будем робити?* (Нар. тв.); – *Слова пісні вже вивчив? – Навіть дві вже знаю!Після тренування* ***поїду куплю*** *диск Гайтани!* (http://shakhtar.com).

Отже, сполуки двох дієслів однакової морфологійної форми, одне з яких має семантику руху або розташування в просторі, а інше – фізичної чи інтелектуальної дії, на семантико-синтаксичному рівні речення посідають позицію комплексного предиката, а на формально-граматичному – подвійного присудка. Такі дієслівні пари становлять неподільну в модально-часовому плані єдність власне-дії та супровідної дії або стану, яка/ який її уможливлює. Разом із субстантивом-підметом вони утворюють синтаксичні трійки структурної моделі $S_1+V_f+V_f$, що є однією зі сфер функціювання подвійного власне-предикативного синтаксичного зв'язку. Реалізація цього вияву подвійного зв'язку відбувається у формі подвійної координації (між субстантивом-підметом та кожним дієслівним компонентом присудка) та кореляції (між складниками присудка). Перспективу цього дослідження вбачаємо в з'ясуванні й описові інших сфер функціювання подвійного синтаксичного зв'язку – як у предикативному, так і підрядному виявах.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія]. К. : Наук. думка, 1988. 256 с. 2. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови : Академічна граматика української мови. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с. 3. **Даскалюк О. Л.** Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівецький нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с. 4. **Дудик П. С.** Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення : Просте речення, еквіваленти речення. К. : Наук. думка, 1973. 288 с. 5. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика української мови : Синтаксис : [монографія]. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с. 6. **Кадочнікова О.**

Диференційні ознаки парного присудка. *Лінгвістичне портретування сучасного соціуму*: [матеріал. ІІ Всеукр. наук.-практ. конф.]. Вінниця, 2016. С. 22-31. 7. **Каранська М. У.** Синтаксис сучасної української літературної мови. К. : Либідь, 1995. 312 с. 8. **Кобченко Н.** Тяжіння: проблема дефініції. *Науковий вісник* Херсонського держ. ун-ту. Серія «Лінгвістика». Вип. 25. Херсон, 2016. С. 9-15. 9. **Кротевич Е. В.** О связях слов. Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1959. 35 с. 10. **Український** правопис. К. : Наук. думка, 2015. 288 с. 11. **Христіанінова Р. О.** Подвійний присудок у сучасній українській мові. *Типологія та функції мовних одиниць :* [наук. журн.]. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 2. С. 237–249. 12. **Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка. М. : Издательство ЛКИ, 2011. 624 с. 13. **Шведова Н. Ю.** Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М. : Азбуковник, 2003. 378 с.

Кобченко Наталя Віталіївна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Феодосійська, 1а, м. Київ, 03028, Україна.

Tel. +38-050 648 02 55
E-mail: natalia.kobchenko@gmail.com
orcid.org/0000-0003-4369-5909

Kobchenko Natalia Vitaliyivna – Ph. D in Philology, Doctoral Candidate, Department of Ukrainian language and Applied Linguistics, Institute of Philology, Taras Shevchenko Kyiv National University, Feodosiyska street, 1a, Kyiv, 03028, Ukraine.

УДК 821.161.2:811.161.2'367.335 **О. О. Лелюк**

КОМУНІКАТИВНА ПАРАДИГМА СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ КОМПОНЕНТОМ ПРИЧИНИ
(на матеріалі української художньої прози кінця ХХ – початку ХХІ століття)

У пропонованій статті автор здійснює спробу дослідити комунікативну парадигму складнопідрядних речень причини. Науковець доходить висновку, що комунікативна парадигма складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини реалізується за допомогою таких комунікативних типів речень досліджуваної семантики, як розповідні, власне питальні, розповідно-питальні, спонукально-розповідні й оптативно-розповідні. Найчастіше у прозових творах сучасні митці художнього слова удаються до вживання складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини, що мають розповідне комунікативне значення й стверджувальний чи заперечувальний характер, а також можуть бути емоційно нейтральними й окличними, тобто емоційно насиченими.

Ключові слова: *складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини, комунікативний тип речення, розповідні речення, власне питальні речення, розповідно-питальні речення, спонукально-розповідні речення, оптативно-розповідні речення.*

Лелюк Е. А. Коммуникативная парадигма сложноподчиненных предложений с придаточным причины (на материале украинской художественной прозы конца ХХ – начала ХХІ века). *В рассматриваемой статье автор предпринимает попытки исследовать коммуникативную парадигму сложноподчиненных предложений причины. Исследователь приходит к выводу, что коммуникативная парадигма сложноподчиненных предложений с придаточным компонентом причины реализуется при помощи таких коммуникативных типов предложений исследуемой семантики, как утвердительные, собственно вопросительные, утвердительно-вопросительные, побудительно-утвердительные и оптативно-утвердительные. Чаще всего в прозаических произведениях современные писатели используют сложноподчиненные предложения с придаточным причины, которые имеют утвердительный или отрицательный характер, а также могут быть эмоционально нейтральными и восклицательными, то есть эмоционально насыщенными.*

Ключевые слова: *сложноподчиненное предложение с придаточным причины, коммуникативный тип предложения, утвердительные предложения, собственно вопросительные предложения, утвердительно-вопросительные предложения, побудительно-утвердительные предложения, оптативно-утвердительные предложения.*

Leliuk O. O. Communicative paradigm of complex sentences with cause-subordinate clause (based on the Ukrainian prose fiction of the late 20th – early 21st century). *In the paper, the researcher has investigated the communicative paradigm of complex sentences with cause-subordinate clause.*

So far, the communicative organization of a simple sentence has been studied in detail, and the question of determination the communicative types of complex sentences needs further clarification. This actualizes the problem of studying the communicative paradigm of complex sentences in general and the complex sentences with cause-subordinate clause in particular.

In our research, we have aimed to study the communicative paradigm of complex sentences with cause-subordinate clause found in the texts of multi-genre Ukrainian prose fiction of the late 20th – early 21st century.

The results of the conducted analysis allow us to state that the communicative paradigm of complex sentences with cause-subordinate clause is realized by means of such communicative types of sentences as declarative, proper interrogative, declarative-interrogative, imperative-declarative, and optative-declarative ones. In their prose works, contemporary writers most

© Лелюк О. О., 2017

often use complex sentences with cause-subordinate clause that have a declarative communicative meaning and affirmative or objectionable character, and they can also be emotionally neutral or exclamatory, i.e. emotionally saturated.

Key words: *complex sentence with cause-subordinate clause, communicative type of a sentence, declarative sentences, proper interrogative sentences, declarative-interrogative sentences, imperative-declarative sentences, optative-declarative sentences.*

Поняття комунікативної парадигми речення дослідники визначають як одне з ключових у комунікативній граматиці. І. Р. Вихованець зауважує, що комунікативна парадигма речення обов’язково ґрунтується на категорії *настанови*, тобто категорії, орієнтованій на вияв мети комунікативного акту. На думку вченого, ця категорія за характером мовленнєвого стимулу має такі основні складники, як значення розповідності, питальності й спонукальності. Ці три значення формують три форми комунікативної парадигми [5, с. 164]. Отже, комунікативна парадигма речення реалізується через вияв комунікативних типів речення. Комунікативний тип речення – категорія, що визначає функційне призначення висловлення в комунікативному акті в межах речення.

Сьогодні традиційно виділяють три комунікативні типи речень – розповідні, питальні й спонукальні, які у свою чергу можуть містити ствердження або заперечення, а також різнитися ступенем емоційного забарвлення, тобто бути емоційно нейтральними чи окличними. І. Р. Вихованець додає ще речення оптативні, тобто ті, що виражають модальність бажальності [5, с. 147]. Н. В. Гуйванюк пропонує розширити усталений ряд комунікативних типів речень, виокремивши речення бажальні, повинності, необхідності, переповідності тощо [6, с. 373]. Проте все сказане стосується комунікативної організації простого речення, а питання виділення комунікативних типів складних речень потребує додаткових уточнень. Це й актуалізує проблему вивчення комунікативної парадигми складних речень у цілому й складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини зокрема.

Мета нашої розвідки – дослідити комунікативну парадигму складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини, зреалізованих у текстах різножанрової української художньої прози кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Безперечно, складні речення так само, як і прості, в комунікативному аспекті можуть реалізовуватися як розповідні, питальні й спонукальні. «Однак, – як зауважує К. Ф. Шульжук, – специфіка складного речення як комунікативної одиниці виявляється в тому, що в ньому, крім «чистих» розповідних, питальних і спонукальних речень, наявні й контаміновані структури, що поєднують у собі елементи розповідності й питальності, розповідності й спонукальності тощо» [38, с. 221].

До проблеми виокремлення комунікативних типів складних речень взагалі, і складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини зокрема, зверталася Г. В. Валімова [4]. Дослідниця, потрактовуючи поняття «функційний тип речення» і «комунікативний тип речення» як синонімічні, оскільки вони визначаються їхньою роллю у процесі спілкування [4, с. 4],

проаналізувала питальні [4, с. 238–244] й розповідно-питальні [4, с. 296–297] складні речення з підрядними причини, обійшовши увагою розповідні й спонукальні комунікативні типи речень досліджуваної семантики. Крім того, автор зазначеної монографії описує можливі варіанти комунікативного вияву складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини лише на зразках нормативної й ускладненої будови, не вдаючись до аналізу факультативних форм їхнього функціювання.

Зібраний нами фактичний матеріал засвідчує можливість виділення комунікативних типів складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини, що мають як нормативну, так і факультативну форму функціювання. Однак у цьому аналізі ми не беремо до уваги таку факультативну форму функціювання складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини, як вставлені конструкції, оскільки в такому вигляді вони є частиною іншого синтаксичного утворення і не виступають цілісною комунікативною одиницею, а лише частиною поліпредикативної конструкції.

Як відомо, за своїм функційним призначенням розповідні речення слугують для передавання однієї з основних форм думки – судження. Огляд уживання розповідних складнопідрядних речень із компонентом причини у творах сучасної української літератури дає підстави виділити такі можливі відтінки їхнього змісту зі ствердженням чи запереченням у головній або підрядній частинах:

а) повідомлення інформації: *У Нідерландах узаконили евтаназію, тобто милосердне вбивство.* ***Бо немилосердне вже узаконене скрізь*** [27, с. 210]; *Генерація непередбачених випадкових чисел за допомогою комп'ютера є надзвичайно складним процесом,* ***оскільки алгоритмічно майже неможливо домогтися дійсно випадкової послідовності*** [18, с. 148];

б) оповідь про певні факти чи події: *Їх привозив з усіх морських портів батько.* ***Бо з дитячих літ готував сина до морської кар'єри*** [13, с. 43]; *Флор заклопотано йшов до міста або до лісу,* ***бо мав якісь справи, попередньо поцілувавши Міленку в око і поплескавши дядечка по плечу*** [1, с. 98];

в) намір виконати дію – пояснення виникнення цього наміру: – *... Так що піду я далі.* ***Бо дорога не є близька,*** *[а я людей не всіх знаю, питати мушу]* [29, с. 151];

г) оцінювання якостей або вчинків певної особи – характеристики цієї ж або іншої особи, що уможливили виникнення такої оцінки: *Вона вміє порадіти своїй роботі, як дитині.* ***Бо любовно виношує її і леліє*** [12, с. 155];

ґ) оцінювання психічного стану певної особи – обставини, що стали підставою такої оцінки: *Точно рада,* ***бо онде біліє розстелена постіль*** [28,с. 114]; *За його словами, поперваx він у Канаді був стриманий на пожертви,* ***бо не мав з чого давати*** [32, с. 142]; *Діана дуже хвилювалася,* ***адже вирішувалося її майбутнє*** [34, с. 155];

д) опис психічних чи інтелектуальних дій особи – оцінювання зовнішніх обставин, що спричинили виникнення таких дій: *Василь Стефаник зачитав вітальну адресу від львівського журналу «Літературно-науковий вісник» по-українському,* ***бо він вважався українцем із-за кордону*** [13, с. 223];

[– Несамовиті ви люди! –] сказав я спересердя, ***бо мені зуділа зачеплена канчуком шия*** [36 с. 164];

е) оцінювання ситуації – коментар до такої оцінки: *Незвичний гамір стояв посередині села –* ***бо на цей раз із чоловіками прибігли чомусь і жінки, полишавши напризволяще роботи й малих дітей, добре не запнувши навіть голови хустками*** [28, с. 141]; *Все здавалося смачним,* ***бо завжди хотілося їсти*** [33, с. 48];

ж) пояснення чи коментар: *– [Чому апостоли могли по воді іти, мов по твердi?]* ***Бо віра тримала їх*** [22, с. 132]; *[Чому ж постмодерне мистецтво?]* ***Бо постмодерне життя*** [26, с. 207]; *[– Чому на таке надумався, милий отче?] –* ***Бо ніде-інде під цей час милостини на церкву не зберу*** [36, с. 126]; *Непослуху не любить ніхто,* ***бо завтра і інші казна-що собі дозволятимуть*** [23, с. 64];

і) припущення про можливість / неможливість виконання дії за певних умов – опис факту, що є обґрунтуванням виникнення такого припущення: *Щоправда, видно, всідається в жилах на дно і Єленина кров,* ***бо ондечки за два роки вчинила Оксентієві троє дітей нарешті*** [28, с. 43]; *– Ніхто вам не дасть мудрої поради.* ***Бо її просто нема****...* [25, с. 35];

к) неможливість виконання певної дії чи існування чогось – обґрунтування висловленого: *Такого не буває,* ***бо життя – складна штука*** [33, с. 227]; *Ніхто Семена ні поправляти, ані вчити не брався,* ***бо той мав доволі важкий характер і таку ж руку*** [20, с. 68];

л) констатація факту: *Смерть мами залишить у моєму серці довічний болючий рубець,* ***бо біль душевний набагато сильніший за фізичний*** [33, с. 183].

Наведені речення належать до емоційно нейтральних. Проте в опрацьованих творах сучасної художньої літератури часто спостерігаються складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини, що виражають певний ступінь емоційного насичення. Причому окличними можуть бути:

а) усе речення, коли головний компонент дає підґрунтя емоції, а основне психоемоційне напруження переноситься на підрядну частину: *Вона перед Богом винна,* ***бо сама замахувалася на життя, Богом дане****!* [28, с. 136]; *Не тепер,* ***бо зараз ми такі щасливі****!* [33, с. 152];

б) обидва складники одночасно (за умови парцелювання конструкції): *– [... І я повірив, я застрелив хлопчика!] Я випустив у нього весь ріжок, брате!* ***Бо позаду за спиною, за три кроки, стояв сержант Лопарьов і наставляв дуло на мене****!* [17, с. 227]; *– ... А ти, Ничипорихо, курва і є!* ***Бо віриш побрехенькам****!* [11, с. 130]; у такому випадку експресивність головної частини й парцелята причини підкреслюється ще й їхнім емоційно-інтонаційним насиченням;

в) один із компонентів (за умови парцеляції або діалогічної неповноти структури):

– головна частина, якщо основну емоційну напругу автор закладає в препозиції: *Чудово мати старшого брата!* ***Бо це ж найближча людина на світі*** [7, с. 209]; *– ... Ще й усіх людей хочуть поробити чортами, от!* ***Адже сказано в Новому Заповіті****... – [протопоп раптом запнувся]* [36, с. 164]; *– Але ж на роботі не всі такі моторні та проворні, як ви!* ***Бо думаєте не лишень про себе чи свою родину****...* [20, с. 84];

– підрядна частина, якщо основне емоційне навантаження несе парцелят: *– Учителю Мирославе, він знає.* ***Бо я завжди кажу правду!*** [19, с. 240], або виражена підрядна частина при нульовій головній: *[– Юначе, ви ще зараз повторитеся за французькими псевдовченими, які твердять, що росіяни – суміш угро-фінських і татарських племен...]* ***– Бо це правда!*** *– [Запалювався Маркіян. – Київська Русь русинізувала чудське Залісся – на свою голову, як кажуть...]* [15, с. 283]; *[– Славні були часи, що не кажи.] –* ***Тому що ми були молодими й життя здавалося таким довгим і прекрасним!*** [34, с. 86].

Висловлене в окличному реченні супроводжується сильними емоціями, й тому відмітною рисою таких речень є наявність емоційного ставлення до повідомлюваного, що передається особливою окличною інтонацією, яка на письмі позначається знаком оклику.

Комунікативна мета мовця, що полягає в його прагненні про щось дізнатися чи в чомусь переконатися, в мовленні реалізується за допомогою питальних речень, і питальних складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини в тому числі.

Проаналізований ілюстративний матеріал дає підстави говорити про те, що в творах сучасної української художньої літератури вживаються питальні складнопідрядні речення із підрядним причини двох різновидів: власне питальні й розповідно-питальні.

Г. В. Валімова зауважує, що питальними можуть бути речення розчленованої структури будь-якого типу, що характеризуються обов'язковою наявністю питальної головної частини і розповідної підрядної при збереженні загальної питальної функції складного речення [4, с. 217]. Це твердження російська дослідниця поширює і на складнопідрядні речення із підрядним компонентом причини. Не можемо не погодитися з такими висновками й ілюструємо його своїми прикладами, що повністю відповідає наведеному теоретичному описові: *А може, Христос зарано цей заповіт людові дав,* ***бо малий той люд ще, карликуватий і довгенько нездатний буде на таку височінь самопожертви та притлумлення гордині своєї піднестися?*** [21, с. 149]; *Що ж це ви такі стурбовані, пане Шамрай?* ***Адже все відбувається зовсім природно*** [16, с. 216]; *– То ти його продаси?* ***Бо ще трохи такої торгівлі – і в нас почнуть спадати штани*** [9, с. 259]; *Може, варто взагалі піти від них?* ***Адже старші дуже люблять менторствувати й давати нам безкінечні настанови*** [7, с. 227]. Однак опрацьований матеріал дає нам й інші зразки, де питальний характер має і головна частина, й підрядна, як-от: *Може, я теж один з них,* ***бо чого ж я живу не своїм нормальним людським життям, а божевільним життям світу?*** [26, с. 307]; *– Хіба ж ваш Каїн не зіпсував мою кров?* ***Бо ж де він узяв собі дружину, як не серед сестер?*** [3, с. 53]; *А може, не дає прощення?* ***Бо чого ж то тепер бути Кириловому духові в Мариньчинім саду?!*** [28, с. 169] і под. Зразки обох типів належать до власне питальних складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини.

Як відзначає Г. В. Валімова, складнопідрядне речення може бути розповідно-питальним за умови дотримання двох умов: головна частина має бути розповідною, підрядна – питальною; запитання повинно розміщуватися

в залежній позиції, тому що тільки в такому випадку повідомлення зберігає своє значення і не входить до змісту запитання [4, с. 294]. Ілюстрацією цього твердження є такі приклади нормативної будови й із парцельованим підрядним причини: *Він сказав і пошкодував вперше за всю розмову, зиркнувши на товариша, і вперше засумнівався в своєму праві вказувати комусь звивини і напрями чужої долі – **бо хто він такий?*** [24, с. 108]; *І знову хапаюся за свій келих, **бо що маю робити?*** [14, с. 424]; *[– У тебе депресія. Піди до психоаналітика.] – Не піду. **Бо що він мені порадить?*** [26, с. 122]; *Багато страху та переляку чулося в голосі. **Бо хіба прокляті вміють говорити?*** [19, с. 224] та ін.

Уважаємо за правомірне віднести до розповідно-питальних речень аналізованої семантики діалогічно неповні конструкції, які містять запитання у підрядній частині, як-от:

[– Маєте рацію, Роман заходить періодично. Вважає себе моїм особистим лікарем, так би мовити.]

*– **Бо ви – товариші в нещасті?** – [Князевич ледь помітно змінив тон]* [17, с. 182]. У таких реченнях головна розповідна частина зредукована внаслідок спрощення синтаксичних конструкцій у живому діалогічному мовленні.

Автор дослідження «Функциональные типы предложений в современном русском языке» стверджує, що питання в підрядній причиновій частині – це здебільшого риторична питальна фігура, а речення, де підрядна частина є власне питанням, спостерігаються в одиничних випадках [4, с. 296–297]. Наші спостереження засвідчили, що в проаналізованих творах переважно вживаються питальні складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини, в яких представлена власне питальна конструкція. А речень із риторичним питальним компонентом на зразок *Дівчині «пощастило», що ходка не остання і що братську могилу ніхто не стеріг. **Бо ж від чого чи від кого?*** [20, с. 74] репрезентована незначна кількість. Крім того, дослідниця констатує, що питальна підрядна частина, виражена власне питанням, а не риторичною конструкцією, містить не саме питання, а відповідь на нього [4, с. 297], як-от: *[– А голос святої матінки Богородиці? – спитав я так само із відчаєм. –] Чи ж і його неважити маємо, **адже з її волі ми тут?*** [36, с. 206]. Проте не можна цілком погодитися із таким твердженням, оскільки спостерігаються приклади, де підрядний компонент не містить відповіді на своє ж запитання як прийом пояснення й переконання, а виражається запитанням, відповідь на яке читач знаходить у найближчому контексті твору: *І мені стало радісно й солодко, а водночас і неспокій до мене повертався, **бо що це воно діється в цьому світі?*** [36, с. 181]; *Аж ось коли я втомився – коли став безробітним. Часом не хочу вставати, **бо для чого?*** [26, с. 147] або *Вона не зробила цього. **Бо то не її робота чи вже її?*** [18, с. 283] та ін.

Третій комунікативний тип складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини становлять речення, що задовольняють комунікативну мету мовця спонукати когось до певної дії. Однак унаслідок специфіки структурної і смислової організації складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини з-поміж проаналізованих зразків не було виявлено ілюстрацій «чистого спонукання». Результати опрацювання фактичного матеріалу засвідчили вживання в українській художній прозі кінця

XX – початку XXI століття незначної кількості спонукально-розповідних конструкцій такого зразка: – *Сплати мені, Михайле, належне,* ***бо вирішив я відступитися*** [32, с. 61]; *Поможіть нам,* ***бо вже не сила*** [25, с. 34] та ін.

З-посеред виявлених прикладів виокремлюються такі, де спонукання:

– має стверджувальний характер: *Збирайтеся швиденько,* ***бо нагрянути можуть у будь-яку хвилю*** [25, с. 117]; *Обвішуй його орденами, вшановуй, бо він звик* [26, с. 198]; – *Кажи,* ***бо вб'ю*** [10, с. 52] та ін.;

– ґрунтується на запереченні чогось: – *Не кажімо нікому,* ***бо засміють*** [24, с. 18]; *Не дивуйся заради Бога,* ***адже більше не можу мовчати*** [7, с. 100]; *І не переймай на себе біди бісного,* ***бо напевне таки не встоїш*** [35, с. 244] і под.

Наведені ілюстрації належать до емоційно нейтральних, проте трапляються складнопідрядні речення спонукально-розповідного комунікативного типу, для яких характерна піднесена інтонація, що відбиває певну емоційну налаштованість мовця. Причому окличною може бути як уся конструкція: *Пиши мені частіше, знаходь найкращі слова для мене,* ***бо я так чекаю на них!*** [33, с. 141]; – *Не дивись на мене так і не відмовчуйся,* ***бо я тебе силою завезу!*** [37, с. 9]; – *Відчепися, бо задушиш! – засміялася Вероніка* [34, с. 41], так і тільки препозитивний базовий компонент: – *Замовкніть!* ***Бо мені доведеться заткнути Вам рота й зав'язати руки***... [2, с. 101]; – *Біжи хутко!* ***Бо зараз нас усіх на шматтся порвуть*** [11, с. 175]; *Тільки зроби це просто зараз!* ***Адже потім я нічого не посмію просити!*** [31, с. 58], або і головний (базовий), і підрядний (парцельований), як-от: – *Так, – [почало тіпати Пришибея,] – виганяй під холеру!* ***Бо почне з пончика, а закінчить омаром в ресторані!*** [8, с. 20]. За умови парцелювання окличність головного компонента допомагає підкреслити емоційність переданого волевиявлення.

Поодинокими прикладами репрезентований ще один комунікативний тип складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини, де головна частина має оптативне комунікативне значення, а підрядна – розповідне: *Гуральню добре було б відновити,* ***бо від неї лишився один лише котел, та й той прострелений*** [21, с. 65]; *Я би на твоєму місці дала Орка повчитися якогось ремесла,* ***бо господарка мала, вас не виживить*** [30]; *«Тільки б у неї не виявилося чогось такого, як у першої дружини,* ***бо я цього вже не переживу****», – [думав, коли виходив після вінчання з церкви і їх посипали на порозі пшеницею]* [9, с. 173]. Такі речення відносимо до оптативно-розповідних.

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що комунікативна парадигма складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини реалізується за допомогою таких комунікативних типів речень досліджуваної семантики, як розповідні, власне питальні, розповідно-питальні, спонукально-розповідні й оптативно-розповідні. Найчастіше у прозових творах сучасні митці художнього слова вдаються до вживання складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини, що мають розповідне комунікативне значення й стверджувальний чи заперечувальний характер, а також можуть бути емоційно нейтральними й окличними, тобто емоційно насиченими.

Продовження розпочатого дослідження вбачаємо у вивченні комунікативного потенціалу складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини у різних комунікативних актах.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрухович С.** Літо Мілени: повість // Андрухович С. Старі люди. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. С. 83 – 143. 2. **Байдаченко Н.** Данс Макабр. Танок смерті: роман. Київ: Факт, 2005. 144 с. 3. **Байдаченко Н.** Перший гріх Ізабелли: Історія одного інцесту: роман. Київ: Факт, 2006. 190 с. 4. **Валимова Г. В.** Функциональные типы предложений в современном русском языке: монография. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1967. 331 с. 5. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с. 6. **Гуйванюк Н. В.** Перспективи сучасної комунікативної граматики // Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст: Вибрані праці. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. С. 367 – 392. 7. **Гусейнов Г.** Повернення у Портленд: роман. Київ: Ярославів Вал, 2011. 368 с. 8. **Даниленко В.** Газелі бідного Ремзі: роман. Львів: ЛА «Піраміда», 2008. 488 с. 9. **Даниленко В.** Капелюх Сікорського: роман. Львів: ЛА «Піраміда», 2010. 290 с. 10. **Дашвар Люко.** Молоко з кров'ю: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2010. 270 с. 11. **Дашвар Люко.** Село не люди: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2012. 270 с. 12. **Дочинець М.** Руки і душа та інші невигадані жіночі історії. Мукачево: Карпатська вежа, 2012. 170 с. 13. **Жадько В.** Грек із душею українця: роман. Київ: СПД Жадько В. О., 2003. 348 с. 14. **Забужко О.** Музей покинутих секретів: роман. Київ: Факт, 2009. 832 с. 15. **Іваничук Р.** Саксаул у пісках: роман // Іваничук Р. Вода з каменю. Саксаул у пісках. Харків: Фоліо, 2007. С. 225 – 413. 16. **Іваничук Р.** Торговиця: роман. Харків: Фоліо, 2013. 220 с. 17. **Кокотюха А.** Таємне джерело: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 288 с. 18. **Корній Дара.** Гонихмарник: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 336 с. 19. **Корній Дара.** Зворотний бік темряви: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 320 с. 20. **Корній Дара.** Зірка для тебе: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 304 с. 21. **Корсак І.** Діти Яфета: роман. Київ: Ярославів Вал, 2010. 226 с. 22. **Корсак І.** Завойовник Європи: роман. Київ: Ярославів Вал, 2011. 160 с. 23. **Корсак І.** Капелан армії УНР: роман. Київ: Ярославів Вал, 2009. 176 с. 24. **Корсак І.** Корона Юрія ІІ: роман. Київ: Ярославів Вал, 2011. 148 с. 25. **Корсак І.** Тиха правда Модеста Левицького: роман. Київ: Ярославів Вал, 2009. 166 с. 26. **Костенко Л.** Записки українського самашедшего: роман. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 416 с. 27. **Лис В.** І прибуде суддя: роман. Київ: Факт, 2004. 288 с. 28. **Матіос М.** Майже ніколи не навпаки: роман. Львів: ЛА «Піраміда», 2011. 174 с. 29. **Матіос М.** Нація: роман. Львів: ЛА «Піраміда», 2011. 256 с. 30. **Пагутяк Г.** Урізька готика [Електронний ресурс]: роман. URL: http://chtyvo.org.ua (дата звернення: 23.03.2016). 31. **Роздобудько І.** Все, що я хотіла сьогодні: роман // Роздобудько І. Все, що я хотіла сьогодні. Лікарняна повість. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2012. С. 12 – 150. 32. **Слабошпицький М.** Українець, який відмовився бути бідним: роман-біографія. Київ: Ярославів Вал, 2011. 254 с. 33. **Талан С.** Не вурдалаки: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 306 с. 34. **Талан С.** Помилка: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2014. 336 с. 35. **Шевчук В.** Біс плоті: повість // Шевчук В. Розсічене коло. Київ: Твім інтер, 1999. С. 213 – 294. 36. **Шевчук В.** У пащу дракона: повість // Шевчук В. Розсічене коло. Київ: Твім інтер, 1999. С. 117 – 212. 37. **Шкляр В.** Тінь сови: роман. Харків: КК «Клуб сімейного дозвілля», 2014. 304 с. 38. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 408 с.

Лелюк Олена Олександрівна – старший викладач кафедри українознавства та латинської мови, Національний фармацевтичний університет, вул. Пушкінська, 53, м. Харків, 61002, Україна.

Tel.: +38 067 770 12 22, +38 063 159 43 55
E-mail: a0631594355@gmail.com
orcid.org/0000-0003-4208-1702

Leliuk Olena Oleksandrivna – Senior lecturer, Department of Ukrainian Studies and Latin, National University of Pharmacy, Pushkinska Str., 53, Kharkiv, 61002, Ukraine.

УДК 808.3-54+808.3-56 **О. О. Леонтьєва**

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КВАНТИТАТИВНО-ІМЕННИХ РЕЧЕНЬ

У статті визначено статус речень з інверсованою розчленованою квантитативно-іменною сполукою. Представлено короткий аналіз типології кількісних предикатів, а також пропонується власний погляд на проблему функціонально-семантичної класифікації квантитативних компонентів, що виступають смисловим ядром кількісно-іменних речень.

Ключові слова: *семантика, суб'єкт, предикат, квантитативно-іменні сполуки.*

Леонтьева Е. А. Структурно-семантическая классификация квантитативно-именных предложений. *В статье определён статус предложений с инверсированным расчленённым квантитативно-именным сочетанием. Представлен короткий анализ типологии количественных предикатов, а также предлагается собственный взгляд на проблему функционально-семантической классификации квантитативных компонентов, которые выступают смысловым ядром количественно-именных предложений.*

Ключевые слова: *семантика, субъект, предикат, квантитативно-именные сочетания.*

Leontyeva E. A. Structural-semantic classification of quantitative-nominal sentences. *Despite the long history of research the category of quantization, unambiguous interpretation has not been found in linguistic theory, which determined the relevance of our study.*

The purpose of the research is to determine the place of sentences with a disjointed quantitative element in the Ukrainian language's syntactic system and the presentation of the most complete semantic classification of nominal forms of predicates that express quantitative significance.

Research objectives: 1) to learn different points of view of structure sentences with quantitative-nominal compounds; 2) to reveal the essence and role of the category of quantity in the organization of sentences with quantitative values; 3) to analyze previously established functional and semantic classifications of quantitative predicates and offer their own view on this problem.

The sentences with the analyzed compounds should be qualified as two-component completeness, where the subject is expressed predominantly as a nominal, genitive, less dative case, indicating the carrier of quantitative meaning, and the predicate numerals, numbers, and mesurates (measurers) without a refined numerical component, phraseological units, rarely quantitative adverbs, preposition-case compounds or compounds of a non-quantitative name with quantitative-definite words, pronouns and exclamations. The predicate verbalizes the quantitative characteristic of the subject by weight, height, length, depth, height, width, volume, price, age, etc. Such designs represent a concrete, approximate or indefinite number of objects, phenomena, individuals, or an abstract mathematical number.

Key words: *semantics, subject, predicate, quantitative-nominal combinations.*

© Леонтьєва О. О., 2017

У науковій теорії панує думка, що поняття числа функціонувало вже 25-30 тис. років тому. В.Г. Таранець стверджує, що категорія кількості, виступаючи однією з найважливіших базових категорій, почала формуватися ще у свідомості та мові первинної людини, набуваючи все більшого значення у процесі розвитку суспільства [19, с. 59].

Незважаючи на тривалу історію дослідження аналізованого поняття, категорія квантитативності досі не знайшла свого однозначного тлумачення у лінгвістичній теорії, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Розробкою питання структурної та семантичної інтерпретації речень з квантитативно-генітивним компонентом в різні періоди займалися О.О. Шахматов, О.М. Пєшковський, І.П. Распопов, О.М. Гвоздев, Г.О. Золотова, П.О. Лєкант, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.М. Попович, І.П. Ющук, А.П. Загнітко, Н.В. Кавера, О.Г. Межов, Л.І. Демченко та інші.

Об'єктом роботи стала семантико-синтаксична та формально-граматична структури синтаксичних одиниць з іменними формами предикатів квантитативної семантики.

Предмет дослідження – функціонування інверсованих розчленованих квантитативно-іменних сполук.

Мета роботи – визначення місця речень з розчленованим квантитативним елементом в синтаксичній системі української мови та презентація найбільш повної семантичної класифікації іменних форм предикатів, що виражають кількісне значення.

Поставлена перед нами мета може бути досягнена шляхом реалізації таких задач:

– ознайомитися з різними точками зору на структуру речень з кількісно-іменними сполуками;

– розкрити сутність та роль категорії кількості в організації речень з квантитативним значенням;

– проаналізувати створені раніше функціонально-семантичні класифікації квантитативних предикатів та запропонувати власний погляд на цю проблему.

У процесі роботи над обраною тематикою були продуктивно використані такі методи та прийоми: спостереження, опис, аналіз та синтез.

Категорія кількості є однією з основних універсальних категорій, оскільки сфера її функціонування виходить далеко за межі філософських, фізико-математичних, економічних та природничо-географічних наук, поширюючись на цілу низку гуманітарних галузей.

Щоб краще зрозуміти сутність та специфіку аналізованого поняття звернімось до тлумачення цього терміна у філософській науці. «Кількість є категорія, що позначає зв'язок, який існує між якостями предмета; поняття кількості включає в себе поняття числа, величини, ступеня, простору, руху тощо; з них найбільш узагальненим є поняття числа» [20, с. 130]. Стагірит (один з перших, хто спробував розкрити сутність категорії кількості) тлумачить аналізоване поняття таким чином: «Кількістю називається те, що поділяється на складові частини, кожна з яких, буде їх дві чи більше, є за

природою своєю щось одне» [1, с. 164]. Слід підкреслити, що й на сучасному етапі розвитку мовознавства це визначення не загубило своєї актуальності.

На жаль, досі у лінгвістичній традиції питання класифікації синтаксичних одиниць з розчленованими квантитативно-іменними сполуками лишається відкритим, оскільки одні вчені (І.П. Распопов) відносять їх до розряду односкладних безособових, у яких логічний центр, що виражає квантитативну ознаку, аналізується як «кількісно-атрибутивний додаток до присудка» [18, с. 89] або включають його до групи підмета (Ю.І. Бєляєв) [2, с. 97]. З таким підходом до тлумачення складу групи підмета та присудка не можна погодитися, оскільки він характеризується надмірним ступенем формалізму та не відповідає ані актуальному, ані структурному членуванню речення.

Друга група мовознавців не має чіткої позиції у визначенні аналізованих синтаксичних одиниць, так, наприклад, О.О. Шахматов залежно від форми вираження суб'єкта, відносить їх то до класу двоскладних, то до односкладних[21, с. 141-142]. О.М. Пєшковський інтерпретує їх як «... щось середнє між особовими та безособовими реченнями: дієслово має безособовий смисл (ні з чим не узгоджений), а при ньому є підмет (наз. відм.)» [16, с. 368]; І.П. Ющук аналізує ці синтаксичні одиниці як двоскладні з нетиповою формою вираження суб'єкта, але вчений припускає, що суто з формальної точки зору в реченні *Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу (М. Коцюбинський)* як підмет може аналізуватися й словосполучення *«вужів багато»* [22, с. 487]. Відсутня чітка позиція у висвітленні цього питання й у М.А. Карданової [12, с. 73].

Більшість вчених відносять такі речення до двоскладних: Г.О. Золотова [8, с. 34-41], П.О. Лєкант [14, с. 401], Н.С. Валгіна [3; с. 200], І.Р. Вихованець [4, с. 111], Н.М. Попович [17], Л.І. Демченко [6; с. 31], А.П. Загнітко [7, с. 81], О.Г. Межов [15] та інші.

Результати проведеного дослідження показали, що квантитативно-іменні сполуки лінгвістами інтерпретувалися по-різному. Як правило, причиною такої варіативності в аналізі представлених одиниць виступає недостатньо чітке розуміння сутності питання, підміна термінів різних за своєю природою та синтаксичними функціями, а також ігнорування розстановки семантичних центрів, інтонаційної специфіки оформлення аналізованих конструкцій та наявність демаркаційної лінії між групою суб'єкта та предиката. Особливу увагу слід звернути на синтаксичну роль аналізованих одиниць у реченні. Речення типу: *Багато роботи. Мало проблем* слід аналізувати як неповні та односкладні номінативні, на відміну від речень: *Народу – багато. Проблем – мало. Мені тридцять три*. Останні речення слід кваліфікувати як двоскладні та повні, де суб'єкт виражається переважно називним, родовим, рідше давальним відмінком, вказуючи на носія квантитативного значення, а предикат – кількісними, збірними, неозначено-кількісними або дробовими числівниками, нумеративами та мезуративами без уточнюючого числового компонента, фразеологічними одиницями, рідше предикат представлено кількісними прислівниками, прийменниково-відмінковими, кількісно-іменними сполуками або сполуками некількісного імені

з кількісно-визначеними словами, займенниками та вигуками. Такі конструкції презентують конкретне, приблизне або невизначене число предметів, явищ, осіб або абстрактне математичне число. У цих реченнях предикат вербалізує квантитативну характеристику суб'єкта за вагою, ростом, довжиною, глибиною, висотою, шириною, об'ємом, ціною, віком, а також може презентувати кількісне співвідношення між суб'єктами.

Не менш дискусійним є питання функціонально-семантичної класифікації предикатів зі значенням квантитативної характеристики суб'єкта. На жаль, розмір статті не дозволяє представити повний аналіз типології квантитативних предикатів, тому ми обмежимося короткою характеристикою.

Найбільш узагальнена двокомпонентна система предикатів з квантитативним значенням була представлена І.Р. Вихованцем (предикати визначено-кількісні та невизначено-кількісні [4, с. 110]). Слід відмітити, що ця класифікація не охоплює всього розмаїття кількісних структур, що продуктивно функціонують у сучасній українській мові.

Інтерес викликають також класифікації К.Г. Городенської [5, с. 24-26], Н.В. Кавери [10, с. 79-80], Н.М. Атаманчук [13, с. 45-48] та інших. Так, Н.М. Попович пропонує виділяти власне-кількісні одиниці, одиниці невизначеної кількості, приблизної кількості, розподільної кількості, кількості-відношення, динамічно-кількісної ознаки [17]). Із таким підходом не можна повністю погодитися, оскільки предикати розподільної кількості, кількості-відношення та динамічно-кількісної ознаки так або інакше можуть бути включені у перші три розряди. Найбільш детальною уявляється класифікація О.Г. Межова, що будується на лексичному значенні предикатів (статистично-квантитативні, квантитативно-компаративні, квантитативно-вікові та динамічно-квантитативні [15]. Кожен з вказаних розрядів поділяється на ряд класів та підкласів).

Н.В. Кавера пов'язує категорії стану та квантитативності, стверджуючи: «Предикати кількості визначають статичну постійну чи тимчасову кількісну характеристику предмета, що є частиною семантики стану в широкому витлумаченні» [11, с. 16]. Таким чином, вчений інтерпретує предикати з кількісним значенням не як самостійний семантичний тип, а лише як різновид предикатів стану. На нашу думку, такий підхід характеризується надмірним ступенем узагальненості, оскільки, предикати цього семантичного типу виконують важливу семантико-функціональну роль у граматичній структурі української мови.

Г.О. Золотова аналізує весь спектр синтаксем у дієслівних та бездієслівних реченнях з точки зору їх морфологічного вираження, спираючись на семантику відмінкової форми та відповідного прийменника. У бездієслівних конструкціях вона виділяє дименсиви, дистрибутиви та апроксимативні квантитативи [9, с. 49, 182, 203, 213, 220]. Ми не ставимо за мету проаналізувати семантику суб'єкта, оскільки суб'єкт відіграє опосередковану роль у реченні, а його смисловим центром виступає предикат-квантитатив, який з точки зору актуального членування виконує функцію реми, «нового», заради чого й утворилось висловлювання. Підкреслимо, що суб'єктом у формі

номінатива та генетива можуть бути будь-які об'єкти дійсності, які підлягають обчисленню або сегментації на складові компоненти.

На основі проведеного аналізу пропонуємо виділяти предикати із семантикою квантитативності: визначеної, невизначеної та приблизної кількості, які в свою чергу, можуть включати в себе ще цілий ряд семантичних підгруп.

I. **Предикати визначеної кількості** відображають**:**

– точне ціле числове значення: *Два плюс два – чотири. Здача – мазепка.* На окрему увагу заслуговують прийменниково-іменникові конструкції фразеологізованого характеру типу *Хліба – ані крихти. Грошей – ані копійки. Совісті ні на йоту. Прохань – ні слова. Води – ані краплини,* які виражають семантику відсутності, що у широкому розумінні може інтерпретуватися як числове значення абсолютний нуль.

– точне кількісне значення як сукупність, як одне ціле: *Синів у родині семеро. Ми тут вдвох;*

– точна кількість частин, що виділяються у складі цілого: *Пенсіонерів – 5,3%. Картинній галереї – чверть століття;*

– дистрибутивно-квантитативні предикати: *Корів – по 120 голів на кожній фермі. Груш – по п'ять ящиків з дерева;*

– кількісне значення, що презентується конкретними числовими рамками*: Перерва – з першої години до другої. Робочий день з восьмої години до п'ятої;*

II. **Предикати невизначеної кількості** вербалізують**:**

– нейтральну невизначену кількість: *Атлантид було кілька (газ.). Українців стільки-то, молдован – стільки (розм.);*

– малу чи недостатню кількість, яка поділяється на нейтральне квантитативне значення *(Слави і грошей завжди мало (І. Негреску))* та експресивно-квантитативне значення (*Таких майстрів, як вона, у нашій державі лічені одиниці(газ.). Власної землі на заячий скік (Б. Олійник));*

– достатня кількість: *Поля у нього було достатком (І. Франко).Гусей, курей було у нас вдостачу (розм.);*

– велика або надмірна кількість, яку можна сегментувати на нейтрально-квантитативне значення (*Роботи багато(газ.).На жаль, ланок таких чимало (газ.))* та експресивно-квантитативне значення (*Полководців достобіса, а я – торт!(розм.).Роботи в мене по самісіньку шию(І. Нечуй-Левицький));*

– компаративно-квантитативні предикати реалізують більше або менше квантитативне значення щодо порівнюваного (*Нехай у цьому році клопоту уВас буде менше, а радості – більше (розм.).Судів більше, ніж честі та гідності (Л. Костенко))*; мінімальне або максимальне кількісне значення (*Їх серед гостей найбільше (розм.). Нас було найменше (розм.));* тотожне числове значення (*Помилок все стільки ж (розм.). Вага та сама (розм.))*.

III. **Предикати приблизної кількості** виражають:

– кількісне значення нижньої або верхньої межі: Їй вже під сороковник *(розм.). Знижки від ста гривень(розм.)*;

– кількісне значення близьке до точного: *Племінниці було коло трьох років (розм.). Вага – кілограмів 60 (розм.). Різниця – два-три місяці (розм.);*

– дистрибутивно-квантитативне кількісне значення: *Прибутку – по гривень сто на людину(розм.). Бажаючих відпочити – по чоловік двадцять з підприємства (розм.).*

Слід підкреслити, що у поданій класифікації речень домінантним є семантико-синтаксичний аспект. Такий підхід дозволив охопити структурне розмаїття аналізованих конструкцій, суб'єкт яких презентується не тільки родовим і називним, але й давальним відмінком. Слід підкреслити, що найбільш продуктивними є синтаксичні конструкції, суб'єкт яких виражений генітивом та номінативом. Речення із цими компонентами можуть презентувати як точну кількість *(Нас п'ятеро дітей. Урожай – три тони картоплі),* так і приблизну кількість *(Нас дітей п'ятеро. Урожай – тони три картоплі).* Предикат із семантикою невизначеної кількості здатний узгоджуватися виключно з генітивним суб'єктом *(Грошей – кури не клюють. Проблем немало).* Виключення становлять лише ті квантитативно-іменні конструкції, суб'єкт яких виступає вербалізатором вікової характеристики. Іменна форма предиката у таких синтаксичних конструкціях презентується виключно давальним відмінком *(Йому шість місяців. Йому місяців шість. Йому кілька місяців).*

Підкреслимо, що виникнення генітивно-квантитативних речень пояснюється специфікою кваліттативно-квантитативного розподілу інформації між суб'єктом та предикатом. Як підкреслюють вчені, предикат за інформативністю завжди ширший, ніж суб'єкт, і якщо інформації у предикаті недостатньо, то вона поповнюється за рахунок «переходу» інформації зі складу суб'єкта. Так відбувається розчленування складу суб'єкта та формування нових за структурою квантитативно-іменних речень.

Проведене дослідження показує, що синтаксичні конструкції з інверсованою розчленованою квантитативно-іменною сполукою функціонують у всіх стилях сучасної української мови. Їх слід аналізувати як повні та двоскладні. На базі дефініції граматичних суб'єкта та предиката, закономірно стверджувати, що суб'єктом є генітив (те, про що йдеться у реченні), а предикатом – кількісний компонент (те, що повідомляється про суб'єкт; його безпосередня характеристика).

Логічним продовженням нашої роботи буде детальний аналіз способів вербалізації квантитативних предикатів, а також розробка проблеми семантичної класифікації іменних форм предикатів у цілому.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Аристотель.** Сочинения в четырех томах. Т. 1. М.: «Мысль», 1976. 550 с. 2. **Беляев Ю.И**. Синтаксис современного русского литературного языка: Учебное пособие. Херсон: Херсонский гос. ун-т, 2003. 494 с. **3. Валгина Н.С**. Современный руський язык: Синтаксис: Учебник. 4-е изд., испр. М.: Высш. шк., 2003. 416 с. 4. **Вихованець І.Р**.Нариси з функціонального синтаксису української мови. К.: Наукова думка, 1992. 222 с. 5. **Городенська** К.Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості *Науковий вісник* Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Луцьк: Вежа, 2002. №5. С. 23-26. 6. **Демченко Л.И.** Семантические типы предикатов

в эллиптических конструкциях. В кн.: Проблемы теории членов предложения. Кишинев: Штиинца, 1973. С. 23-36. 7. **Загнітко А.П**. Основи українського теоретичного синтаксису. Горлівка: Б.в., 2004. 278 с. 8. **Золотова Г.А.** О субъекте предложения в современном русском языке. *Филологические науки*, 1981. № 1. С. 34-41. 9. **Золотова Г.А.** Синтаксический словарь: репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. Изд. 3-е стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2006. 440 с. 10. **Кавера Н.В**. Семантична диференціація предикатів неозначеної кількості на тлі їхньої морфологічної і неморфологічної реалізації. *Актуальні проблеми синтаксису*: Матеріали Міжнародної наукової конференції 19-21 жовтня 2006 р. (тези). Чернівці: Рута. 2006. С. 78-81. 11. **Кавера Н.В.** Семантична типологія предикатів стану: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». К., 2008. 24 с. 12. **Карданова М.А.** Русский язык. Синтаксис: учеб. Пособие. 2-е изд., стер. М.: Флинта: Наука, 2012. 456 с. 13 **Ківшик Н.М.** Семантична диференціація предикатів кількості. *Науковий вісник* Херсонського державного університету: зб. наук. праць. Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. Серія «Лінгвістика». Вип. VI. С. 43-49. 14. **Лекант П.А.,** Диброва Е.И., Касаткин Л.Л. и др. Современный русский язык: учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Филология». 3-е изд., стереотип. М.: Дрофа, 2002. 560 с. 15. **Межов Г**. Квантитативні предикати в сучасній українській мові. Режимдоступу: http://zavantag.com/2053//index-14675-1.html 16. **Пешковский А.М**. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Учпедгиз, 1956. 511 с. 17. **Попович Н.М.** Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2002. Режим доступу: http://disser.com.ua/contents/5823.html 18. **Распопов И.П.** К интерпретации синтаксических конструкций типа «ребят у неё было четверо». *Русский язык в школе.* М.: Просвещение, 1971. № 5. С. 87-90. 19. **Таранец В.Г**. Происхождение понятий числа и его языковой реализации (к истокам индоевропейского языка). Одесса: Б.и., 1992. 1.15 с. 20. **Философский** словар логики, психологии, этики, эстетики и исторiи философiи Тип. Акц. Общ. Брокгауз – Ефрон, С.-Петербургъ, 1911, 284 с. 21. **Шахматов А.А**. Синтаксис русского язика. Л.: Учпедгиз, 1941. 620 с. 22. **Ющук** І.П. Українська мова: Підручник. 3-тє вид. К.: Либідь, 2006. 640 с.

Леонтьєва Олена Олександрівна – ст. викладач кафедри української філології, Придністровський державний університет ім. Т.Г. Шевченка, вул. 25 Жовтня, 128, м. Тирасполь, 5725, Молдова.

E-mail: lenastarke@mail.ru

Tel.: 00-373-777-5-11-35

orcid.org/0000-0002-3398-5470

Leontieva Elena – Senior lecturer, Department of the Ukranian philology. Pridnestrovian State University named after Shevchenko T.G., 25 October Str., 128, Tiraspol, 5725, Moldova.

УДК 811.161.2

О. А. Олексенко

ДІЄПРИСЛІВНИК У ПРОЕКЦІЇ КАТЕГОРІЇ СТАНУ

Належність дієприслівника до гібридного класу слів породжує наукові проблеми, зокрема питання про категорію стану як його граматичну ознаку, невирішеність якого зумовлює актуальність цієї статті. Мета – вивчити можливості існування в дієприслівника однієї з приписуваних йому граматичних ознак – категорії стану. Наукова розвідка дала підстави стверджувати, що дієприслівник дериваційно може бути співвідносний з дієсловами як активного, так і пасивного стану, але ці утворення не становлять корелятивної станової пари, оскільки на реченнєвому рівні це призводить до порушення суб'єкт-об'єктних відношень, отже, категорії стану від мотивувального дієслова дієприслівник не успадковує.

***Ключові слова**: дієприслівник, гібридний клас слів, категорія стану, активний стан, пасивний стан, станова пара, суб'єкт-об'єктні відношення.*

Олексенко Е. А. Деепричастие в проекции категории залога *Отнесенность деепричастия к гибридному классу слов порождает научные проблемы, в частности вопрос о категории залога как его грамматическом признаке, нерешенность котрого обусловливает актуальность этой статьи. Цель – изучить возможности существования у деепричастия одного из приписываемых ему грамматических признаков – категории залога. Научное исследование дало основания утверждать, что деепричастие деривационно может бать соотнесено с глаголами как активного, так и страдательного залога, однако эти образования не являются кореллятивной залоговой парой, поскольку на уровне предложения это приводит к нарушению субъект-объектных отношений, таким образом, категорию залога мотивирующего глагола деепричастие не наследует.*

***Ключевые слова**: деепричастие, гибридный класс слов, категория залога, активный залог, страдательный залог, залоговая пара, субъект-объектные отношения.*

Oleksenko O. Dijepryslivnyk Viewed through the Category of Voice System. *Dijepryslivnyk (Participle) as morphologically specific class of words has always attracted linguists' attention as its definitely hybrid nature causes ambiguity in differentiating the set of its grammatical features and, consequently, in defining the morphologic status of this word class. One of the most controversial is the problem of the Category of Voice if viewed as an inherited from the motivational verb grammatical feature; this problem being unresolved proves the topicality of this analysis. The aim is to study the possibility of a dijepryslivnyk to have one of the attributed features – the Category of Voice. The scientific research lets us aver that a dijepryslivnyk may derivationally correlate with the verbs of both Active and Passive Voice, but these forms prove only the possibility of a dijepryslivnyk to inherit reflexiveness/irreflexiveness from a verb; these forms don't make a correlative Voice pair because they don't have the grammatical meaning of Active or Passive Voice. This fact is proved in speech – a dijepryslivnyk can't express its own subject-object relations as far as it names the action additional to the main one, and thus takes part in the expression of subject-object relations of the basic predicate. So, the Category of Voice is not inherited from the motivational verb by a dijepryslivnyk.*

***Key words:** dijepryslivnyk, hybrid class of words, the Category of Voice, Active Voice, Passive Voice, Voice pair, subject-object relations.*

Дієприслівники – клас морфологічних одиниць, що за гетерогенним принципом класифікації частин мови виокремлюється в особливу групу, граматичні ознаки і частиномовний статус якої остаточно не встановлені.

© Олексенко О. А., 2017

Мовознавці за своїми підходами до визначення місця дієприслівника в морфологічній системі мови, як відомо, поділяються на три групи. Першу становлять ті, хто визнає дієприслівник гібридною прислівниково-дієслівною категорією, яка входить до числа форм дієслова, але має потенційну здатність до адвербіалізації [1, с.308-313, 345]. Цю ідею В. Виноградова, яка у свою чергу ґрунтується на поглядах О. Павського, в україністиці підтримує В. Русанівський, А. Грищенко, В. Горпинич, О. Селіванова та ін. [3; 9; 10]. До другої групи належать ті дослідники, які вважають дієприслівник окремою, самостійною частиною мови, що має як ознаки дієслова і прислівника, так і свої власні семантико-граматичні орієнтири. Ця думка була висловлена О. Пєшковським, підтримана Д. Овсянико-Куликовським, а пізніше розвинута в працях В. Бабайцевої і Л. Чеснокової, в українському мовознавстві вона підтримана С. Дорошенком, Л. Лисак [4; 7]. Третій підхід, поширений серед сучасних граматистів, має в основі концепцію В. Богородицького, який відносив дієприслівники до прислівників. І. Вихованець, підкреслюючи вербоїдний характер цього класу слів, розглядає його як віддієслівний прислівник [2, с. 143-144]. Під таким самим кутом зору розглядають дієприслівник К. Городенська, А. Загнітко, І. Кучеренко та їхні наукові учні і послідовники [2; 6; 11].

Неузгодженість в оцінці морфологічної сутності дієприслівника породжує й неоднозначні погляди на його граматичні ознаки, зокрема на набір граматичних категорій, притаманних цьому, без сумніву, морфологічному гібриду. Якщо такі морфологічні ознаки, успадковані від мотивувального дієслова, як категорію виду, категорію перехідності/неперехідності і зворотність дії, а також категорію часу з певними застереженнями, пов'язаними з морфологічною нейтралізацією її значень (як співвіднесення часу дієприслівника й основного дієслова), визнає в дієприслівнику більшість мовознавців, то щодо виділення категорії стану серед лінгвістів немає одностайності. Услід за В. Виноградовим стан дієприслівника визначає В. Горпинич, С. Дорошенко, П. Дудик, М. Леонова (хоча й не послідовно), Л. Лисак, О. Селіванова та ін. І. Вихованець, К. Городенська, розглядаючи дієприслівник як прислівник віддієслівного походження, вважають його безкатегорійним класом слів, тому, відповідно, заперечують існування в нього всіх дієслівних категорій.

З огляду на такий стан вивчення проблеми видається **актуальним** уточнити граматичні властивості дієприслівника, зокрема питання про категорію стану. Не наголошуючи на частиномовній віднесеності цього морфологічного класу слів, підтримуємо в основному погляди В. Виноградова на дієприслівник як на форму дієслова гібридного (вербоїдного) характеру, що підтверджується категоріальним значенням, граматичними показниками виду, перехідності/неперехідності і таксису, синтаксичними функціями і зв'язками.

Отже, **мета** статті – вивчити можливості існування в дієприслівника однієї з приписуваних йому граматичних ознак – категорії стану.

Видається, що відповідь на питання: має дієприслівник станові значення чи ні, криється в розумінні тими чи тими лінгвістами самої суті категорії стану, його обсягу.

В. Виноградов, відмовившись від ломоносівської схеми шести станових значень, що склалася під впливом греко-латинських граматик і проіснувала до початку XX століття, і засновуючись на поглядах П. Фортунатова, О. Потебні, А. Попова, Д. Овсянико-Куликовського, О. Шахматова, вважає, що суть категорії стану полягає у відношенні дії до реального (логічного) суб'єкта і об'єкта, а тому категорію стану вчений пов'язує з категорією перехідності/неперехідності і вважає, що її мають тільки перехідні дієслова або неперехідні з постфіксом *–ся*, утворені від перехідних. Решта неперехідних дієслів перебувають поза станом, бо вони не передбачають прямого об'єкта дії. Історичним зерном категорії стану В. Виноградов називає співвідношення і протиставлення активних і пасивних зворотів [1, с. 501], однак уважає, що ці відношення в сучасній мові заплутані й не завжди прямі. Учений твердить, що категорія стану виражається у співвідношенні зворотних і незворотних форм одного й того самого дієслова, тобто пов'язує цю категорію зі зворотністю/незворотністю дієслів. При цьому він враховує складну взаємодію лексичних і граматичних значень, які несе в собі вживання постфікса *–ся*. Таким чином, В. Виноградов виділяє граматичне значення активного, пасивного і зворотного стану. В україністиці такого самого погляду дотримується М. Жовтобрюх, який називає (вслід за «Русской грамматикой», 1960) зворотний стан зворотно-середнім [5, с. 330-334].

Активний (дійсний, основний) стан – це стан дієслова, при якому суб'єкт (агенс) у називному відмінку займає позицію підмета і спрямовує дію на прямий об'єкт, виражений знахідним відмінком без прийменника, що займає позицію прямого додатка. Йому протиставляється похідний від активного пасивний стан, коли суб'єкт дії є пасивним носієм дії (пацієнсом), виражається орудним відмінком і займає позицію непрямого агентивного додатка. Пасивний стан утворюється за допомогою постфікса *–ся* від перехідних дієслів. Ті дієслова на *–ся*, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку (логічного суб'єкта), належать до зворотних, що у свою чергу поділяються на семантико-граматичні групи. У них дія спрямована на суб'єкт (діючу особу), виходить із нього і зосереджується в ньому, не маючи виходу на об'єкт, тобто є одночасно й об'єктом дії: *купатися, одягатися, турбуватися, гойдатися, зустрічатися.*

Дещо вужче категорію стану розуміє В. Русанівський та його послідовники. Вони вважають, що «станові форми передають дві взаємопов'язані значеннєві ситуації, якими розривається співвідношення реального діяча з граматичним підметом: 1) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет збігаються (Людина рубає дерево); 2) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет не збігаються (Дерево зрубане людиною)» [12, с. 591]. Він твердить, що станові відношення актуальні тільки для перехідних дієслів та їхніх семантичних відповідників із нейтралізованою перехідністю, що виражається двома протиставними формами:активною і пасивною. Інші дієслова є

позастановими. Цей погляд підтримують І. Вихованець і К. Городенська, але з певними застереженнями – вилучивши з парадигми конструкцій пасивного стану фінітні дієслова на –ся, що «їх традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до неперехідних дієслів недоконаного виду... У синтаксичній системі української мови згадані пасивні конструкції, на противагу іншим слов'янським мовам, опинилися на крайній периферії» [2, с. 243]. Із цим твердженням важко не погодитися, хоча, оскільки такі конструкції існують, не можна їх категорично вилучати із станової парадигми.

Іншого погляду, який видається глибоко аргументованим і переконливим, дотримуються мовознавці О. Бондарко, І. Милославський, автори «Русской грамматики» (1980), В. Горпинич, О. Муромцева та ін. Вони вважають, що категорія стану – загальнодієслівна категорія, її мають усі дієслова. Проте в одних випадках суб'єкт дії граматично і логічно збігається (*Іде дощ*), в інших – нульовий (*Дощить*) або логічно виявляється в синтаксично маркованій позиції (*Матері не лежиться*). Таким чином, виділяються грамеми активного і пасивного стану, що утворюють станову пару як словоформи одного дієслова (*прибирати – прибиратися, розглядати – розглядатися*). Принагідно хотілося б вказати на науково не зовсім коректне визначення В. Горпиничем постфікса *–ся* як такого, що «виконує функцію закінчення, а не суфікса» [3, с. 188]. Важко уявити, що в українській мові у словах можуть бути дві флексії, адже дієслова хоч в пасивному, хоч в активному стані утворюють фінітні форми за допомогою особових чи родових флексій. Напевне йдеться про формотворчу функцію постфікса –ся, хоча і таке твердження викликає сумнів, бо пасивний стан твориться від активного все-таки зі зміною значення, носієм якого і є постфікс –ся – вказує на семантико-граматичну зміну відношень суб'єкт – об'єкт дії, що відзначає й А. Загнітко, який пов'язує творення пасивного значення дієслова зі словотвором, оскільки як наслідок з'являється нова лексема [6, с. 194]. Дієслова, що не утворюють активу/пасиву, належать до одностанових, в основному активного стану (*сидіти, стрибати, мовчати, сміятися, пишатися, битися* тощо).

Таким чином, щоб зреалізувати приписувану дієприслівнику категорію стану, яка має в основі кореляцію «активна конструкція / пасивна конструкція», треба утворити станову пару, що містить грамеми активного/пасивного стану. Оскільки в жодній із праць, де стверджується граматична ознака стану дієприслівника, не наводяться подібні конструкції,, а ілюстрації обмежені окремими словами («*гойдати – гойдатися* і *гойдаючи – гойдаючись, взувати – взуватися* і *взуваючи – взуваючись*» [3, с. 221], спробуємо змоделювати речення із запропонованими дієприслівниками так званого пасивного стану: *Гойдаючись вітром, на гілці сидить горобець* або *Взуваючись хлопцем, чоботи опинились на нозі*. Як бачимо, такі моделі неможливі в українській мові, як неможлива взагалі грамема пасивного стану в дієслові *взуватися*, яке належить до одностанових активного стану (власне зворотних), що відзначає в іншому місці й сам автор [3, с. 191].

У цьому разі маємо змішування понять стан і зворотність дієслова та утвореного від нього дієприслівника. Дієприслівники, без сумніву,

зберігають зворотність мотивувального дієслова, що фіксується збереженим постфіксом –*ся*, однак пов'язувати це явище з виявом активності/пасивності цієї форми дієслова не варто.

Змоделюємо нормативне речення з пасивною конструкцією в основі: *Посібник використовується студентами.* Його синтаксичний синонім з активною конструкцією в основі – *Студенти використовують посібник.* Пам'ятаючи, що дієприслівник означає додаткову процесуальність основної дії, виконує функцію другорядного присудка (О. Шахматов, В. Русанівський, В. Горпинич та ін.) чи функцію означально-обставинної процесуальності (С. Дорошенко, П. Дудик, Л. Лисак) і дії, названі дієсловом і дієприслівником, стосуються завжди одного й того самого суб'єкта (додамо – логічного, реального суб'єкта), спробуємо ввести в речення з пасивною конструкцією спочатку однорідний присудок, який далі перетворимо на дієприслівник і зворот із ним: *Посібник є в кабінеті і використовується студентами.* Як бачимо, речення досить штучне, стилістично невдале, бо граматичний суб'єкт в одному й тому самому випадку є логічним об'єктом (другий присудок) і логічним суб'єктом (перший присудок). Такий синкретизм неможливий, бо не відбиває реальної ситуації. Відповідно, не можна уявити і конструкцію такого речення з дієприслівниковим зворотом: *Посібник є в кабінеті, використовуючись студентами*.* Єдино можливий варіант: *Посібник, який є в кабінеті, використовується студентами* або *Посібник, що використовується студентами, є в кабінеті*, тобто синтаксис передбачає обов'язкове «розведення» логічних суб'єктів за їх нішами в граматиці. Якщо ж обидва присудки в реченні належать до пасивного стану, то перетворення одного з них на дієприслівник можливе: *Посібник опрацьовується студентами і використовується ними для написання курсових робіт – Посібник, опрацьовуючись студентами, використовується (ними) для написання курсових робіт*, хоча й такі конструкції справляють враження «переобтяжених» пасивом, а тому стилістично неоковирних.

Отже, утворивши дієприслівник від дієслова пасивного стану, далеко не завжди можна вжити його у відповідному реченні, не порушивши при цьому співвідношення «логічне – граматичне». Речення з такими дієприслівниками не можуть трансформуватися в синонімічні синтаксичні конструкції з дієсловами активного стану, тобто дієприслівники не є становими формами активу/пасиву відповідних дієслів, вони не переймають цієї категорії в мотивувального дієслова, як те відбувається з категорією виду чи валентністю дієслова.

Відомо, що будь-яка категорія виявляє себе в кореляції граматичних значень, вербалізованих певними граматичними формами. Але слова *розкриваючи – розкриваючись, вирішивши – вирішившись* тощо не є носіями активного/пасивного стану, оскільки синтаксичні конструкції з ними не виражають корелятивних граматичних значень, вони не співвідносні одна з одною: речення *Директор, розкриваючи нові можливості в роботі, оприлюднив і певні недоліки* не передбачає як можливу кореляцію конструкцію *Нові можливості в роботі, розкриваючись директором, оприлюднили і певні недоліки**, бо

дієприслівниковий зворот завжди є означально-процесуальним доповненням основної дії, що стосується логічного суб'єкта.

Що ж до дієприслівників типу *розкриваючись, створюючись, відбудувавшись, аналізувавшись* тощо можна говорити тільки про їхню дериваційну співвіднесеність із дієсловом активного чи пасивного стану (або одностановим), граматичне значення якого розкривається в контексті: *Матіола розкривається на ніч* і *Тема розкривається науковцями*. Такі дієприслівники можуть брати участь в утворенні пасивної конструкції – дієприслівникового звороту (розкриваючись науковцями, створюючись народом, відбудувавшись спонсорами), однак ніколи цей зворот не перетвориться на активну конструкцію без зміни семантики речення: *Створюючись народом, пісні стають надбанням національної культури – Створюючи пісні, народ робить їх надбанням національної культури*.

Дієприслівник, як і дієприкметник, належачи до гібридного класу слів, вимагає із кожним ступенем розвитку мовознавства все більшої уваги до вивчення своїх граматичних ознак і морфологічного статусу. Якщо в ході цього будуть враховуватися всі об'єктивні мовні фактори, встановлення істини можна вважати прогнозованим.

ЛІТЕРАТУРА

1.**Виноградов В.В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1972. 2. **Вихованець І.**, Городенська К. Теоретична морфологія української мови. К.: Пульсари, 2004. 3. **Горпинич В.О.** Морфологія української мови. К.: Вид. центр «Академія», 2004. 4. **Дорошенко С.І.** До питання про граматичний статус дієприслівника. *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць. Х.: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 1992. С. 12–23. 5. **Жовтобрюх М.А.** Українська літературна мова. К.: Наукова думка, 1984. 6. **Загнітко А.П.** Теоретична граматика української мови: Морфологія. Донецьк: ДонНУ, 1996. 7. **Лисак Л.К.** Синтаксико-стилістичні функції речень з дієприслівником у стилях сучасної української мови: Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2007. 8. **Милославский И.Г.** Морфология. Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1981. 9. **Сучасна** українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1969. 10**. Сучасна** українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. Вид. 2. К.: Вища школа, 1997. 11. **Сучасна** українська мова: Морфологія: підручник / За ред. А.К. Мойсієнка. К.: Знання, 2013. 12. **Українська** мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000.

Олексенко Олена Андріївна **–** кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel. +38 (097 289 68 46)
E-mail: oleksenkoolena@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-6541-8040

Oleksenko Olena Andriivna – Ph.D in Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

УДК 81'(367+37):801.8
О. В. Ткач, Я. В. Андрейко

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ВІДНОШЕННЯМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У ТЕКСТАХ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

Стаття присвячена засобам виділення певного об'єкта у художньому стилі. Досить уживаним є використання у підрядній частині як видільної ознаки застарілих слів та історизмів, прислів'їв і приказок, що додають висловлюванню експресивності й емоційної забарвленості. З'ясовано, що основним засобом виділення об'єкта з-поміж інших у художніх текстах є фразеологічні одиниці, які автор використовує для розкриття людських якостей або опису фізичних вад. Лексичний склад ідентифікаційного блоку може містити лексеми на позначення тварин і птахів, які, втрачаючи свою основну функцію (виділення певного об'єкта), описують особу за характером діяльності, емоціями, почуттями, психологічними станами, соціальним становищем, розумовими здібностями, стосунками, характером та зовнішністю у метафоричному значенні.

***Ключові слова**: складне речення з відношенням ідентифікації, інверсія, метафора, фразеологічна одиниця.*

Ткач О. В. , Андрейко Я. В. Сложные предложения с отношением идентификации в текстах художественного стиля. *Статья посвящена средствам выделения определенного объекта в художественном стиле. Весьма употребительным является использование в придаточной части как выделительного признака устаревших слов и историзмов, пословиц и поговорок, придающих высказыванию экспрессивности и эмоциональной окрашенности. Выяснено, что основным средством выделения объекта среди других в художественных текстах являются фразеологические единицы, которые автор использует для раскрытия человеческих качеств или описания физических недостатков. Лексический состав идентификационного блока может содержать лексемы для обозначения животных и птиц, которые, теряя свою основную функцию (выделение определенного объекта), описывают личность по характеру деятельности, эмоциям, чувствам, психологическим состояниям, социальному положению, умственным способностям, отношениям, характеру и внешности в метафорическом значении.*

***Ключевые слова**: сложное предложение с отношением идентификации, инверсия, метафора, фразеологическая единица.*

Tkach O. V., Andreiko Ya.V. The complex sentences with the relation of identification in texts of artistic style. *The article devotes to the means of selection of the certain object in the artistic style by complex sentences with the relation of identification.*

Analysis of complex sentences with the relation of identification as components of the text suggests that they perform different functions in the composite structure of the text: take the starting position, continue the line of presentation and summarize the idea that they are a means of coherent text. In addition, breaking the line of presentation researched sentences pay recipient's attention to an important moment, thus provide a recipient with a greater amount of information about the subject. According to this, they are widespread in the artistic style. The attention is focused on a number of stylistic figures that perform structures with the relation of identification as a means of logical selection and streamlining of text. Inversion is used to underscore the values of a particular object and increase of expressiveness of speech. Partitioned structures are used in text to improve its informative. The silence emphasizes the significance of further concretization and at the same time shows a state when a person is excited and tries to find necessary words. The rhetorical questions are a common occurrence to achieve the addressee's intention to identify a particular object.

***Key words**: complex sentence with the relation of identification, inversion, metaphor, phraseological unit.*

© Ткач О. В., Андрейко Я. В., 2017

Складні речення активно вживаються у текстах художнього стилю. До питання синтаксичної організації прозової й поетичної мови неодноразово зверталися такі вітчизняні дослідники, як С. І. Дорошенко [2], А. П. Загнітко [3], О. О. Кузьмич [5], В. В. Лобода [6], О. О. Тєлєжкіна [9], Г. М. Удовиченко [10], І. М. Уздиган [11]. Проте особливості функціонування складних речень із відношенням ідентифікації в художніх творах потребують детального вивчення.

Відношення ідентифікації у мові й мовленні неодноразово ставало предметом дослідження, і відбувалося його вивчення за такими підходами: комунікативний, прагматичний, логіко-референціальний, лінгвокультурологічний, семантико-стилістичний, структурно-семантичний, психолінгвістичний, когнітивний, типологічний, перекладознавчий. Відношення ідентифікації переважно вивчали в аспекті теорії дейксиса (А. В. Алфьоров, Ю. Д. Апресян, Дж. Лайонз, Ч. Філлмор та ін.) і ширше – теорії референції (Д. Апотелоз, І. Н. Кузьмич, Д . І. Руденко, М. Г. Селезньов та ін.). Однак поза увагою дослідників залишилися риси стилістичної реалізації складних речень із відношенням ідентифікації. Тому мета нашої розвідки – проаналізувати особливості функціонування складних речень із відношенням ідентифікації у текстах художнього стилю, з'ясувати їхні виражальні можливості.

У художньому стилі доволі вживаними складні речення з відношенням ідентифікації (СРВІ) є як у прозовому, так і в поетичному творах, як-от: *Справді, це був* ***той чоловік, з яким він біг до Тюїльрійського палацу*** (Н. Рибак);

І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас миче,
Як ***той пес, що на лови у степ***
Пана свойого кличе (І. Франко).

У художньому стилі для підкреслення значення певного об'єкта і посилення виразності мовлення застосовують непрямий порядок слів. У досліджуваних СРВІ виділення об'єкта за допомогою інверсії відбувається за умови постпозиційного розташування займенника *той* щодо означуваного іменника, напр.: *Став він просить, а царівна й почула і звеліла впустити. Ввійшов він у покої, став шапку знімати, а* ***перстень той, що йому подарувала царівна****, так і засяв. Царівна і впізнала, та ще не вірить собі і каже: — Ходи сюди, старче божий, я тебе почастую* («Чорт-змій і запродані діти»). Автор, використовуючи конструкцію *перстень той, що йому подарувала царівна*, не випадково звертає увагу реципієнта на певний об'єкт – перстень, оскільки завдяки цій прикрасі спостерігаємо впізнання особи і логічне продовження викладу.

За допомогою інверсії автор не лише виділяє об'єкт, а й метафорично розкриває значення загальних слів, як-от: ***Каліка той, хто не здатен предківщиною дорожити*** (О. Гончар). Основне тлумачення слова *каліка* полягає у позначенні особи, що позбулася якої-небудь частини тіла або втратила здатність рухати нею [СУМ, Т. 4, 1973, с. 78]. Зміст підрядної частини СРВІ образний: калікою є особа, що *не здатна предківщиною дорожити*. Подібне спостерігаємо у прикладі: *Ге,* ***сліпець той, хто невидющий душею, а не очима****. У сліпця душа закута в суєту, хоч і бачить очима...* (Р. Іванченко).

Для віршованих творів важливою є їх ритмічна організація і вільний порядок слів:

Як ти ***корч той терновий уздрів,***
Що горить, не згорає,
І як голос почув ти з корча,
Що аж жах пробирає (І. Франко).

У прикладі підрядна частина *що горить, не згорає* розташована після дієслова, але пояснює словосполучення *той терновий корч.* Завдяки розгортанню метафори зміст підрядної частини виконує уточнювальну функцію, розкриває ознаку певного тернового корча.

На особливу увагу заслуговує і вживання фразеологічних одиниць (ФО) як основного засобу виділення певного об'єкта з-поміж інших. Як показує фактичний матеріал, найпоширенішими є конструкції, побудовані за моделлю *(не) з тих, що.* Прикладами можуть слугувати такі контексти: *Курило не з тих, що падають на коліна. Степан Курило — герой!* (Д. Бедзик) (ФО *падати / впасти на коліна* означає ‘принижуючись, просити про щось у когонебудь‘); *Він* [Гриць] *був не з тих, що раз забивши що в голову, довіку тому слугують, готові стати проти всього світу за те, що вони думають, у що вірять* (Панас Мирний) (ФО *забити [собі] в голову* означає ‘вперто дотримуватися якогось переконання, погляду, наміру і т. ін. ‘ (переважно неправильного).

СРВІ з ФО у підрядній частині можуть виконувати функцію парцеляції, як-от: *Сестра .. вийняла з скрині тридцять карбованців,* ***останні гроші, які вона про чорний день ховала від свого недбалого чоловіка****, оддала братові* (Панас Мирний). У цьому прикладі підрядна частина пояснює не іменник *гроші* (він займає нейтральну позицію), а прикметник *останні*, оскільки з контексту зрозуміло, що йдеться про гроші. Можна припустити, що акцентуванням на конструкції – ***останні гроші, які вона про чорний день ховала від свого недбалого чоловіка*** – автор розкриває такі людські якості сестри як щедрість, любов до ближнього (брата).

Також ФО розкривають людські якості з негативного боку, напр.: *Слухають одного з тих, що цілими десятиріччями отруювали націоналістичним чадом їхній мозок, обдурювали їх, залякували, лудили їхні очі, непокоїли душу, заганяли в ліси, в схрони, в ями...* (Остап Вишня). Однієї із ознак виділення певної особи виступає ФО *лудити очі*, тобто ‘дурити, обманювати кого-небудь, приховувати правду від когось‘. Міркування про дівочі якості зображено у прикладі *Хто вона? Примхлива донька якогось солідного таточка? А може, з тих, що вискакують заміж за старееньких академіків, а потім наставляють їм роги?* (М. Зарудний). Використано ФО *наставляти / наставити роги*, тобто ‘зраджувати, також не виступає позитивною характеристикою людини‘.

У художніх текстах автори використовують ФО замість власної назви для надання цій особі певного статусу, напр.: *Потрібна ти тому Лимареві, як торішній сніг.* ***Той, хто за неї ладен душу віддати****, в тюрмі більшовицькій сидить.* (І. Цюпа). ФО *віддати душу* показує наскільки дорогою є людина, що заради неї навіть ладен померти.

СРВІ, до складу яких входять лексеми на позначення тварин або птахів, втрачають свою основну функцію (виділення певного об'єкту), а описують

особу «за характером діяльності, емоціями, почуттями, психологічними станами, соціальним становищем, розумовими здібностями, стосунками, характером та зовнішністю» у метафоричному значенні [4, с. 37]. Наприклад, за допомогою зооморфізму *курка* автор відображає долю жінки: *Ти дужчий від Саваофа, бо в руках своїх тримаєш мою долю, а вона зараз у мене така, мов* ***у тієї курки, що качата водить*** (Є. Гуцало). Блок *та курка, що качата водить* вказує на певну курку, оскільки ці птиці звичайно курчат виводять, однак у контексті ця інформація не є метою висловлювання і вжита у переносному значенні. *У* народній мудрості «курка» – це символ материнства, ніжності й турботливості, розсудливості та мудрості в старенні до потомства [7]. Саме на ці ознаки (розсудливість і мудрість) звернено увагу у СРВІ, як-от: – *Хомо, – каже Дармограїха, – в мене самої вистачить хитрощів і мудрощів, як у тієї курки, що кудкудаче під бузком, а яйця несе в кропиві* (Є. Гуцало). Блок *та курка, що кудкудаче під бузком, а яйця несе в кропиві* виділяє птаха, однак ця інформація є нейтральною. Лексема *лисиця* – це традиційно усталений символ хитрощів і підступності. Але це і символ тонкого і вишуканого розуму, насмішкуватості і проникливості [7]. У прикладі на зразок *А ти, Одарко, з розумом,* ***як ота лисиця, що писком риє, а хвостом слід замітає*** (Є. Гуцало) за допомогою конструкції *ота лисиця, що писком риє, а хвостом слід замітає* автор акцентує увагу на такій ознаці, як хитрість і вишуканий розум.

У художньому мовленні опорні слова СРВІ метафорично називають (подекуди з іронією) осіб, які наслідують у чомусь інших, як-от: Вже поверталась назад, коли ген-ген на стежці з'явилася постать юнацька. Мабуть, ***один із тих тарзанів, що з дерев у воду шугають,*** а потім вибираються сюди, на протилежний берег, обсихати на сонці (О. Гончар). У прикладі юнака порівнюють з героєм дитячих казок за певними ознаками, а саме: стрибає з дерев у воду, чим і нагадує тарзана. Навіть дієслово, що слугує видільною ознакою, стилістично забарвлене і вжито у метафоричному значенні: «шугати» означає «падати, звалюватися, текти вниз з великою силою» [СУМ, Т. 11, 1980, с. 555]. Висловлення, у яких Х і У є назвами двох різних об'єктів цілком аномальних з точки зору логіки і смислу, що А. Д. Шмельов назвав «псевдоідентифікацією» [12]. Вони завжди переосмислюються, тому У розуміється метафорично і позначає якість об'єкта Х бути в певному відношенні подібним на У.

Цікавим є уривок на зразок *Андрій не міг цього в кілька хвилин подумати, але він це відразу в одну мить відчув. І ще одно: він виразно знов усвідомив, що все таки звідси прийшла до нього* ***та сила, що його врятувала особисто****. Це та сила, що його погубила, це та сила, що його вирвала з загибелі, це та ж сама, що його губить. Він в її владі. Він раб. Він іде на поклін.* ***Той самий Іван Калита, що****...* (У. Самчук). Автор за допомогою СРВІ як повтору *Це та сила, що його погубила, це та сила, що його вирвала з загибелі, це та ж сама, що його губить* звертає увагу на описі думок Андрія. Вказівна частка *це* та сполучне слово *що* блоку служать іще й для підсилення загальної значущості всього висловлювання, а повторюване словосполучення *та сила* разом з ампліфікацією дії, вираженої дієсловами *прийшла, врятувала, погубила, вирвала, губить,* несе основне смислове навантаження. Найповніше розкриває суть думок Андрія,

його внутрішній стан останнє речення: *Той самий Іван Калита, що...*. У ролі опорного слова використано онім Іван Калита, з яким асоціює себе герой. Пауза у кінці конструкції створює певну інтригу.

Не випадково автор уживає замість лексеми *зрадник* онім Юда: *Це була найтяжча з усіх ночей конвейєра. Удар, який йому було зроблено натяками й який його змучена психіка помножила на все пережите, перевершив усі дотеперішні. І болюче запитання – «Хто?* ***Хто ж той Юда, що віддав його на розтерзання?!*** *» – роздвоїлося, подвоївши й муку* (І. Багряний). Як відомо з біблійної літератури, Іуда зрадив свого вчителя – найближчу людину, так і герой намагається збагнути, хто зі знайомих його викрив. Певного підвищення емоційного тону висловлювання додає будова речення у формі риторичного запитання.

У ролі видільної ознаки об'єкта можуть виступати прислів'я та приказки, як-от: *– Так-ак, – з притиском вимовив Ярошенко. – Видно пана по халявах. Це той,* ***що раз на рік правду каже, та й то кається.*** *Знаю, що то за брехало.* (В. Речмедін). Прислів'я та приказки *раз на рік правду каже, та й то кається* зображує людину брехуном і акцентує увагу на цій ознаці як показовій для згадуваної особи. У прикладі *Стара Чумачиха не знала, де котрого посадити, – той хороший, а той іще ліпший. А найкращий* ***той найменший, що ні в огні не згорів, ні в воді не втонув*** (І. Багряний) прислів'я та приказки в підрядній частині *ні в огні не згорів, ні в воді не втонув* є образною ідентифікацією та служить виділенням найменшого брата з-поміж інших як випробуваного, перевіреного, досвідченого.

СРВІ з використанням прислів'їв та приказок у складі блоку допомагають розкрити поведінку героя, додаючи висловлюванню експресивності й емоційної забарвленості: *І в моїй душі теж почалося сум'яття, став я поводитись так, як* ***отой, що хотів минути пень, а наїхав на колоду****, а чи* ***отой, що коня шукає, а кінь його виглядає****, або ж як* ***отой, що по хаті ходить, а дверей не знайде*** (Є. Гуцало). У запропонованому прикладі СРВІ виконують функцію нагнітання.

Особливістю, характерною саме для художнього стилю, є вживання у структурі СРВІ історизмів та застарілих слів, напр.: *Ще більший подив викликав пан Ціпріан, чоловік, мовби складений з двох половин, згвинчених чудернацьки, як і* ***той дзиґар, що до нього був приставлений королівською волею*** (П. Загребельний). У ролі опорного слова вжито застарілий іменник *дзиґар*, який означає годинник. У прикладі *Кінчивши пісню, Харя почав іншу, в нього був дзвінкий і соковитий голос, і Богданові не вірилося, що* ***се той самий остюкуватий отрок, який дрочився сьогодні з ним на ґанку*** (П. Загребельний) на ознаку, за якою об'єкт виділяємо зі свого «архіву» пам'яті, вказує розмовне дієслово *дрочитися*, тобто «перебувати в стані роздратування, гострого збудження; зазнавати почуття незадоволення, гніву, злості (про людину); роздратовуватися, злитися» [СУМ, Т. 2, 1971, с. 422]. За допомогою опорного слова *отрок* автор розкриває дух епохи: отрок «1. *заст.* Хлопець-підліток. <...> 2. *іст. У* стародавній Русі – князівський або боярський слуга, що входив до складу молодшої дружини; молодий дружинник» [СУМ, Т. 5, 1974, с. 810]. Для підтримання жанру автор використовує як допоміжний засіб виділення об'єкта

застарілу частку *се* (це). Подібне спостерігаємо у наступному прикладі: *Вже мені розвиднілося тепер у голові, до чого зводилося моє сидіння у Варшаві. Хтось (чи й не сам король?) намірився продати силу козацьку аж у Францію, чи то щоб налагодити міцніші зв'язки з французькою короною, а чи щоб прибрати з України всіх заводіяк,* ***отой «ворохобний плебс», який не давав шляхті спокійно спати****, тримав шляхту в постійному напруженні* (П. Загребельний). У ролі опорних слів вжито розмовні: *ворохобний*, тобто бунтівний, і *плебс* – в середньовіччі і пізніше використовували на позначення широких верств міської бідноти.

У художньому стилі СРВІ можуть виконувати роль вставлених конструкцій, уточнюючи зміст основного речення, напр.: *Потім Андрій узнав, що хоч всі, що тут сидять, ні в чому не винні, але більшість з них (власне* ***ті, що були на допитах****) вже розкололися, уникаючи мук, цебто призналися в найдикіших злочинах, як той Аслан* (І. Багряного). Кількість і обсяг парцельованих речень впливає на стилістичне й ритмомелодичне оформлення мови.

СРВІ структури концентрують увагу реципієнта на певному факті за допомогою ускладнення опорного слова додатковими характеристиками та метафорою, напр.: *Чоботи шкапові,* ***ті, що я на ярмарку купив****, украдено?* (Г. Тютюнник); *Асистентом кафедри сільського господарства, тов. Красноружським, був колишній соратник Болбочана,* ***отой щелепатий і червоногубий «троглодит», що так хижо пропонував Андрієві роздягатись на самім початку*** (І. Багряний).

Парцельовані конструкції вносять додаткову інформацію, тим самим посилюють інформативність тексту, як-от: *Та ще десь у цих же снігах, у цих просвищених вітром просторах блукала дівчина сліпа, одна-однісінька.* ***Ота, що повернулася з Німеччини, з ошпареним лицем, з повипіканими очима****, які раніше були карі, а може, сині, як небо, повні задуми й тихого сонця* (О. Гончар).

Використання СРВІ допомагає автору розкрити героя з різних боків, напр.: *Воднораз Зігфрид одбивав пальцями такт об полудрабок воза.* ***Той самий Зігфрид, який уночі так ласкаво розмовляв з мамою вві сні****. Це вже був не він, а зовсім інший Зігфрид. Уніформований солдат, якому вклали в руки зброю й сказали, що з нею ти вищий од усіх інших* (Ю. Мушкетик). Перед читачем Зігфрид постає і як люблячий син – ласкавий, здатний на найніжніші почуття, і як уніформований солдат – жорстокий, безжалісний.

Значну роль у конкретизації відіграє пауза, наявна між структурно основним реченням і групою парцельованих. Хезитативна пауза підкреслює значимість подальшої конкретизації і водночас передає стан, коли людина хвилюється і через силу добирає слова, як-от: *Послухай лишень, Сеню, – шептав Прийде воля, нахилившися до нього і судорожно стискаючії своєю крепкою рукою його плече, – мені здається, що* ***той…жидок****, знаєш…* ***той, що в ямі погиб****, що він не був винен, що то котрийсь другий усе зробив, абощо!* (І. Франко).

Нещасливу жіночу долю зображує у прикладі О. Гончар: *І вже спільно витворювалось легенду її життя: за нелюба віддано. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав… Буйними барвами солдатська уява малювала, як безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збурунилась їй душа, коли*

побачила оцього білявого артилериста, що шляхом на водовозці проїжджав... За допомогою емфатичної паузи автор підготовлює співрозмовника до певної інформації і водночас підкреслює головні моменти сказаного. Заключне речення цього уривку містить парцельовану конструкцію, що посилює вагу висловлення: *Побачила й з першого погляду:* ***він! Той, що його мені доля послала!*** (О. Гончар).

СРВІ допомагають авторові передати емоційний стан героя, як-от: *До її слуху міг би долітати бренькіт бджіл. Але не тонесенький, журливий, що накликує насилу тугу в серце,* ***лиш той голосний, повнозвучний бренькіт роя бджіл, бренькіт, що нагадує ясні весняні дні і теплий, квітами садовими переповнений воздух*** (О. Кобилянська). У запропонованому прикладі бренькіт бджіл асоціюється з весняними теплими днями, садовими квітами, тобто, коли на душі спокійно і хочеться *співати.*

Використання повторів і епітетів емоційно увиразнюють кожний елемент повідомлення: ***Пригадайте*** *собі, тітко,* ***той вечір, той для мене тяжкий, незабутній вечір****! – сказала я і відвернула від неї погляд* (О. Кобилянська).

СРВІ слугують яскравим вираженням ставлення оповідача як до іншої особи *Він стояв он там недалеко від мене,* ***мовби не той сам, що звав мене колись своєю царівною, русалкою прегарною,*** *мовби не упивався ніколи моїм видом, не цілував ніколи ані одного пальця моєї руки, і що все те викохала лише моя уява, а йому щось подібне ані на думку не приходило; здавався якимсь таким перенятим самим сухим, чистим розумом, настроєним більше до глуму, ніж до зрозуміння якої-небудь душі, що я боялася послідні слова вимовити* (О. Кобилянська), так і до самого себе

Сьогодні я не той, що вчора,
І ватра мрій — не та сама,
Бо впала непрозора штора
За тим, що було і вже нема (Д. Загул).

Невласне прямої мови як зразка самоідентифікації репрезентує такий приклад: *«Хто ся молода пара? Хто ся пара?» — запитує сам себе Євгеній. Напружає зір, як тільки може, і вдивляється в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже. «Хто се такий? Де і коли я знав його?» Довго мучиться його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: «Адже ж се я сам****! У тім самім фраку, в якім сідав до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою.*** *І як же я міг не пізнати себе самого? Правда, відтоді десять літ минуло. Невже я за той час так відмінився? Постарів, обносився?»* (І. Франко). Повторні питальні речення, якими починається приклад (*Хто ся молода пара? Хто ся пара?*), створюють ситуацію нагнітання. Автор постійно тримає читача у напрузі, змальовуючи зовсім протилежні поняття: *щось знайоме* й одночасно *таке чуже.*

Отже, у художньому стилі прикметною ознакою є використання діалогу як форми реалізації аналізованого відношення; прислів'їв і приказок, які допомагають розкрити поведінку героя, додаючи висловлюванню експресивності й емоційної забарвленості; історизмів і застарілих слів, а також фразеологічних одиниць, які є засобом виділення певного об'єкта з-поміж інших. У

подальших розвідках варто звернути увагу на використання складних речень із відношенням ідентифікації у науковому та публіцистичному стилях, а також висвітлити основні функції досліджуваних конструкції у тексті.

ЛІТЕРАТУРА

Арполенко Г. П., Забєліна В. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові: навч. посібник. Київ : Наукова думка, 1982. 132 с. 2. **Дорошенко С.** Функціонування безсполучникових складних речень у художньому стилі. *Ритми сучасної філології*: збірник наукових статей. Львів: ПАЇС, 2007. С. 298–303. 3. **Загнітко А. П.** Особливості сучасної української синтаксичної поетики. *Восточноукраинский лингвистический сборник*. Донецк, 1999. Вып. 5. С. 284–297. 4. **Коваленко О. В.**, Рзаєва В. В. Функціонування зоосемізмів у фразеологізмах німецької та української мов. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2013. Вип. 2. С. 30–38. 5. **Кузьмич О. О.** Виражальні можливості складного речення у творчості Ліни Костенко. *Актуальні проблеми сучасної філології*: Мовознавчі студії. Рівне: РДГУ, 1999. С. 39–43. 6. **Лобода В. В.** Складні синтаксичні конструкції з підрядними додатковими реченнями в поетичних творах Т. Шевченка. *Питання шевченкознавства*: Доповіді та повідомлення на науковій конференції. Черкаси, 1964. С. 106–108. 7. **Символіка** знака. URL: http://prazdnik.net.ua/article-4682.htm. (дата звернення: 03.04.2014). 8. **Словник** української мови: В 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1971–1980. 9. **Тєлєжкіна О. О.** Репрезентація складних безсполучникових речень у поетичному синтаксисі Софії Майданської. *Наукові записки*. Серія «Філологічні науки» (Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя). Ніжин, 2014. Кн. 1. С. 67–70. 10. **Удовиченко Г. М.** Стилістично-естетичні особливості синтаксису (за текстом твору «Крізь роки і печалі» Л. Костенко). *Проблеми граматики і лексикології української мови*. К., 1998. С. 120–125. 11. **Уздиган І. М.** Синтаксис байок Л. Глібова. *Культура слова*. 1988. Вип. 35. С. 66–70. 12. **Шмелёв А. Д.** Парадоксы идентификации. *Тождество и подобие: сравнение и идентификация. Пробл. группа «Логич. анализ языка»*: сборник статей / ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Наука, 1990. С. 33–51.

Андрейко Яна В'ячеславівна – старший викладач кафедри педагогіки, філософії та мовної підготовки, Харківська медична академія післядипломної освіти, вул. Амосова, 58, Харків, 61000, Україна.
Tel. +38-0630509558
E-mail: mas_yana@ukr.net
orcid.org/0000-0002-5449-6385

Andreiko Yana Viacheslavivna – Senior lecturer, Department of Pedagogics, Philosophy and Language Training, Kharkiv Medical Academy of Postgraduate Education, Amosova Str., 58, Kharkiv, 61000, Ukraine.

Ткач Ольга Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства та лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна.
Tel. +38-097-713-78-82
E-mail: olga-korelyat@ukr.net
orcid.org/0000-0002-5489-0657

Tkach Olha Viktorivna – PhD in Philology, Associate Professor, Department of the Ukrainian Studies and Linguistic Didactics, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, Ukraine.

УДК 81'366.5

О. В. Халіман

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті схарактеризовано граматичне значення майбутнього часу як засіб вираження оцінки. Описано моделі транспонованих уживань дієслівних форм майбутнього часу недоконаного виду як граматичні ігреми в сучасній українській мові в контексті аксіологічної прагмалінгвістики.

У досліджуваних прикладах дію, здійснену в минулому, здійснювану в теперішньому чи таку, що передбачається, називає форма майбутнього часу. Такі моделі виражають негативне ставлення до дії, названої формою майбутнього часу недоконаного виду, через її несумісність з відповідним суб'єктом. У сучасній українській мові аналізована ігрема частотою використання не відзначається.

***Ключові слова:** граматичне значення, майбутній час, граматична ігрема, оцінка, українська мова.*

Халиман О. В. Грамматическое значение будущего времени как средство выражения оценки в современном украинском языке. *В статье проанализировано грамматическое значение будущего времени как средство выражения оценки. Описаны модели транспонированных употреблений глагольных форм будущего времени несовершенного вида как грамматические игремы в современном украинском языке в контексте аксиологической прагмалингвистики.*

В исследуемых примерах действие, совершенное в прошлом, совершающееся в настоящем или предполагаемое называется формой будущего времени. Такие модели выражают негативное отношение к действию, названному формой будущего времени несовершенного вида, из-за ее несовместимости с соответствующим субъектом. В современном украинском языке рассматриваемая игрема частотой использования не отмечается.

***Ключевые слова:** грамматическое значение, будущее время, грамматическая игрема, оценка, украинский язык.*

Khaliman O. V. Grammatical meaning of the Future Tense as the method of expression of evaluation in Ukrainian language. *The intention to correlate theoretical grammar attainments with active language processes and represent grammatical phenomena in the aspect of communicative activity of a speaker is implemented in modern linguistics. Grammatical ludisms involving tense forms also serve for generation of evaluation. This fact determines the demand in generalized analysis of grammatical means that will provide the opportunity of formulation of rules of grammatical units' usage in evaluative functions and treatment of regularity of their explanation.*

The aim of this scientific exploration is to characterize the methods of emergence of grammatical ludisms for the expression of axiological points based on the example of grammatical meaning of the Future Tense.

Grammatical meaning of the Future Tense as the method of expression of evaluation has been characterized in the article. The models of conjugated usage of verbal forms of the Future Tense of imperfective aspect as grammatical ludism in modern Ukrainian language in the context of axiological pragmalinguistics have been described.

In the investigated examples the action in the past, present or the assumed one is expressed by the Future Tense form. Such models express negative attitude to the action named with the Future Tense form of imperfective aspect due to its incompatibility with the corresponding subject. The analyzed ludism is not distinguished by the frequency of usage in modern Ukrainian language.

***Key words:** grammatical meaning, the Future Tense, grammatical ludism, evaluation, Ukrainian language.*

© Халіман О. В., 2017

Реалізуючись у комунікативному процесі, граматика, що є строго організованою системою, демонструє рухливість, гнучкість, креативність, а тенденції до заповнення лакун системи зазвичай вирішуються на користь мовця. У сучасній лінгвістиці реалізується прагнення співвіднести досягнення теоретичної граматики з активними мовними процесами й репрезентувати граматичні явища в аспекті комунікативної діяльності мовця [Див.: 11, с. 3].

Аналіз функційної специфіки граматичних одиниць дає змогу мовознавцям акцентувати увагу на їхній прагматичній значущості в комунікативному процесі (праці В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, І. Вихованця, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.).

Уявлення про граматичний лад української мови, як наголошує А. Загнітко, може бути повним «тільки за умови послідовного розгляду функційних особливостей категорійних форм», при якому «граматичне явище подається в усіх своїх вимірах, простежується функційна специфіка граматичних одиниць у системі мови і системі мовлення», що дає змогу визначити спектри їхніх первинних і вторинних функцій та межі їх поширення [4, с. 7]. Названий дослідник наголошує на необхідності орієнтації «на систему морфологічних і синтаксичних одиниць не як на застиглу величину, а як на таку, що перебуває в динаміці, зумовлювану постійними потребами комунікації», та «врахуванні напрямів реалізації ситуативних, прагматичних, когнітивних, регулятивних, естетичних завдань» [4, с. 8].

Учені досліджують граматичні одиниці і як засоби вираження оцінки, співвідносячи їхні структурні особливості з комунікативним процесом. Дієслівні форми в певних контекстуальних умовах теж можуть слугувати засобами вираження оцінки. Наприклад, при транспонованому вживанні часових форм виникає граматична метафора основою для створення якої стає «транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, у сферу вживання іншої форми тієї ж системи опозицій. Виникає контраст, необхідний для будь-якої метафори, контраст між семами основного значення перенесеної форми й значенням контексту» [16, с. 52]. Виникнення граматичних ігрем відбувається завдяки навмисному заміщенню форм для створення прагматичного ефекту. Отже, контекстуальне оточення, у якому вживається знак, активує його приховані, невиражені властивості, саме контекст виявляє прагматичний потенціал аналізованих граматичних одиниць.

Транспозиційні процеси в межах граматичної категорії часу висвітлено в працях О. Пєшковського, О. Потебні, Л. Размусена, В. Виноградова, М. Поспєлова, О. Бондарка, Л. Наконечної, І. Піддубської та ін. Дослідники відзначають численні стилістичні відтінки й експресивні значення транспонованих дієслівних форм. Як демонструє досліджуваний матеріал, граматичні ігреми за участю часових форм слугують і для породження оцінки. Це зумовлює потребу в узагальненому аналізі цих граматичних засобів, що забезпечить можливість формулювання правил уживання граматичних одиниць в оцінних функціях та трактування закономірностей їхніх тлумачень. У фокусі граматики оцінки автором цієї статті вже були описані окремі

граматичні значення дієслова як засоби вираження оцінних значень [13], [14], [15].

Мета цієї наукової розвідки – на прикладі граматичного значення майбутнього часу схарактеризувати способи виникнення граматичних ігрем для вираження аксіологічних смислів.

Думки дослідників щодо вторинних значень досліджуваних форм неоднostайні. На думку І. Калініна, форма майбутнього часу не допускає переносного вживання [5, с. 179]. Указуючи, що кожна часова форма, крім своєї категорійної семантики, може виражати семантику суміжних часових форм, К. Городенська називає при цьому грамеми майбутнього недоконаного менш транспозиційними, проте не звертає увагу на вираження ними вторинних смислових відтінків [2, с. 255]. Н. Шведова досліджує переносні вживання форм майбутнього часу, однак не виділяє моделі, що слугують для вираження оцінки [12, Т. 1, с. 633]. І. Голуб наголошує, що майбутній НДВ поступається у виразності іншим формам [3, с. 301], проте серед інших переносних уживань не виділяє можливість вираження оцінних значень. На досліджувану модель також звертає увагу Л. Наконечна, наголошуючи, що транспонування таких дієслівних форм трапляється рідко. Вона вважає переносне вживання для них нехарактерним. Однак серед дванадцяти типів транспозицій часових форм дієслова дослідниця все-таки виділяє використання майбутнього НДВ у сфері теперішнього та минулого, проте їхні оцінні можливості не аналізує [7, с. 5].

Однак О. Бондарко зауважує, що такі вживання можливі, хоча й зустрічаються дуже рідко [1, с. 164]. Учений пояснює, що менша здатність до транспозиції у форми майбутнього недоконаного й модальна специфіка її переносного вживання пов’язана з тим, що ця форма позначає дію, яка ще не стала реальністю, тобто дії, які вже реалізовані або реалізуються важко уявити так, начебто вони тільки очікують перспективи бути реалізованими [1, с. 172].

Серед інших переносних уживань О. Бондарко виділяє емоційно-експресивне переносне вживання форм майбутнього недоконаного: *А с вами я вообще не буду разговаривать, – ответило пальто. – Еще секретарши* ***будут*** *мне* ***указывать*** (И. Меттер). Обурення мовця викликає несумісність суб’єкта, що заслуговує, на думку мовця, лише на зневагу, та дії, на яку цей суб’єкт посягає (*секретарша, а указывает*) [1, с. 168].

О. Петрухіна також звертає увагу на переносне вживання часових форм, зокрема виділяє форми майбутнього часу НДВ, що виражають значення минулого з осудом мовця: *Ты мне еще* ***будешь*** *об этом* ***рассказывать*** [10, с. 171]. У такий спосіб суб’єкт, як коментує дослідниця, виражає негативне й зневажливе ставлення до вже здійснених дій співрозмовника. О. Петрухіна справедливо підтримує думку О. Бондарка, що в умовах транспозиції «конфлікт» між граматичною формою й контекстом розв’язується з’явою в часового значення форми додаткових модальних відтінків [10, с. 169].

Такі вживання дієслівних форм спостерігаємо і в українській мові, порівн.: *– Та плюнь-бо ти, кумо, на них [жаб] – скрикнув розізлений*

*Шлендріян. – **Будеш** ти з усяким хробаччям **панькатись*** (І. Франко); ***Буде** ще вона нам вимоги **ставити*** (з розм. мовл.).

Як бачимо, дію, здійснену в минулому, здійснювану в теперішньому чи таку, що передбачається, виражає форма майбутнього часу. Моделі на зразок ***Буде** він тут мені **наказувати!*** виражають негативне ставлення до названої формою майбутнього часу НДВ дії через її несумісність з відповідним суб'єктом (*він мені наказав / наказує / планує наказувати* – це погано), тобто дія мислиться як така, якої, на думку мовця, не має бути (*він не має мені наказувати*).

Контекст здатний «змусити» форму майбутнього недоконаного включитися в план минулого (теперішнього, гіпотетичного), але він не може позбавити цю форму її граматичного значення [1, с. 168]. Результатом зіткнення значення форми й значення контексту виявляється вираження минулого (теперішнього, гіпотетичного), що не виключає також і сфери майбутнього. Минуле, теперішнє або можлива дія виражається в контексті майбутнього, а ставлення до нього передається через модальний відтінок. Саме значення майбутнього часу, як було зазначено, не зникає, а бере участь у створенні вторинного відтінку, дає змогу виражати неможливість (недоречність) названої дії в майбутньому (***Буде** він тут мені **наказувати**! = він не буде мені наказувати*).

Висока емоційність висловлення часто відбивається у відповідному інтонаційному оформленні, що на письмі відображається знаком оклику, порівн.: *Буде він нам забороняти!* Досліджувана ігрема реалізується також у питальних конструкціях, де відповідь однозначно є негативною, тобто вона унеможливлює виконання дії, названої формою майбутнього часу, порівн.: ***Буду** я **терпіти**, щоб він Івану свиню підкладав? Ну, ні. Це вже вибач. Я свого товариша на поталу не дам* (І. Микитенко). Питальна інтонація в цьому разі не є показником іллокутивного акту запитання (у наведеному прикладі мовець відповідає на своє питання сам), а спрямована швидше на «пробудження» емоційного відгуку співрозмовника та загострює експресивність фрази.

Досліджуваний матеріал засвідчує подібність деяких аналізованих структур, що в них уживаються метафоризовані форми майбутнього часу, зокрема повторюваністю вживання вирізняється синтаксична модель ***Будуть** тут всякі + **Inf**,* що заповнюється інфінітивними формами й виражає негативну оцінку неможливого з огляду на думку мовця факту, дії, вербалізованих формою майбутнього часу: ***Будуть** тут всякі мені казки **розповідати**!* (з розм. мовл.).

Досліджувана структура має постійні компоненти, що створюють її базу й «задають» загальне значення, проте заповнюються різним лексичним матеріалом, що й зумовлює формування певного конкретного значення, яке накладається на узагальнене. Це дає змогу характеризувати аналізовану модель як синтаксичний фразеологізм. Зв'язки складників таких мовних одиниць не можна пояснити з огляду на граматику, вони є спеціальними зразками, за якими саме й можуть бути організовані інші члени речення [12, Т. 2, с. 217], компоненти таких конструкцій «пов'язані ідіоматично, а прямі

лексичні значення компонентів, що утворюють структуру, дещо послаблені» [6, с. 234] Такі структури, як і речення, є предикативними одиницями, проте не конструюються вільно, а, як і фразеологізми, мають здатність відтворюватися. Функція синтаксичних фразеологізмів – «вираження цілої низки суб'єктивно-модальних значень – передусім оцінних» [6, с. 234].

За умови функціювання синтаксичного фразеологізму ***Будуть*** *тут всякі* + ***Inf*** спостерігаємо аплікацію засобів вираження оцінки: а) транспонована форма майбутнього часу; б) займенник *всякі* («різні люди, які викликають у мовця негативне ставлення» [6, с. 80]), уживання якого сприяє деіндивідуалізації суб'єкта, чию дію оцінюють; в) модель часто доповнює підсилювальна частка *тут* у функції дискурсивного слова («уживається для підсилення, заперечення чогось, указівки на неможливість чогось») [9, с. 359]; г) інверсивна зміна порядку слів для виділення смислової значущості певних елементів конструкції та для надання фразі особливого стилістичного забарвлення, що індивідуалізує й емоційно увиразнює мовлення (порівн.: ***Будуть*** *тут всякі мені* ***наказувати*** та *Всякі* ***будуть*** *мені тут* ***наказувати***). Синтаксична конструкція фразеологізується, реалізуючи в мовленні конкретні прагматичні завдання, своєрідно виражаючи оцінку, проте й інваріантні інфінітивні форми та інші структурні елементи доповнюють або модифікують значення фразеологізованої сполуки. Тому й дослідження дієслівних форм як граматичних засобів вираження оцінки можливе як аналіз їх участі в механізмі з'яви оцінних конотацій поряд з іншими засобами як наслідок їхньої аплікації. До речі, фразеологізацію конструкції підтверджує її вживання й без заповнення інваріантною частиною (***Будуть*** *тут всякі...*) для вираження негативного смислу.

Отже, переносне вживання дієслівних форм майбутнього часу недоконаного виду відзначається емоційністю та експресивністю. Ця особливість – наслідок контрасту між контекстом і граматичним значенням форми. Виникнення ігреми для вираження оцінки як вторинної функції граматичного значення майбутнього часу відбувається за умови цілеспрямованого транспонованого його вживання. Негативний відтінок значення передбачає сприйняття названої дії як такої, що не повинна відбуватися в майбутньому. Обмежена кількість зафіксованих досліджуваних одиниць дає змогу зробити висновок про те, що в сучасній українській мові аналізована ігрема частотою використання не відзначається.

У перспективі плануємо аналіз інших граматичних категорій української мови у виокремленому ракурсі для створення цілісної теорії граматики оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондарко А. В.** Вид и время русского глагола (значение и употребление). – М. : Просвещение, 1971. – 239 с. 2. **Вихованець І. Р., Городенська К. Г.** Теоретична морфологія української мови /за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с. 3. **Голуб И. Б.** Стилистика русского языка; 3-е изд., испр. М. : Рольф, 2001. 448 с. 4. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с. 5. **Калинин И. А.** Морфология глагола.

Горький : Горьковское книжное издательство, 1957. 119 с. 6. **Космеда Т.** Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : моногр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 349 с. 7. **Наконечна Л. Б.** Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова у поліпредикативних структурах сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. "Українська мова". Івано-Франківськ, 2008. 20 с. 8. **Милославский И. Г.** Морфологические категории современного русского языка. М.: Просвещение, 1981. 254 с. 9. **Объяснительный** словарь русского языка : структурные слова : предлоги, частицы, междометия, вводные слова, местоимения, числительные, связочные глаголы : около 1200 ед. / под ред. В. В. Моркокина. 2-е изд., испр. М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2002. 432 с. 10. **Петрухина Е. В.** Русский глагол: категории вида и времени (в контексте современных лингвистических исследований). М., 2009. 208 с. 11. **Ремчукова Е. Н.** Креативный потенциал русской грамматики. М. : Изд-во РУДН, 2005. 329 с. 12. **Русская** грамматика : в 2 т /под. ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Наука, 1980. 13. **Халіман О. В.** Граматична ігрема в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на прикладі граматичного значення минулого часу). *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини* : [зб. наук. праць / відп. ред. Г. І. Мартинова]. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. Вип. 3. С. 132–139. 14. **Халіман О. В.** Демінутивні дієслівні форми як засоби вираження оцінки в українській мові. *Граматичні студії: зб. наук. праць*. Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ, 2016. Вип. 2. С. 32–36. 15. **Халіман О. В.** Транспозиція імперативних форм як механізм породження оцінних значень (на матеріалі російської та української мов). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки*. Серія : Філологічні науки. 2015. № 6 (307). С. 137–142. 16. **Шендельс Е. И.** Грамматическая метафора. *НДВШ*: *Филол. науки*. 1972. № 3. С. 48–57.

Халіман Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, викладач, Коледж Національного фармацевтичного університету, вул. Невського, 18, м. Харків, 61140, Україна.

tel.: +38-066-55-903-66
E-mail: khaliman_oksana@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6952-0627

Khaliman Oksana Volodymyrivna – PhD in Philology, Teacher, College of the National University of Pharmacy, Nevskogo Str., 18, Kharkiv, 61140, Ukraine.

ТЕРМІНОЗНАВСТВО

УДК 811.161
Н. В. Піддубна

РОЗБУДОВА ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ТЕОЛІНГВІСТИКИ: *БІБЛІЇЗМ, БІБЛІЄМА, БІБЛІЙНІСТЬ, БІБЛІОНІМ*

У статті розглядаємо окремі аспекти становлення й функціювання термінів теолінгвістики в українському мовознавстві, що вживаються на позначення тих чи тих виявів впливу Біблії на сучасну українську мову, з'ясовуємо особливості дефініювання мовних одиниць, що сягають своїм корінням Святого Письма – біблїїзмів. Здійснюється спроба визначення деяких інших термінів теолінгвістики, обґрунтовується потреба їхнього вживання в термінологічному обігу.

Ключові слова: *Біблія, біблїїзм, біблієма, біблійність, біблїонім, теолінгвістика, символема, термінологічна омонімія, термінологічна паронімія.*

Поддубная Н. В. Развитие понятійного апарата теолингвистики: термины библеизм, библиема, библийность, библионим. *В статье рассматриваются отдельные аспекты становлення и функционирования терминов теолингвистики в украинском языкознании, употребляемых для обозначения тех или иных проявлений влияния Библии на современный украинский язик, определяются особенности дефинирования языковых единиц, исходящих из Священного Писания, – библеизмов. Осуществляется попытка дефинирования некоторых других терминов теолингвистики, обосновывается потребность их употребления в терминологическом обороте.*

Ключевые слова: *Библия, библеизм, библийность, библеоним, символема, теолингвистика, терминологическая омонимия, терминологическая паронимия.*

Piddubna N. V. The Enrichment of the notion system of teolinguistics: terms біблїїзм, біблієма, біблійність, біблїонім. *The article reviews particular aspects of the appearance and functioning of the terms of theolinguistics in Ukrainian linguistics (the ones that are used to denote various expressions of Biblical influence on the modern Ukrainian language); the principles of defining language units that are rooted in the Bible are identified.*

The topicality of the article is presupposed by the necessity of stable scientific terminology in general and theolinguistic in particular.

The main attention is concentrated on the analysis of defining terms біблїїзм, біблієма, біблійність, біблійнім; the necessity of their use in linguistic researches, theolinguistic in particular, is proved. It is grounded that they are actively used as components of theolinguistic metalanguage as well as the terms in Ukrainian linguistics in general. As it is characteristic for any terminological system on the stage of its development, in theolinguistics there appear undesirable but objective phenomena of polysemy, synonymy, homonymy and paronymy.

Key words: *Bible, bibleism, biblieme, biblicality, biblionim, theolinguistics, symboleme, terminological homonymy, terminological paronymy.*

Сучасні лінгвістичні дослідження як в Україні, так і за її межами все частіше стосуються теолінгвістики, однак вони не є однозначними як у сприйнятті терміна *теолінгвістика,* так, відповідно, і науки, що ним позначається.

© Піддубна Н. В., 2017

В українській лінгвістиці вживання цього терміна й досі доволі обмежене. На нього натрапляємо в роботах О. Гадомського, Н. Кравченко, Ю. Чернишової, О. Черхави та ін., проте сучасні вітчизняні словники лінгвістичної термінології його поки що не фіксують.

На сьогодні у славістиці маємо два більш-менш чітко оформлених підходи до розуміння теолінгвістики як науки. Особливістю першого (О. Гадомський, Г. Гадомська, Ю. Чернишова, А. Буєвич та ін.) є скерування на з'ясування механізмів взаємозв'язку мови й релігії, відбиття релігійних чинників у мові, розробку «універсальної схеми взаємозв'язку природної людської мови й релігії незалежно від її конкретно-конфесійних проявів» [21, с. 68]. Для другого підходу (В. Постовалова, С. Шамарова, В. Степанова та ін.) – із розумінням мови як енергії духу – характерна орієнтація на релігійно-філософські ідеї школи Всеєдності, згідно з якими центральним є розуміння «взаємозв'язку сфер мови й релігії як процесу їх єднання до взаємопроникнення один в одного» [21, с. 68]. Очевидно, обидва зазначені підходи важливі, але, як видається, вони не повністю окреслюють об'єкт теолінгвістики, що належить до молодої науки, активну розбудову якої простежуємо, тому, звісно, і її методологічні засади – у стадії становлення.

Зрозуміло, що як будь-яка інша молода дисципліна, що перебуває в стадії формування, теолінгвістика значною мірою послуговується й методами, і термінологією суміжних наук, поступово випрацьовуючи власні.

До термінів, що є важливими для висвітлення тих чи тих питань теолінгвістики, але які, однак, як і сама ця наука та її назва, ще не однозначно визнані й потрактовані, належить, зокрема, і термінологічний ряд *біблїізм, біблієма, біблійність, бібліонім*.

Отже, актуальність цієї статті очевидна, оскільки зумовлена потребою усталення наукової лінгвістичної термінології загалом, а теолінгвістичної зокрема. У зв'язку із цим маємо за мету дослідити наявні дефініції наведених вище термінів і викласти авторське їх розуміння, що, сподіваємося, сприятиме подальшому окресленню метамови теолінгвістики.

Авторка цієї наукової розвідки вже зверталася до висвітлення проблеми розуміння терміна *біблеїзм* [Див.: 20], визнаючи за найбільш повну й об'єктивну дефініцію, подану польським дослідником В. Хлебдою, порівн.: «Біблїізм — це мовна одиниця, походження якої можна стабільно пов'язати з біблійними текстами, незалежно від її формальної структури (слово — словосполучення — речення) й семантичного статусу, закодована в мовній пам'яті певного народу й відтворювана в текстах певної мови» [31, с. 17].

Багато біблїізмів є спільними для низки мов, адже Біблія сприймається як «своєрідний код, що об'єднує народи християнських культур» [17, с. 2], а біблыїзми — як певні біблійні універсалії, що є виразниками спільних релігійних і морально-етичних цінностей. У зв'язку із цим російська дослідниця К. Дубровіна вважає за доцільне ввести в науковий обіг термін ***біблієма***, паронімічний до ***біблїізм***, що розуміється як «певне узагальнене абстрактне значення, що сягає відповідного біблійного образу або сюжету, спільне для мов усіх народів, пов'язаних із християнською релігією. Напр., біблієму *Іуда*(Юда) можна виразити як зраду, *Ірод* — жорстокість, *Лазар* — бідність і

хвороба, *манна небесна* — щось найбільш жадане, необхідне, *хрест* — неминучість тяготи, страждання тощо (перекл. авт. – Н. П.)» [8].

За спостереженнями К. Дубровіної, деякі бібліїзми можуть містити не одну біблієму, а дві або й більше. Напр., *Вавилон* асоціюється, по-перше, із сюжетом будівництва вавилонської вежі й фактом змішування мов (Бут. 11: 1–9), тому перша біблієма *Вавилон* пов’язана саме із цією подією й спричиненим нею хаосом і безладом, що відбито в значенні ФО-бібліїзмів *вавилонське стовпотворіння, вавилонська вежа*. Друга біблієма цього бібліїзму співвідноситься з розпустою й поганою славою, що послужило утворенню ФО *вавилонська блудниця, виводити (писати) вавилони ногами* (про п’яного), *Новий Вавилон*. Третя біблієма в назві цього міста пов’язана з вавилонським полоном іудеїв й актуалізацією смислів ‘страждання’, ‘тяготи неволі’, що виявлені в таких стійких біблійних зворотах, як *вавилонський полон, вавилонський плач, вавилонська робота, вавилонська туга* [Див. про це: 8].

У різних мовах та чи та біблієма реалізується по-своєму в конкретних словах чи фразеологізмах (в одному чи кількох), «відмінності між якими можуть бути і якісними, і кількісними (перекл. автор. – Н. П.)» [8], що унаочнюють, напр., бібліїзми, пов’язані з відомим біблійним персонажем Лазарем. Крилатий вираз *воскресіння Лазаря* виник на основі описаної в Біблії прецедентної ситуації, у якій описується одне із чудес, здійснених Ісусом Христом – повернення до життя друга Сина Божого на ім’я Лазар на четвертий день після смерті. У сучасній українській мові він уживається не лише з омонімічним до тексту Біблії значенням, а й виявляє полісемію, що виникла на основі різних біблієм, і, відповідно, позначає 1) «відновлення чогось старого, забутого»; 2) «оновлення після духовного занепаду»; 3) «одужання після хвороби» [13,с. 262], напр.: *А все-таки ті краї [Німеччина, Австрія] представляють собою того дивовижного,* ***воскресаючого Лазаря****, що півтілом уже виліз з гробу, а долом ще в нім; положення з обох боків невигідне: і новий економічний лад не приносить їм ніякого хісна, і старі феодальні тягарі давлять їх цілою силою переживших і перегнивших останків* (І. Франко); *Посеред саду стоячи і дивлячись на ту безмежну зграю, він [Сковорода] наливався силою, немов* ***воскреслий Лазар****. Його худе, кістляве тіло ставало пружним, дужим* (В. Шевчук).

В українській, російській, білоруській, англійській, німецькій, словацькій, польській та ін. мовах наявні біблеїзми *бідний як Лазар* [17, с. 86–88]; [16, с. 83]: це порівняння вживається, коли йдеться про неімущого і його нестатки [13, с. 249], *співати Лазаря* –‘скаржитися, прибіднюватись’ [13, с. 249], що, за твердженням К. Дубровіної, у своїй основі мають біблієму ‘бідність’ [8]. Для іспанського біблеїзму – *malde san Lazaro*, букв. ‘хвороба Св. Лазаря’, тобто проказа, основою стала інша біблієма –‘хвороба’ [8]. Вона ж виявляється й у французькій мові, де ім’я Лазаря символізує прокаженого [23, с. 7], і в українському крилатому слові *Лазар* –‘бідна, хвора, стара, немічна людина’ [13, с. 249]. Привертає увагу, що всі наведені бібліїзми є постбіблійними ситуативними утвореннями, у яких актуалізується та чи та бібліїєма, на основі якої й виникає та чи та біблійна символема [18, с. 165; 22, с. 54] – «мовний знак, використання якого зумовлене маркуванням певних

значущих духовно-культурних реалій чи навіть символів, що було залучено до вторинного своєрідного процесу перекодування слова, переходу лексеми з мовної системи до символічної, оскільки така універсалія за певних умов декларує деструктивні та конструктивні ідеї» [22, с. 54]. Унаслідок реалізації, наприклад, біблієми ‘бідність’ ім’я *Лазар* у Біблії стає символом бідності*,* а результатом актуалізації біблеїзму ‘хвороба’ *Лазар* символізує хворобу тощо. Сукупність символьних значень, наявних у певному бібліїзмі, що утворилися внаслідок реалізації тієї чи тієї біблієми, і є символемою.

Загалом же питання належності / неналежності того чи того виразу до бібліїзму є складним і найбільш дискусійним, що, імовірно, пов’язане з відсутністю чітких критеріїв виокремлення бібліїзмів. Наприклад, О. Солошенко відносить до бібліїзмів анатомічний термін *адамове яблуко*—‘кадик’, уважаючи його таким, що виник під впливом Біблії [27, с. 132], тобто є оказіональним бібліїзмом, тоді як В. Мокієнко цей самий термін, разом з такими виразами, як *виводити вавилони* – ‘невпевнено, криво йти, перебуваючи в стані алкогольного сп’яніння’*, співати лазаря* – ‘прикидаючись нещасним, скаржитися на життя’ [26, с. 680], *адамові слізки* – ‘горілчані напої’ [26, с. 667], *Мойсеєва дорога* – ‘Чумацький Шлях’, евфемізм *потреба царя Саула* –‘природна потреба (про фізіологічні потреби людини)’ та ін. відносить до тих, що пройшли такий складний і плутаний шлях до сучасного вживання, що їхній зв’язок із Біблією майже втрачений [19, с. 417] і їх навряд чи можна вважати бібліїзмами. Це ж стосується й ФО та прислів’їв, у яких може проглядатися алюзія на Святе Письмо на зразок *до самісінських риз* (зі сл. *напитися, набиратися* і под.) – ‘дуже сильно, до непритомності’ [26, с. 598] та ін., російські аналоги яких К. Дубровіна кваліфікує як бібліїзми. На її думку, російський вираз *до положения риз* виник на основі сюжету, що описаний у Бутті (9 : 20–21), порівн.: *І зачав був Ной, муж землі, садити виноград. І пив він вино та й упився, й обнажився в середині свого намету.* Отже, Ной, напившись у спеку вина, захмелів, і від цього зняв свій одяг (ризи). Або ж паремія *Седина в бороду – бес в ребро*, яку вживають стосовно літнього чоловіка, який починає надмірно цікавитися жінками. Зазначена дослідниця вважає, що цю одиницю можна вважати біблеїзмом на тій підставі, що в ній «проглядається алегорія, основана на біблійній легенді про те, що перша жінка на землі була створена Богом з ребра першої людини – Адама (перекл. автор.– Н. П.» [8].У цьому К. Дубровіну підтримує й українська дослідниця О. Ковач, яка називає їх «одиницями прихованого біблійного походження», що «не містять у собі явного посилання на біблійні сюжети і не є маркованими мовними зворотами з Біблії» [14, с. 102]. На думку цієї дослідниці, ФО типу *ловити ґав, тримати слово, одним словом, давати слово, з ніг до голови, покладати надію, сісти на шию* та ін. слід уважати ***прихованими бібліїзмами***, а «питома вага бібліїзмів у сучасних мовах є значно вищою, ніж може видатися на перший погляд, а також спираючись на матеріал історико-етимологічних словників» [14, с. 110].

З опертям на дослідження С. Богдан [4, с. 18], О. Головкіної [6, с. 44], А. Івченко [10] та ін., уважаємо, що до константних ознак бібліїзмів належать такі, як: 1) наявність у тексті Біблії (або в апокрифах чи інших релігійних текстах) конкретного місця, із яким співвідноситься та чи та мовна одиниця;

2) лексична тотожність (чи подібність) виразу з прототипом; 3) стабільність закріпленої за мовною одиницею семантики; 4) смислова завершеність; 5) експресивність; 5) прецедентність; 6) відтворюваність у писемному й (чи) усному мовленні.

Як видається, факультативними ознаками біблїізмів є такі: 1) фіксація в лексикографічних працях; 2) урочисто-піднесена конотація, що може змінюватися на іронічну; 3) наявність архаїчних слів і форм.

Вочевидь, говорити однозначно про вирази на зразок *потреба царя Саула,* рос. *Седина в бороду – бес в ребро, ловити ґав, тримати слово, одним словом, давати слово, з ніг до голови, покладати надію, сісти на шию* та ін. як про біблїізми є доволі ризиковано, адже довести первинність Біблії як їхнього джерела, ба навіть їхню опосередковану причетність до Книги книг украй складно, а то й неможливо, адже значна частина українських фразеологізмів і паремій, зокрема тих, у яких ідеться про моральні цінності, могли виникнути на основі народної моралі й досвіду з нашаруванням християнської, засади якої викладені в Біблії. Як видається, у цьому разі йдеться не скільки про біблїізми, скільки про явище, окреслене терміном ***біблійність,*** під яким, услід за болгарським фразеологом С. Калдієвою-Захарієвою [11], польським лінгвістом В. Хлебдою [30], українськими дослідниками М. Скаб [24], О. Ковач [14] та ін. також розуміємо широкий вплив Біблії на українську мову.

Неоднозначно потрактовано сьогодні й термін *бібліонім*, що його активно вживають у наукових дослідженнях. Зокрема О. Решетняк, не даючи дефініції цього поняття, як можна судити з тексту роботи, розуміє бібліонім як власну назву, що походить з Біблії, є фактом мови й уживається в мовленні здебільшого в переносному значенні у складі фразеологізмів, порівн.: «Бібліоніми як динамічна єдність лінгвістичного змісту, що є результатом взаємодії оніма з апелятивом, набули певного лексичного оформлення, зумовленого позалінгвальними чинниками. Ці одиниці по-особливому співвідносні з денотатом, без урахування чого неможливе дійсне оцінювання ані мовних явищ, ані лексичних одиниць. Такі власні назви можуть уживатися не так для номінації антропоніма чи топоніма, як для маніфестування емоційного оцінювання якостей людини чи географічної назви, що свідчить про можливість переходу таких онімів до розряду слів, у яких синтезовано номінативну й конотативну функції. Найефективнішою формою такого переходу є семантична трансформація, унаслідок онім функціює як складник стійких сполук – фразеологізмів» [22, с. 40].

У такому ж значенні, коли під бібліонімами розуміється пропріальна лексика біблійного походження, цей термін уживають Л. Белей [2, с. 14], Ю. Браїлко [5] та ін.

Таке розуміння бібліоніма суттєво відрізняється від дефініції, поданої А. Загнітком, який пише, що *біблійнім* – «різновид оніма; найменування будь-якого письмового твору – художнього, публіцистичного, релігійного, політичного, наукового тощо: «Пісня про рушник» (Андрій Малишко); «Два кольори» (Дмитро Павличко) та ін.» [9, т.1, с.90] і саме з таким тлумаченням цього терміна, очевидно, погоджуються й Н. Бербер [3], О. Карпенко [12], Т. Торчинський [29] та ін.

Фактично, маємо приклад ***термінологічної омонімії***, спричиненої іншомовним міжнародним компонентом *бібліо-* , що, з одного боку, будучи етимологічно пов'язаним із грецьким *biblion* – книга, є частиною складних слів, що за значенням відповідає поняттю «книжка» [25, с.164], а з іншого – з Біблією, оскільки сама ця назва походить від грецького *biblia* – книжка [25,с.164].

Очевидно, унаслідок лексикалізації одного зі значень грецької лексеми *biblia*, що спершу позначала будь-яку книгу, а згодом – конкретну, у якій описуються прецедентні релігійні події, зазначений компонент у свідомості частини носіїв української мови ототожнюється не з книгою як друкованою продукцією, а зі Святим Письмом.

Однак таке ототожнення, відтак і функціонування терміна *біблійнім* на позначення власної назви (антропоніма чи топоніма), ужитого в Біблії, не є доцільним, оскільки, по-перше, як зауважує І. Кочан, «слова з компонентом *бібліо-* – це переважно терміни наукової сфери та бібліотечної справи, хоч деякі з них набули побутового уживання – *бібліотека, бібліотекар, бібліотечка, бібліотечний*. Терміноелемент чітко окреслює систему термінів, пов'язаних із книгою, книгознавством» [15, с.118]; по-друге, як було зазначено, цей термін уже кодифікований авторитетним виданням, а саме «Словником сучасної лінгвістики» [9]. Як видається, мовознавці повинні підтримувати цілком сформовану термінологію, а не нехтувати нею й не розхитувати її власними семантичними новотворами.

Очевидно, набуття терміном *біблійнім* значення 'власне ім'я або топонім, що походить з Біблії' буде схваленим у разі, якщо українська мова, як і деякі інші мови, позбавиться усіх слів із запозиченим компонентом *бібліо-*, замінивши їх національними відповідниками зі словом *книга*, як, до речі, це пропонують зробити деякі науковці, зокрема П. Штепа (див. [15, с. 117]), напр.: *бібліогност – книгознавець, бібліологія – книгознавство, бібліограф – книгознавець, бібліографія – книгоопис* та ін. Тоді компонент-інтернаціоналізм, швидше за все, буде ототожнюватися саме з Біблією й терміни, де він виступає як компонент, зокрема *біблонім*, відповідно, позбавиться омонімічності.

На сьогоднішньому ж етапі розвитку української літературної мови й становлення її термінологічної системи цілком обґрунтованими й перспективними, на нашу думку, є аналітичні терміни *біблійний антропонім* і *біблійний топонім*, де маркером зв'язку тієї чи тієї власної назви зі Святим Письмом є прикметник *біблійний*. На повноправність функціювання таких назв неодноразово вказували термінологи: «термінами-словосполученнями легше, ніж іншими слово утворювальними засобами (афіксами, наприклад) передати приналежність до класифікаційного ряду, основаному на родо-видовому співвідношенні понять (перекл. автор. – Н. П.)» [7, с. 132].

Як видається, цілком життєздатним у науковому обігу може бути й термін *біблєонім*, який активно використовують сучасні дослідники Л. Баранська [1,с. 68–69], Г. Тимошик [28, с. 145] та ін. для позначення біблійних власних назв. Однак через неусталеність термінології він може бути сприйнятий і, відповідно, неправильно потрактований як паронімічний йому

біблійнім зі значенням ʻнайменування будь-якого письмового творуʼ, а паронімія, як відомо, є вкрай небажаним явищем у царині термінології.

Отже, на сьогодні в українському мовознавстві активно утверджується низка термінів метамови теолінгвістики, що впевнено входять у лінгвістичну термінологію загалом. Як і в будь-якій терміносистемі на стадії її становлення, у теолінгвістичній спостерігаються такі, що не бажані, однак, об'єктивно наявні явища – полісемії, синонімії, омонімії й паронімії.

У наступних розвідках уважаємо за доцільне продовжити висвітлення проблем формування метамови теолінгвістики, а саме обґрунтувати вживання термінів інших гуманітарних наук, зокрема філософії й релігієзнавства, у мовознавчих дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Баранська Л.** Лінгвостилістика знакових сакральних образів у творі Марії Матіос «Приватний щоденник. Майдан. Війна...». *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича* : збірник наукових праць. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2016. Вип. 772: Романо-слов'янський дискурс. С. 66–70. 2. **Белей О.** Статус українських сакронімів та принципи їх класифікації. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства.* 2014. Вип. 19. С. 12–16. 3. **Бербер Н. М.** Щодо питання про терміносистему поетонімології. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри.* Одеса: ВМВ, 2011. С. 180–183. 4. **Богдан С.** Біблеїзми в системі епістолярного авто портретування Лесі Українки. *Волинь філологічна: текст і контекст.* Лінгвостилістика ХХІ століття: стан і перспективи : зб. наук. пр. / упор. І. П. Левчук. Луцьк : Східноєвропей. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. Вип. 17. С. 15–36. 5. **Браїлко Ю. І.** Конфесійна лексика у творчості українських поетів 60– 80-х років ХХ століття (семантико-стилістичний аспект) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». К., 2005. 245 с. 6. **Головкина О. А.** История ветхозаветных фразеологизмов в русском и английском языках : Дисс. ... кандидата филологических наук.–спец. 10.02.20. – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. М. : Московский государственный педагогический университет, 2014. 217 с. 7. **Даниленко В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. 245 с. 8. **Дубровина К. Н.** Библейские фразеологизмы в русской и европейской культуре. М. : Флинта, 20102. –http://modernlib.ru/books/kira_nikolaevna_dubrovina/bibleyskie_frazeologizmi_v_russkoy_i_evropeyskoy_kulture/read/. **9. Загнітко А. П.** Словник сучасної лінгвістики :поняття і терміни : в 4-х томах. Донецьк: ДонНУ, 2012. 10. **Івченко А.** Біблійна фразеологія верхньолужицької мови. *Питання сорабістики.* – Львів : Вид-ий центр ЛНУ імені Івана Франка, 1999. С. 190–196. 11. **Калдиева-Захариева С.** Библията във фразеологията и фразеологията в Библията и нейните преводи. У кн. Калдиева-Захариева С. Българска фразеология. София: Академично изд-во .«Проф. Марин Дринов», 2013. С. 245–264. 12. **Карпенко О. Ю.** Проблематика когнітивної ономастики : [моногр.]. Одеса : Астропринт, 2006. 378 с. 13. **Коваль А. П.** Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – К.: Либідь, 2012. – 312 с. 14. **Ковач О.** Явна та прихована біблійна фразеологія у сучасних європейських мовах. *Dialogul slaviştior la începutul secolului al XXI-lea* / edit. K. Balázs, I.Herbil. Cluj-Napoca: CasaCărţiide Ştiinţă, 2016. Fnu lV. Nr. 1 / 2016. S. 100–111. 15. **Кочан І.** Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові: монографія. Львів: Вид-ий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 519 с. 16. **Левченко О.** Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. 748 с. 17. **Лепта библейской мудрости** : библейские крылатые выражения

и афоризмы на шести языках : краткий русско-англо-белорусско-немецко-словацко-украинский словарь. Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2014. 240 с. 18. **Лукаш Г.** Про Гога і Магога. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича* : збірник наукових праць. Вип. 772. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. С. 165–169. 19. **Мокиенко В. М.** Фразеологические библеизмы: непонятное в понятном. *Słowo. Tekst. Czas* : Frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich (W 200. rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki). Szczecin-Greifswald, 2014. Tom 1. S. 414–429. 20. **Піддубна Н. В.** До питання про статус бібліїзмів у сучасній українській мові. *Лінгвістичні дослідження* [зб. наук. праць / гол. ред. проф. К. Ю. Голобородько та ін.]. Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2016. Вип. 45. С.40–46. 21. **Постовалова В. И**. Теолингвистика в современном гуманитарном познании: истоки, основные идеи и направления. *Научно-педагогический журнал Восточной Сибири* Magister Dixit. 2012. № 4. С. 56–103. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://md.islu.ru/. 22. **Решетняк О. А**. Парадигма біблійних символів з онімним компонентом в українській лінгвокультурі : дис. канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2015. – 203 с. 23. **Сахадзе С. Г**. Краткий русско-французский словарь библеизмов. М. : Российский университет дружбы народов, 2007. 81 с. 24. **Скаб М.** Вплив Біблії на українську мову: обшир, аспекти та основні проблеми їх вивчення. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича* : збірник наукових праць. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2016. Вип. 772 : Романо-слов'янський дискурс, 2016. С. 13–20. 25. **Словник** іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень. К. : Довіра, 2000. 1018 с. (Б-ка держ. службовця. Державна мова і діловодство). 26. **Словник** фразеологізмів української мови. К. : Наукова думка, 2008. 27. **Солошенко О. Д.** Про визначення і типологію біблеїзмів. *Іноземна філологія*. Український науковий збірник. Вип. 111. Львів, 1999. С. 132–138. 28. **Тимошик Г.** «Увидимо сї на Сафатовій долині» : означення потойбіччя крізь призму есхатологічних образів у мікротекстах «Галицько-руських народних приповідок» Івана Франка. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича* : збірник наукових праць. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2016. Вип. 772 : Романо-слов'янський дискурс, 2016. С. 143–147. 29. **Торчинський М. М.** Структура онімного простору української мови : [моногр.]. Хмельницький: Авіст, 2008. 550 с. 30. **Chlebda W.** Библия в языке – язык в Библии. *Problemy frazeologii europejskiej*. II : Frazeołogia a religia / red. A. Lewickiego I W. Chlebdy. Warszawa: Energea, 1997. S. 67–74. 31. **Chlebda W.** Stereotyp jako jedność języka, myślenia i dziania. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Teoria, metodologia, analizy empiryczne / red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, 1998. S. 16–27.

Піддубна Наталя Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail : piddubnan71@gmail.com
Tel.: +38 0974396510
orcid.org/0000-0003-0331-0496

Piddubna Nataliya Vitaliyivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Doctoral Student, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

СТИЛІСТИКА

УДК 821.161.2:811.161.2'367.335

Г. Д. Канкаш

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПІДСТИЛЬ ЯК РІЗНОВИД ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У пропонованій статті автор здійснює спробу схарактеризувати дипломатичний підвид української мови (на матеріалі дипломатичних документів другої половини 50-х – початку 70 років XX століття). Дослідник доходить висновку, що дипломатичний підстиль як різновид офіційно-ділового стилю використовується в сфері міжнародної політики, диференціюється за усталеними критеріями виділення стилів і підстилів, має своєрідні мовно-комунікативні ознаки (визначеність мовленнєвих конструкцій, архітектонічних форм і мовних прийомів побудови тексту) і реалізується в документах різних жанрів.

Ключові слова: *сфера міжнародної політики, офіційно-діловий стиль, дипломатичний підстиль, мовно-комунікативні ознаки, жанр.*

Канкаш Г. Д. Дипломатический подстиль как разновидность официально-делового стиля современного украинского языка. *В предлагаемой статье автор предпринимает попытку охарактеризовать дипломатический подвид украинского языка (на материале дипломатических документов второй половины 50-х – начала 70 годов XX века). Исследователь приходит к выводу о том, что дипломатический подстиль как разновидность официально-делового стиля используется в сфере международной политики, дифференцируется по определенным критериям выделения стилей и подстилей, имеет специфические коммуникативные черты (предписанность речевых конструкций, архитектонических форм и языковых приемов построения текста) и реализуется в документах различных жанров.*

Ключевые слова: *сфера межнародной политики, официально-деловой стиль, дипломатический подстиль, коммуникативные черты, жанр.*

Kankash G. D. Diplomatic substyle as a kind of official-business style in the modern Ukrainian language. *In the article the author attempts to characterize the diplomatic substyle of the Ukrainian language (on the material of the diplomatic documents of the twentieth century (the second half of the 50's - early 70's), since the development of the official-business style of this period was not considered in the scientific researches).*

Despite the considerable number of works on the formation and development of the official-business style in the Ukrainian language, some issues concerning the substyles differentiation of the official-business style, in particular the diplomatic one, as well as the peculiarities of its implementation in the modern Ukrainian language, remain unclear. This fact emphasizes the relevance of addressing the problem that has been raised.

The purpose of the work is to analyze the state of studying the diplomatic substyle as a kind of the official-business style in modern Ukrainian language. The outlined goal involves the following tasks: to investigate the source base associated with the study of the official-business style in general and the diplomatic substyle, which is allocated within it, in particular; to determine the criteria of its identification and to clarify the main features inherent in this substyle.

© Канкаш Г. Д., 2017

The researcher delineates the concept of «substyle» and «genre» («genre variety») and concludes that the diplomatic substyle as a kind of official-business style is used in the field of international politics, is differentiated according to established criteria of recognizing the styles and substyles, has the peculiar language and communicative traits (definition of speech constructs, architectonic forms and speech techniques of constructing the text) and is implemented in the documents of different genres.

***Key words:** the field of international politics, official-business style, diplomatic substyle, language and communicative traits, genre.*

До проблеми висвітлення особливостей офіційно-ділового стилю й виокремлення в його межах підстилів неодноразово зверталися вітчизняні й зарубіжні мовознавці. Так, історію розвитку офіційно-ділового стилю української мови досліджували Н. Бабич, С. Бибик, Л. Гумецька, Н. Жовтобрюх, І. Марко, Н. Медвідь, М. Мозер, В. Русанівський, О. Сушко, Л. Тименко, О. Тихоненко, Л. Ткач та ін. Нормуванню ділового мовлення присвячені розвідки таких лінгвістів, як Д. Баранник, А. Коваль, А. Корж, О. Курило, З. Мацюк, М. Павлович, М. Пилинський, І. Плотницька, А. Токарська, І. Чередниченко та ін. З-поміж зарубіжних досліджень привертають увагу праці А. Васильєвої, В. Виноградова, Т. Винокур, М. Кожиної, Г. Солганик, Дж. Уре та ін. Однак дотепер залишаються нез'ясованими деякі питання диференціації підвидів офіційно-ділового стилю, зокрема дипломатичного, й особливостей його реалізації в сучасній українській мові. Це й підкреслює актуальність звернення до порушеної проблеми.

Мета нашої роботи – проаналізувати стан вивчення дипломатичного підстилю як різновиду офіційно-ділового стилю сучасної української мови. Окреслена мета передбачає виконання таких завдань: вивчити джерельну базу, пов'язану з дослідженням офіційно-ділового стилю в цілому і дипломатичного підстилю, що виділяється в його межах, зокрема; визначити критерії його виокремлення і з'ясувати основні ознаки, притаманні цьому підстилю.

У сучасних наукових дослідженнях зі стилістики офіційно-діловий стиль визначають як один із виразно об'єктивних функціональних різновидів літературної української мови, що характеризується найвищою мірою книжності й основним призначенням якого є задоволення потреб офіційного спілкування в усній і писемній формах [5, с. 386; 11, с. 259; 23, с. 449 та ін.].

У структурі офіційно-ділового стилю мовознавці традиційно виділяють три підстилі: законодавчий, дипломатичний, адміністративно-канцелярський (А. Коваль [7], М. Кожина [8], К. Логінова [10], Л. Мацько [11], О. Тихоненко [21] та ін.). Проте деякі дослідники пропонують виокремлювати лише два підстилі: офіційно-документальний та офіційно-канцелярський, у яких диференціюють законодавчий і дипломатичний та адміністративно-канцелярський і побутово-діловий регістри відповідно [19; 20; 26]. А. Загнітко у виданні «Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування» пропонує розрізняти чотири підстилі: дипломатичний, юридичний (законодавчий), канцелярсько-діловий (адміністративно-канцелярський), службового листування (промислової кореспонденції) [3, с. 29 – 32], але

в більш пізній праці [5] відмовляється від такого поділу і підтримує думку більшості науковців, які обстоюють виділення законодавчого, дипломатичного, адміністративно-канцелярського підвидів у межах офіційно-ділового стилю [5, с. 386 – 387].

Однак, незважаючи на позірну з'ясованість питання, в опрацьованих роботах спостерігається певна термінологічна невизначеність. Зокрема автор розділу «Діловий стиль сучасної української мови» А. Марахова в праці «Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови» [15, с. 200] і автор статті «Проблема диференціації офіційно-ділового стилю української мови» О. Тихоненко [21, с. 143] для позначення підвиду, що реалізується в структурі офіційно-ділового стилю, паралельно (як рівнозначні) вживають терміни «підстиль» і «жанровий різновид». На нашу думку, така неточність уживання термінів неприпустима, оскільки спричиняє різночитання, адже кожне із цих понять має власну дефініцію, яка свідчить про неможливість взаємозаміни названих термінів, оскільки вони не виступають синонімами, а є виразниками наукових понять із більш широким і більш вузьким значенням відповідно. Узагальнюючи визначення жанрового різновиду, запропоновані в науковій літературі, зауважимо, що *жанр* – це історично сформований *тип тексту*, який синтезує характерні особливості змісту та форми певного виду текстів, має відносно сталу *композиційну будову*, яка постійно розвивається та збагачується [4, с. 282; 18, с. 508]. П. Дудик відзначає, що будь-який документ, що належить до розгалуженої системи сучасних документів (резюме, наказ, протокол, закон, указ, постанова, меморандум, конвенція та ін.), доцільно вважати окремим *жанром* офіційно-ділового мовлення [2, с. 69]. Такі жанри об'єднуються в групи, які, як констатує А. Загнітко, завжди інтегруються в певний функціональний стиль [4, с. 282]. У нашому випадку – в офіційно-діловий стиль, який застосовується в управлінській, законодавчій і дипломатичній комунікативних підсферах (адміністративно-канцелярський, законодавчий, дипломатичний підстилі), що складають сферу офіційно-ділового спілкування. Отже, тексти того чи того жанру реалізуються в тому чи тому підстилі як окремій частині функціонального стилю. Наприклад, автобіографія як документ, що стосується особового складу, використовується в управлінській сфері, де послуговуються засобами адміністративно-канцелярського підстилю, а комюніке (офіційне урядове повідомлення) як дипломатичний документ застосовується тільки в дипломатичній діяльності, задоволення комунікативних потреб якої забезпечує дипломатичний підстиль офіційно-ділового стилю.

Дипломатичний різновид офіційно-ділового стилю української мови вперше у вітчизняному мовознавстві був виділений і схарактеризований на лексичному, морфологічному й синтаксичному рівнях у праці «Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови», опублікованій у 1977 році [15, с. 200]. До вивчення мовних особливостей дипломатичних документів в останні десятиліття зверталися такі дослідники, як Н. Кащишин [6], З. Куньч, М. Куньч [9], О. Мацько [12 – 14],О. Пазинич [16], Н. Поліщук [17], Т. Шинкаренко [24], Р. Якимович [25] та ін.

Результати опрацювання наукової літератури з розглядуваного питання уможливили визначення таких критеріїв виокремлення дипломатичного підстилю як різновиду офіційно-ділового стилю:

– сфера застосування: дипломатія і міжнародні відносини;

– мета підстилю: виконання завдань МЗС (участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання миру і взаємовигідної співпраці з членами міжнародного співтовариства; сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету і под.);

– учасники комунікації: міністерство закордонних справ як орган влади, уряд країни, міністри закордонних справ, посли, консули;

– вид комунікації: орган влади – орган влади, орган влади – особа, особа – особа (як представник органу влади), особа – орган влади;

– форма мовлення: переважно – письмова, але представлені зразки й усного мовлення (наприклад: виступ глави делегації на певному міжнародному зібранні);

– різновид мовлення: типовий – монолог, однак засвідчується і діалог (наприклад: офіційні переговори між главами держав);

– сукупність жанрів: наприклад, у другій половині 50-х – на початку 70 років XX століття українські дипломати для забезпечення міжнародних відносин застосовували такі жанри: виступи (під час дискусій на сесії Генеральної Асамблеї ООН), промови (під час зустрічі іноземних делегацій), довідки (про порядок створення певної міжнародної організації), звіти (про участь у відповідних міжнародних заходах), листи (звіти, повідомлення, подяки, прохання, рекомендації), плани (зустрічі і перебування закордонних делегацій), програми перебування, протоколи зустрічі, постанови, резолюції, вербальні ноти, статути, міжнародні угоди.

Специфіка діяльності на міжнародному рівні зумовлює такі властивості дипломатичної комунікації, як ритуальність, толерантність, стриманість, некатегоричність, інституціональність, інформативність, оцінність (прихована чи неприхована), діалогічність і монологічність, що забезпечуються мовними й позамовними засобами дипломатичного підстилю.

З-поміж мовних особливостей дипломатичного різновиду офіційно-ділового стилю найбільш прикметними є такі:

– обов’язкове дотримання певних правил укладання дипломатичних документів, що мають чітку архітектонічну форму;

– неособистісний (безсуб’єктний) характер викладу: документ укладається від імені держави, уряду, установи: ***Представництво*** *Української РСР при ООН просить Генерального секретаря ООН вжити необхідних заходів для розповсюдження цього листа як офіційного документа* (Із вербальної ноти Постійного представництва Української РСР при Організації Об’єднаних Націй на ім’я генерального секретаря від 06.09.1974);

– використання лексики з високим рівнем узагальненості семантики;

– уживання етикетної лексики:

Ваша Імператорська Величність!

Шановні високі гості!

Панове!

Дозвольте мені, від імені Верховної Ради та Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, від всього українського народу вітати вас – і в вашій особі волелюбний народ Ефіопії на гостинній землі південної перлини України – Криму (Із виступу на зустрічі);

– використання стандартних формулювань із процедурних питань: ***Протокол підписали** делегати 18 країн в тому числі СРСР і УРСР. Приєднались, але не підписали (за відсутністю **відповідних повноважень**) делегати БРСР і ЧРСР* (Зі звіту В. Запорожця Міністру закордонних справ УРСР Д. З. Білоколосу від 20.11.1966);

– активне вживання міжнародної дипломатичної термінології і термінології міжнародного права: *Уряд України переконаний в тому, що тільки загальне повне роззброєння є найважливішою і вирішальною передумовою і **гарантією** миру* (Із виступу глави делегації міністра закордонних справ УРСР Л. Х. Паламарчука в загальній дискусії на XVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН 07.10.1963); *У ході загальної дискусії на спеціальній сесії багато **делегацій** приділяли велику увагу згубній для країн, що розвиваються, ролі **транснаціональних** корпорацій* (Із виступу глави делегації міністра закордонних справ УРСР Г. Г. Шевеля в загальній дискусії на пленарному засіданні VI спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 23.04.1974);

– переважання іменників, прикметників, що вказує на номінативний характер стилю: *Ця Угода поширюється на зазначені нижче пограничні автодорожні мости на радянсько-польському кордоні:*

1) стальний міст довжиною 183,5 м на річці Західний Буг, на ділянці Ягодин-Дорогуськ дороги Любомль-Хелм,

2) частково залізобетонний і частково стальний міст загальною довжиною 158,9 м на річці Західний Буг, на дільниці Устилуг-Зосін дороги Володимир-Волинський-Хрубешув.

Ці мости повністю збудовані засобами і за рахунок Польської Народної Республіки і є її власністю (З угоди);

– уникнення форм наказового способу і відповідно імперативних речень; за необхідності функцію імператива виконують дієслова у формі дійсного способу: *Уряд України **засуджує** доктрину превентивної ядерної війни як агресивну, таку, що перебуває в непримиренній суперечності з цілями і принципами Статуту ООН, інтересами підтримання миру, і несумісну з честю та совістю людства. Українська делегація **рішуче виступає за засудження** пропаганди превентивної ядерної війни Організацією Об'єднаних Націй* (Із виступу глави делегації міністра закордонних справ УРСР Л. Х. Паламарчука в загальній дискусії на XVII сесії Генеральної Асамблеї ООН 26. IX. 1962);

– уживання гнучких формулювань: ***Ми висловлюємо надію,** що Рада Безпеки ухвалить відповідне рішення згідно з рекомендацією цієї декларації і надасть йому обов'язкового характеру* (Із виступу глави делегації міністра

закордонних справ УРСР Г. Г. Шевеля в загальній дискусії на пленарному засіданні XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН 3.10.1974).

Утілення цих ознак у тексті дипломатичного документа вказуватиме на його стандартизованість, яка, на думку М. Брандес, виступає основною формально-мовною особливістю організації в мовленнєвих жанрах офіційно-ділового стилю і сприяє досягненню однозначності вираження змісту й забезпеченню мовної економії [1, с. 151].

Як засвідчує аналіз опрацьованого фактичного матеріалу, виклад у дипломатичних документах, поданих як в усній, так і в писемній формах, має здебільшого емоційно нейтральний характер, проте в текстах деяких жанрів, що використовуються в дипломатичній сфері, вживаються слова і словосполучення з вираженим емоційно-експресивним забарвленням чи оцінним значенням: ***Я радий**, що маю можливість від імені трудящих Української РСР **сердечно** вітати Вас, членів Чехословацької Урядової делегації, і в Вашій особі весь народ Чехословацької Республіки* (Із промови), що сприяє досягненню бажаного впливу на адресата. Підтвердження правомірності висловленого знаходимо в працях М. Брандес [1, с. 154 – 158], О. Мацько [14, с. 302] та ін. зокрема, О. Мацько відзначає, що на фоні вираження безсуб’єктності офіційно-ділового стилю дипломатичний підстиль виокремлюється тим, що частині його мовних жанрів притаманна «емоційна експресія» і навіть образність, хоча в основному і традиційна [14, с. 302].

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що дипломатичний підстиль як різновид офіційно-ділового стилю використовується в сфері міжнародної політики, диференціюється за усталеними критеріями виділення стилів і підстилів і має своєрідні мовно-комунікативні ознаки (визначеність мовленнєвих конструкцій, архітектонічних форм і лінгвальних прийомів побудови тексту) і реалізується в документах різних жанрів.

Логічним продовженням розпочатого дослідження вбачаємо вивчення прагматичних особливостей дипломатичного підстилю української мови другої половини 50-х – початку 70 років XX століття, оскільки цей період у розвитку офіційно-ділового стилю не піддавався розгляду в наукових розвідках.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Брандес М. П.** Стилистика текста. Теоретический курс (на материале немецкого языка): учебник. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 416 с. 2. **Дудик П. С.** Стилістика української мови: навчальний посібник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с. 3. **Загнітко А. П.**, Данилюк І. Г. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. 480 с. 4. **Загнітко А.** Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с. 5. **Загнітко А.** Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 3. 426 с. 6. **Кащишин Н. Є.** Стиль текстів дипломатичних документів як поєднання стилів // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». 2014. Вип. 44. С. 120 – 123. 7. **Коваль А. П.** Практична стилістика сучасної української мови. Київ: Наукова думка, 1967. 349 с. 8. **Кожина М. Н.** К основам функциональной стилистики. Пермь: Издательство Пермского университета, 1968. 251 с. 9. **Куньч З.**, Куньч М. Особливості дипломатичного

мовлення як різновиду офіційно-ділового стилю [Електронний ресурс] // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2014. Вип. 26. URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe (дата звернення: 28.09.2017). 10. **Логинова К. А.** Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую епоху // Развитие функций стилей современного русского языка. Москва: Наука, 1968. С. 186 – 230. 11. **Мацько Л. І.**, Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови: підручник. Київ: Вища школа, 2003. 462 с. 12. **Мацько О. М.** Дипломатичний підстиль української мови // Наука і сучасність: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ: ІЗМН, 1998. Ч. 1. С. 194 – 200. 13. **Мацько О. М.** Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови (функціонально-стилістичний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2001. 20 с. 14. **Мацько О. М.** Проблема мовного жанру і його особливості в дипломатичних текстах // Наука і сучасність: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ: ІЗМН, 2000. Вип. 2. Ч. 2. С. 295 – 303. 15. **Мова** і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1977. 237 с. 16. **Пазинич О. М.** Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Київ, 2001. 20 с. 17. **Поліщук Н. М.** Українська дипломатична лексика періоду УНР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 1994. 20 с. 18. **Словник** української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2. 550 с. 19 **Солганик Г. Я.** К проблеме классификации функциональных стилей на интралингвистической основе // Основные понятия и категории лингвостилистики: межвузовский сборник научных трудов. Пермь: Пермский госуниверситет им. А. М. Горького, 1982. С. 43 – 52. 20 **Солганик Г. Я.** Стилистика текста. Москва: Наука, 2001. 252 с. 21. **Тихоненко О. В.** Проблема диференціації офіційно-ділового стилю української мови // Філологічні студії: науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2012. Вип. 7. С. 141 – 146. 22. **Тихоненко О. В.** Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови у 20 – 30-ті рр. XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2011. 237 с. 23. **Українська** мова: Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с. 24. **Шинкаренко Т. І.**, Гуменюк А. Г., Ковтун О. Ю. Мова дипломатичних документів: навчальний посібник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. 112 с. 25. **Якимович Р.** Лінгвальна характеристика української дипломатичної мови в ретроспективі [Електронний ресурс]. URL: http://dl.franko.lviv.ua/faculty (дата звернення: 28.09.2017). 26. **Ure J.** The Theory of Register in Lenguage Teaching. N. Y., 1966. 36 p.

Канкаш Галина Дмитрівна – викладач німецької мови, Сумський національний аграрний університет, вул. Г. Кондратьєва, 160, м. Суми, 40021, Україна.

E-mail: galinakankash75@ukr.net
Tel.: +38 095 417 6120, +38 093 630 22 75
http://orcid.org/0000-0002-9539-2419

Kankash Galyna Dmytrivna – teacher of German language, Sumy National Agricultural University, H. Kondratyev St., 160, Sumy, 40021, Ukraine.

УДК 81'225.4 / 81'23

Т. Ю. Лисиченко

МОВЛЕННЄВИЙ ПАСПОРТ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОСНОВА ТВОРЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ: ГРАМАТИКА ТА ПОЕТИКА ПОМИЛОК

У статті досліджується важливий засіб індивідуалізації особистості в художньому творі – мовленнєва характеристика персонажа як перекладацька проблема. Здійснено спробу комплексного лінгвістичного аналізу мовлення героя з урахуванням його когнітивно-психологічних особливостей у текстах оригіналу та його україномовного перекладу. Зроблено висновки про шляхи досягення адекватності перекладу, що забезпечує виконання прагматичних завдань перекладацького акту на максимально можливому рівні еквівалентності.

Ключові слова: *мовленнєва характеристика, мовний онтогенез, мовна особистість, літературна норма, мовно-комунікативна девіація, адекватність перекладу, еквівалентність перекладу.*

Лисиченко Т. Ю. Речевой паспорт личности как основа создания художественного образа: грамматика и поэтика ошибок. *В статье исследуется важное средство индивидуализации личности в художественном произведении – речевая характеристика персонажа как переводческая проблема. Предпринята попытка комплексного лингвистического анализа речи героя с учетом его когнитивно-психологических особенностей в текстах оригинала и его украиноязычного перевода. Сделаны выводы о путях достижения адекватности перевода, что обеспечивает выполнение прагматических задач переводческого акта на максимально возможном уровне эквивалентности.*

Ключевые слова: *речевая характеристика, языковой онтогенез, языковая личность, литературная норма, культурно-коммуникативная девиация, адекватность перевода, эквивалентность перевода.*

Lysychenko T. Yu. Speech Passport of the Person as a Basis for Creating an Artistic Character: Errors' Grammar and Poetics. *The article investigates an important means of individualizing the character of an artistic text – the speech characteristic as a translation problem. The aim of the article is to determine the adequacy and possible differences of the reproduction of the speech characteristic specific character of the translation of the novel «Flowers for Algernon» by Daniel Keyes from English into Ukrainian. The linguistic analysis of the hero's speech was made taking into account his cognitive and psychological peculiarities. In particular the linguistic means of creating such speech characteristic in the original were systematized and compared with the corresponding fragments of the translation. The conclusion was made about the ways of achieving the adequacy of the translation, which ensures the implementation of the pragmatic tasks of the translation act at the maximum possible equivalence level.*

Key words: *speech characteristics, language ontogenesis, language personality, literary norm, cultural and communicative deviation, adequacy of translation, equivalence of translation.*

Дослідження мовлення героїв художнього твору як головного конструктивного компонента образу персонажа у своїй характеристичній функції має в сучасній філологічній науці різні вектори аналізу. Літературознавство вивчає мовленнєві характеристики персонажів як один з аспектів творення художнього образу. У лінгвістиці предметом вивчення на матеріалі усного мовлення людини й текстів художніх творів стають загальні, типологічні та специфічні особливості спілкування, тонкощі мовленнєвого етикету,

© Лисиченко Т. Ю., 2017

виявляється специфіка мовлення різних соціальних груп тощо. Особливої **актуальності** набуває аналіз мовленнєвої характеристики особистості як проблема перекладацька, особливо коли для аналізу обрано роман американського прозаїка, вченого-філолога й бакалавра психології Деніела Кіза «Квіти для Елджернона», який входить у США до програми обов'язкового читання для середньої школи й виданий у понад 30 країнах світу.

Фантастичний на перший погляд сюжет роману, написаного в 1966 році, у наші дні набуває обрисів соціально-психологічної драми, де спостерігається зміщення інтересів від науки в бік морально-етичних проблем, які, зважаючи на останні наукові відкриття в галузі ДНК та клонування, стають усе більш актуальними. Це історія Чарлі Гордона, хворого на олігофренію (розумово відсталого), інтелект якого в результаті наукового експерименту було доведено до ступеня геніальності, після чого він так само різко повернувся до колишнього рівня. Необхідно зазначити, що оперування темою девіацій людського онтогенезу в літературі й існування досліджень цього явища в галузі психолінгвістики – наслідок загальної демократизації всіх складників життєвого простору соціуму та показник свободи гуманітарної думки і разом із тим духовної культури суспільства, толерантного щодо існування альтернативного особистісного вияву, зокрема мовного [6]. І в сучасній Україні дедалі більше уваги привертається до інклюзивної освіти для людей з особливими потребами, у т. ч. на сторінках художніх творів, як от у «Рікі та дороги» Марка Лівіна (Харків, «Віват», 2017) або «Мати все» Люко Дашвар (Харків, «Клуб сімейного дозвілля», 2010).

Через зміну мовленнєвої характеристики персонажа можливо показати зміни в характері й способі життя героя, розкрити його емоційний стан, тобто вона стає важливим засобом типізації та індивідуалізації персонажа. Метою статті є визначення адекватності й можливих розбіжностей відтворення специфіки мовленнєвої характеристики персонажа при перекладі художнього тексту. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення таких завдань: 1) визначити значимість мовленнєвої характеристики для створення художнього образу; 2) виявити й систематизувати мовні засоби створення такої характеристики персонажа твору в оригіналі, зіставити їх із відповідними фрагментами перекладу; 3) виявити прийоми передачі мовленнєвої характеристики персонажа англійською та українською мовами, враховуючи загальнолінгвістичні основи перекладу й сутність перекладацької еквівалентності як основи комунікативної рівноцінності текстів оригіналу й перекладу, а також вплив на процес перекладу прагматичних і соціолінгвістичних чинників.

Приймаючи положення, що лінгвістичному компаративному дослідженню має передувати визначення теоретичних засад, а також опис зіставлюваних мов, схарактеризуємо деякі особливості цих етапів та принципи дослідження. У працях українських дослідників І. Білодіда, С. Бибик, С. Єрмоленко, Г. Сюти мовний портрет розглядається в контексті вивчення мовної особистості, що об'єднує фізичні, психологічні й соціальні риси людини, і окреслюється як сукупність зображувально-виражальних засобів,

що вирізняють один персонаж з-поміж інших. Мовна діяльність людини – манера його мовлення, використовуваний словник, інтонація, риторичні прийоми, жести – створює певний образ цієї людини в оточенні. Цей образ позначається терміном «мовний паспорт особистості» [7, с. 41–43]. Близьким до цього поняття є визначення мовної особистості, яку, услід за Ю. Карауловим, розуміємо як «сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і сприйняття ним мовних творів (текстів), що розрізняються ступенем структурно-мовної складності, глибиною й точністю відображення дійсності, певною цільовою спрямованістю». У моделі мовної особистості дослідник виділяє три рівні: вербально-семантичний, лінгвокогнітивний та мотиваційний. Вербально-семантичний рівень є нульовим, а на перший план висуваються інтелектуальні характеристики мовної особистості, що є актуальним в контексті нашої розвідки. При цьому звертається увага на вміння правильно використовувати вербальні засоби відповідно до норм соціальної диференціації і варіативності.

Проблему аномалій у мові у своїй повноті окреслила Н. Арутюнова: «позначити послідовність дії відхилень від норми, яка бере свій початок у сфері сприйняття світу, що постачає дані для комунікації, проходить через сферу спілкування, відкладається в лексичній, словотвірній та синтаксичній семантиці й завершується в словесній творчості» [1, с. 8]. У процесі творення словесно-художнього образу значне місце сучасними письменниками відводиться штучній, навмисній помилці як виду мовної гри, яка допомагає привернути увагу читача до вираження авторських інтенцій і якій приділено значну увагу в сучасних лінгвістичних дослідженнях [2]. Об'єктом нашої розвідки також є граматика помилок, проте не як засіб мовної гри, а як основа творення художнього образу через особливості мовлення персонажа, у такому разі помилки набувають для реципієнта (читача, перекладача) значної інформаційної ємності. Основними каузаторами виникнення мовно-комунікативних девіацій є незнання кодифікованих норм літературної мови, зумовлене рівнем інтелектуального розвитку людини. Саме їх і використовують автор, а услід за ним перекладач обраного для аналізу тексту. Таким чином, об'єктом дослідження обрано корпуси мовлення головного героя роману Д. Кіза «Квіти для Елджернона» в текстах оригіналу й перекладу, предмет становлять його помилкові висловлювання, відступи від того, що прийнято вважати мовною нормою, – негативний мовний матеріал (за Л. Щербою).

Із метою допомогти рецепиентові правильно інтерпретувати значення мовних одиниць у досліджуваних текстах, опишемо екстралінгвальний ситуативний контекст змальованих у творі подій. Досліджуваний роман має форму щоденника-звіту (оповідь від першої особи), і це дало можливість авторові використати для психологічного аналізу внутрішнього світу персонажа та опису його інтелектуального й емоційного світів внутрішнє мовлення героя, що й визначило провідний стилістичний прийом. Д. Кіз навмисне робить стилістичні, граматичні та пунктуаційні помилки в тексті щоденника Чарлі Гордона, щоб показати нерозвиненість героя, а емоції описує якомога простіше, що виражається за допомогою спеціального добору мовних

засобів («*Gimpy hollered at me because I droppd a tray full of rolles I was carrying over to the oven. They got derty and he had to wipe them off before he put them in to bake. Gimpy hollers at me all the time when I do something rong, but he reely likes me because hes my frend. Boy if I get smart wont he be serprised*» (с. 8) (тут і далі англомовні ілюстрації подано за виданням [11]); «*Джімпі накричав на мене томушо я впустив тацю з булочками які ніс до печі. Вони стали дуже брудні і йому довелося обтирати їх перш ніж він поставив їх у піч шоб вони там пеклися. Джімпі горлає на мене постійно коли я роблю шось не так але він мене любить бо він мій друг. Уявляю собі як він здивується коли я стану умним*» (с. 12–13) (тут і далі українськомовні ілюстрації подано за виданням [4]). Згодом, після операції Чарлі, стилістика тексту ускладнюється, мовлення стає правильним, судження – глибокими: «*Чи я справді геній? Не думаю. Принаймні поки що. <…> Я виняток – демократичний термін, що дозволяє уникнути клятих ярликів типу «обдарований» і «недорозвинений» <…> «Винятковий» застосовується на обох кінцях спектра, отож я протягом усього свого життя був винятковим*» (с. 155). Подальшу власну регресію Чарлі також ретельно фіксує в щоденнику («*I'm forgetting things I learned recently. It seems to be following the classic pattern, the last things learned are first things forgotten. <…> Reread my paper on the Algernon-Gordon Effect and even though I know I wrote it, I keep feeling it was written by someone else. Most of it I don't even understand*» (с. 206); «*Я забуваю те, чого навчився зовсім недавно. Мені здається, це відбувається згідно з класичним принципом: людина насамперед забуває те, чого вона щойно навчилася. <…> Я перечитав свою статтю про ефект Елджернона-Гордона, й, хоча знаю, що написав її, мені здається, вона написана кимось іншим. Більшість її змісту я не розумію*» (с. 288)). Таким чином, онтогенез мовлення персонажа стає визначальним для передачі процесу зростання рівня його IQ й, відповідно, соціалізації його особистості.

Єдине бажання головного героя роману – стати розумним, як його друзі-пекарі, читати розумні книжки й розуміти, про що говорять люди: *«I coud go back to show the guys at the bakery how smart I am and talk with them about things and maybe even get to be an assistin baker*» (с. 13) / *«Я сподівався стати умним відразу шоб піти до пикарні й показати хлопцям яким я став умним і побалакати з ними про всяку всячину а може й бути призначеним помічником головного пекаря»* (с. 25); *«…I hate that mouse. He always beets me… I never new before that I was dumber than a mouse… Maybe someday Ill beat Algernon»* (с. 13) / *«Я ненавиджу цього миша. Він завжди випереджає мене. <…> Я ніколи раніше не знав шо я дурніший за миша. <…> Можливо настане день коли я виграю змагання й у Елджернона»* (с. 26). Після операції з Чарлі відбуваються відчутні зміни, пов'язані вже з його вмінням прочитати сторінку за лічені секунди та оперувати складними термінами, а в цілому – з його емоційним становленням як особистості: «*I have often reread my early progress reports and seen the illiteracy, the childish naivete, the mind of low intelligence peering from a dark room, through the keyhole, at the dazzling light outside*» (с. 139) / «*Я часто перечитував свої найперші звіти й бачив неграмотність, дитячу наївність, примітивний розум, що визирали з темної кімнати крізь замкову шпарину на сліпуче зовнішнє світло*» (с. 198); «*I was able to*

finish my linguistic analysis of Urdu verb forms and send the paper to the International Linguistics Bulletin. It will send the linguists back to India with their tape recorders, because it undermines the critical superstructure of their methodology. I can't help but admire the structural linguists who have carved out for themselves a linguistic discipline based on the deterioration of written communication. Another case of men devoting their lives to studying more and more about less and less – filling volumes and libraries with the subtle linguistic analysis of the grunt. Nothing wrong with that, but it should not be used as an excuse to destroy the stability of language» (с. 148) / «*Я спромігся закінчити свій лінгвістичний аналіз дієслівних форм мови урду й послати статтю до «Міжнародного лінгвістичного бюлетеня». Думаю, тепер лінгвісти кинуться до Індії зі своїми магнітофонами, бо моя стаття підриває всю суперструктуру їхньої методології. Я не можу не захоплюватися структурними лінгвістами, які винайшли для себе дисципліну вивчення мови, засновану на зруйнуванні письмової комунікації. Ще одна порода людей, що присвятили свої життя детальному вивченню чогось дедалі меншого й меншого, – заповнюючи томи та бібліотеки витонченим лінгвістичним аналізом свинячого хрюкання. Нічого поганого в цьому немає, але не слід користуватися такою наукою для виправдання руйнації стабільності мови*» (с. 211). (В останньому прикладі вбачається прояв філологічної освіти автора та його поглядів на проблеми лінгвістичної науки.)

Якщо спроектувати рівень інтелектуального розвитку Чарлі на положення трансакційного аналізу американського психолога Еріка Берна [3], то до експерименту він перебуває в іпостасі «Дитина» (одна з трьох іпостасей статусно-рольової взаємодії людей, поруч із «Дорослим» та «Батьком»). Дитина, за Е. Берном, виступає джерелом психічної енергії особистості – наших бажань, потягів, почуттів (життєрадісності, цікавості, розкутості, беззахисності, довірливості, невпевненості, радості, допитливості, страхів тощо): «*Я нічого не побачив у чорнилі але Берт сказав шо там є картини. Я не побачив ніяких картин. Я* ***справді хотів*** *їх побачити. Я тримав карту* ***під самими своїми очима*** *й набагато далі. Потім п****одумав шо коли я почеплю на ніс очки то либонь побачу краще*** *я зазвичай дивлюся крізь очки на телевізір але я сказав собі шо можливо крізь них я побачу краще картини в чорнилі. <...> Я* ***дивився з усіх сил*** *але так і не побачив там картин бачив лише чорнило. <...> Берт* ***дуже приємний чоловік*** *і він балакає повільно як міс Кінніан у своєму класі куди я хожу бо там навчають чітати недорозвинених дорослих*» (с. 10–11); «*Вона* ***любить мине*** *бо я* ***наполегливо намагаюся вчитися. А не б'ю байдики*** *як деякі учні дорослого центру яким до всього* ***байдужісінько.*** *Вона хочи шоб я став умним. Я знаю вона цього хочи*» (с. 20). Після операції герой Чарлі постає в іпостасі «Дорослого» - носія раціонального начала, що відповідає за неупереджений аналіз будь-якої життєво важливої інформації. У зв'язку з цим змінюється й вибір автором тексту та його перекладачем мовленнєвої стратегії – мовні реакції цього его-стану несуть у собі заклики до здорового глузду, напр.: «***Я не можу*** *його* ***звинувачувати, бо*** *він не розуміє, що з'ясування, хто ж я реально такий, –* ***суть*** *усього* ***мого існування – включає в себе*** *також знання можливостей мого майбутнього, а не лише знання мого минулого, тобто* ***я повинен знати,*** *де я буду, а не тільки, де я був*» (с. 218).

Представлений у статті аналіз мовлення героя передбачає врахування, спираючись на положення сучасної психолінгвістики, таких рівнів мовної особистості:

– експонентний (формальний) рівень, який відображає мовну компетентність особистості й охоплює такі особливості вербалізації досвіду, як словотвірні, синтаксичні структури, зв'язок між елементами речень і самими реченнями, граматичні категорії тощо, які можуть корелювати з рисами особистості. Наприклад, Чарлі до операції використовує в текстах щоденника конструкції зі значенням динамічності, активності, і їх формальними маркерами є дієслівні форми зі значенням категорії активності, дії-процесу, переважання предикативних одиниць: «***Я сказав*** *дохторю Штраусу та професорю Нявмуру шо я* ***не вмію*** *добре* ***писати****, але він* ***сказав,*** *шо це неважно і* ***шоб*** *я* ***писав як*** *я* ***балакаю*** *і як* ***пишу*** *твори у класі міс Кінніан у її школі для недорозвинених дорослих куди я* ***хожу вчитися*** *тричі на тиждень коли* ***маю*** *вільний час. Дохторь Штраус* ***каже шоб*** *я* ***писав*** *усе шо* ***думаю*** *і все шо зі мною* ***бува***» (с. 9). Після зростання його інтелектуального рівня у мовленні Чарлі простежується схильність до спостерігання й, відповідно, високий ступінь стверджувальності як маркер персуазивності: «*Хоч* ***ми й знаємо,*** *що в кінці нашого лабіринту* ***нас чекає смерть*** *(і це щось таке, про що я не завжди знав, – не так давно підліток у мені думав, що смерть приходить тільки до інших людей),* ***я тепер знаю,*** *що* ***дорога,*** *яку я обрав у цьому лабіринті,* ***робить мене тим, ким я є. Я не лише річ, а й спосіб буття,*** *<...> і* ***знання*** *того, якими дорогами я пройшов і які мені залишаються,* ***допоможе мені зрозуміти,*** *у кого я можу перетворитися*» (с. 218); «***Я думаю, це добре,*** *що я* ***зрозумів,*** *чому всі сміються з мене. Я багато думав про це.* ***Причина в тому, що*** *я надто дурний і навіть не розумію, коли роблю якусь дурницю. Людям здається кумедним, коли дурна особа не може щось робити так, як це роблять вони*» (с. 50);

– субстанційний рівень, що відображає структуру тезауруса мовної особистості (виявляються такі мовні риси, як конкретність чи абстрактність, які свідчать про схильність мовця до використання мовних одиниць із вузькою чи широкою сферою референції, аналітичність чи синтетичність, що визначається на підставі ступеня деталізованості чи узагальненості способу опису ситуації). Так, аналітичне, деталізоване мовлення Чарлі на початку («*Яскраві неонові лампи. Різдвяні ялинки й рознощики на тротуарах. Люди в пальтах із піднятими комірами й шарфами, що обмотують шиї. Але в нього немає рукавичок. <...> Він зупинився й дивиться на маленькі механічні іграшки, які накручує вуличний рознощик – ведмідь, що то падає, то знову спинається на ноги, собаку, який підстрибує, тюленя, що відкидає м'яч кінчиком носа. Іграшки падають, підстрибують, крутяться*» (с. 52)) змінюється усе більш синтетичним, узагальненим після його розумового зростання («*Я вчинив дурницю, намагаючись розв'язати свою проблему сам-один. Та що глибше я поринав у плутанку снів і спогадів, то більше усвідомлював, що емоційні проблеми не розв'язуються так, як інтелектуальні. Ось що я відкрив про себе учора ввечері. Я сказав собі, що блукаю, як пропаща душа, а тоді побачив, що пропав справді. У якийсь спосіб я відокремився емоційно від усіх і всього. І що я насправді шукав на темних*

вулицях – в останньому клятому місці, де я міг щось знайти, – була дорога до того, щоб знову стати частиною людей емоційно, водночас зберігши свою свободу в інтелектуальному плані» (с. 201)) Таким чином, у тексті досліджуваного роману автор спочатку обирає для нарації в щоденнику Чарлі Гордона опис і характерні для нього лексико-синтаксичні маркери, який після змін персонажа замінюється в текстах його звітів роздумом, що відповідає формі абстрактного мислення. Домінантним типом логіко-синтаксичних відношень при цьому стають причинно-наслідкові зв'язки, які не завжди представлені експліцитно й потребують додаткового декодування.

Перекладач із великим досвідом Умберто Еко запропонував такий погляд на сутність транслатології: перекладати означає «сказати те саме іншою мовою», але тримаючи перед собою текст, що підлягає перекладу, ми не завжди знаємо, що таке *те саме* та що таке *те* [9, с. 7]. І далі: «Еквіваленти за значенням, як переконують нас словники, – це синонімічні слова. Але одразу зауважимо, що саме питання синонімії ставить перед кожним перекладачем серйозні проблеми» [9, с. 29–30]. Отже, метою перекладу є досягнення змістової відповідності тексту оригіналу й перекладу з віднайденням і вдалим використанням цих «еквівалентів-синонімів». Дії перекладача при цьому часто інтуїтивні, однак у випадку з досліджуваним нами текстом йдеться не про інтуїтивність, а про виявлення закономірностей тексту оригіналу, які покликані стати стратегією перекладача: йому необхідно усвідомлено й послідовно наслідувати мовні особливості головного героя, для чого використовувати в тексті еквіваленти-синоніми / синоніми-помилки в мові перекладу.

У будь-якому зіставному дослідженні аналіз помилок звертається до порівняння мов у пошуках причин цих помилок. Міжмовне зіставлення перекладів буде ефективнішим, якщо враховувати виявлені у контрастивному аналізі відмінності та подібності зіставлюваних мов як їх лінгвістичної сутності. Зіставно-типологічні студії ґрунтуються на синхронному аналізі окремих категорій фонології, словотвору, граматики, словозміни тощо, причому переклад тих чи інших мовних явищ доцільно здійснювати з опертям на аналогічні чи принаймні відповідні явища й факти мови перекладу. Таким чином, передача додаткової інформації, яку містять в оригіналі досліджувані субстандартні елементи, що імітують мову людини певного рівня розвитку/грамотності, виявляється можливою і в перекладі. Мовна характеристика нашого персонажа відрізняється від загальнонародної мови лише окремими мовними особливостями, свого роду «показниками», або маркерами, інтелектуального розвитку особистості. Присутність у тексті перекладу хоча б невеликої кількості таких маркервів забезпечує відтворення даного виду інформації. Адже, як підкреслює О. Маленко, «переклад є вторинним текстом і його якість, тобто формально-змістова еквівалентність, залежить від інтенцій перекладача щодо відтворення оригіналу», перекладач «сам обирає формат ідентичності тексту-оригіналу текстові-перекладу» [5, с. 192].

У багатьох мовах є стандартні, загальноприйняті способи зображення неправильної мови людини, наприклад застосування контамінованих форм, що нерідко супроводжується використанням елементів розмовного

стилю, відмовою від використання більш складних граматичних форм та ін. При цьому відбір і використання контамінованих елементів у перекладі повинні відповідати прагматичній характеристиці переданих елементів оригіналу. Проаналізуємо способи зображення неправильної мови людини у мовленнєвій характеристиці Чарлі Гордона в англомовному тексті оригіналу та простежимо, чи зберігаються зазначені особливості в перекладі твору українською мовою (перекладач Віктор Шовкун, Х., «Клуб сімейного дозвілля», 2015).

Найчастіше у мовленні героя Чарлі Гордона, поки він не досяг високого рівня розумового розвитку, зустрічаються маркери мовних девіацій фонографічного рівня. Показовим щодо використання, зокрема, графона (переважно інтеріорного, хоча зустрічаються й контактні) як визначального стилістичного прийому є текст вже першого звіту в щоденнику Чарлі: «*Progris riport 1 martch 3. Dr Strauss says I shoud rite down what I think and remembir and evrey thing that happins to me from now on. I dont no why but he says its importint so they will see if they can use me. I hope they use me becaus Miss Kinnian says mabye they can make me smart. I want to be smart. My name is Charlie Gordon I werk in Donners bakery where Mr Donner gives me 11 dollers a week and bred or cake if I want. I am 32 yeres old and next munth is my brithday. <…> Dr. Strauss says to rite a lot evrything I think and evrything that happins to me but I cant think anymor because I have nothing to rite so I will close for today… yrs truly Charlie Gordon*» (c. 1). Необізнаний із правильним написанням слів, для створення своїх записів у щоденнику Чарлі переважно використовує фонетичний принцип, тому, зокрема, автор опускає в написанні слів так звані німі літери, а у випадках, коли дві букви передають один звук, використовує одну. Наприклад, зустрічаємо в його текстах написання: *shud* (правильно *should*); *rite* (*write*); *faled* (*falled*); *skared* (*scared*); *pockit* (*pocket*); *happind* (*happened*); *acheve* (*archieve*); *intelek* (*intelect*); *operashun* (*operation*); *nuthing* (*nothing*); *pepul* (*pupil*); *dint* (*didn't*); *becaus* (*because*); *laffed* (*laughed*); *practis* (*practice*); *lerned* (*learned*); *memary* (*memory*); *bandijis* (*bandages*); *rekemmended* (*recommended*); *perminint* (*permanent*). Цікаво, що такі первинні еративи, використовувані Деніелом Кізом для спотворення письмової норми шляхом відтворення усної форми слова («як чується, так і пишеться»), помітно менше застосовувані в перекладі українською мовою, тому що для мови української фонетичний принцип правопису є провідним, через що таким шляхом важче передати вади інтелектуального розвитку людини. Тим не менше, зустрічаємо такі випадки їх використання в перекладі:

– м'якість [ч] й інші випадки пом'якшення/ствердіння приголосних («Я чясто дивився дуже пізні передачі»; «*Професорь Нявмур запитав мене чому мені захотілося* ***чітати*** *й правильно писати*»; «*Я* ***боявса*** *він розгнівається й накричить на мене*»; «*Я хочу шоб ти був уважним і* ***працував*** *так добре як ти можеш*» (c. 12); «*Вона каже я* ***чюдовий*** *чоловік і я ше всім їм покажу*» (c. 44));

– заміна голосних у слабких позиціях, зокрема «акання» («*Він сказав, це* ***интересна*** *гра й мені треба взяти* ***алівець*** *і накреслити лінію від старту до фінішу* ***ни пиритнувши*** *жодної з ліній які вже були* ***проведині*** *на папері*» (c. 14); «*Вона*

сказала цей тест і ще один тест шоковий мають ***на миті*** *повернути мені* ***пирсональність***» (с. 14); «*...моя матуся завжди мріяла* ***побачети*** *мене умним. Можливо вони вже не позбулися б мине, побачевши, який я став розумний*» (с. 25));

– віддзеркалення асиміляції приголосних у написанні слів («*Міс Кінніан прийшла навідати мене й у колежжі. Я сказав їй шо нічого не* ***відбуваєцця***» (с. 26); «*Цей тест здався мені* ***лехким,*** *томушо я міг бачити картинки*» (с. 13));

– оформлення фонетичного слова хибним написанням разом («*Я сказав мені байдуже* ***томушо*** *я нічого* ***нибоюся***»; «*Я не дуже добре помню* ***прошо*** *запитував мене Берт*» (с. 10)).

Ще один графічний прийом спостерігаємо тільки в англомовному тексті: невідомі раніше, довгі, складні для написання слова Чарлі подає особливим шляхом (в українськомовному перекладі цей прийом не застосовано): «*He said Harold thats Prof Nemurs frist name I know Charlie is not what you had in mind as the frist of your new breed of* ***intelek** (coudnt get the word)*** *superman. But most people of his low* ***ment***** *are* ***host***** *and* ***uncoop***** *they are usally dull and* ***apathet***** *and hard to reach*» (с. 7). Пізніше Чарлі розмірковує на сторінках щоденника: «*Miss Kinnian teeches me how to spel better. <...> I have lots of truble with* ***through*** *that you say threw and* ***enough*** *and* ***tough*** *that you dont say enew and tew. You got to say enuff and tuff. Thats how I use to rite it before I started to get smart*». І далі: «*Everybody on the floor came around and they were ~~laff~~* ***laughing*** *and Frank Reilly said yes Charlie you been here long ~~enuff~~* ***enough***» (с. 24).

Для творення словесно-художнього образу персонажа застосовано й пунктуаційні помилки з метою передачі незнання Чарлі правил (чи навіть просто необхідності) передачі пауз на письмі. Тому в перших звітах із щоденника героя зовсім не знаходимо пунктуаційних знаків, а вже після операції Чарлі починає хаотично використовувати лише поодинокі коми. Кульмінацією ж використання автором (і перекладачем, услід за ним) цього маркера стає текст звіту Чарлі, що датується 6 квітня: «*Today, I learned, the comma, this is, a, comma (,) a period, with, a tail, Miss Kinnian, says its, importent, because, it makes writing, better, she said, somebody, could lose, a lot, of money, if a comma, isnt in, the right, place, I got, some money, that I, saved from, my job, and what, the foundation, pays me, but not, much and, I dont, see how, a comma, keeps, you from, losing it, But, she says, everybody, uses commas, so Ill,use them, too,,,,*» (с. 27); «*Сьогодні, я, навчився, розуміти, шо, таке, кома, це крапка, з хвостиком, міс Кінніан, каже, це важливо, знати, томушо, це поліпшує, письмо <...> Але, вона, сказала, усі застосовують, коми, тож, і я, повинен, їх, застосовувати,,,*» (с. 46). У наведеному уривку спостерігаємо застосування гіперкорекції – використання мовних правил поза межами їх застосування, що призводить до появи помилок як наслідок мовної невпевненості Чарлі у спробі писати правильно. У наступному же звіті читаємо: «*Я застосовував коми неправильно, тобто помилявся в пунктуації. Міс Кінніан порадила мені знаходити довгі слова в словнику й запам'ятовувати, як їх писати. <...> Саме так я й навчився правильно писати слово пунктуація. Я знайшов його в словнику. Міс Кінніан сказала, шо крапка теж пунктуація, і є ще багато знаків, які треба вивчити. Я сказав їй, що думав, усі крапки повинні мати хвостики й називатися*

комами. Але вона сказала, ні. Вона сказала; ти повинен. запам'ятати всі знаки пунктуації, і тепер я можу запам'ятати їх (усі? знаки пунктуації – в моєму письмі! Їх багато й багато правил; їх застосування? Але я вже навчився зберігати їх у голові: <…> Вона – геній! Я хочу стати таким розумним-як-вона; Пунктуація – це так цікаво!» (с. 16).

Розглядаючи лексико-фразеологічні особливості мовлення персонажа, в текстах обома мовами знаходимо переважання розмовного, неформального, стилю й просторіч: «***Boy** woud they'be serprised to see me smart…*» (с. 9); «*Fancy things **I bet***» (с. 12); «*And the **nutty** picturs…*» (с. 19); «***Wow,** I dont know what it says…*» (с. 19); «***Oh yes** I forgot*» (с. 18); «***What a dope** I am!*» (с. 28); «***Який же** я **йолоп!***» (с. 47); «***I боже** якими дурними були мої сни. **Гай-гай***» (с. 37); «*Усі засміялися й Френк сказав що міс Кінніан **либонь схиблена** якшо вона упадає за Чярлі а Джо сказав я бачу Чярлі у тебе все з нею **окей***» (с. 37); «*Коли я прокинувся я знову лежав у ліжку було дуже темно і я нічого не бачив але я чув якусь **балачку**. <…> **Чудасія та й годі***» (с. 22); «*Як я працюватиму вдень, коли ця **штукенція** знову й знову будить мене вночі*» (с. 34); «*мені треба ходити **так чи інак***» (с. 36).

Компенсацію при передачі в українськомовному перекладі мовленнєвої характеристики героя забезпечує використання діалектних особливостей мовлення та вживання росіянізмів: «*Ти будеш **первий***» (с. 19); «*Якшо аперація закінчиться успішно я покажу цьому мишу я можу бути **умним** як і він а може навіть **умнішим***» (с. 20); «*Я не знав шо він хоче робити і міцно вчепився руками у спинку **стульця** як я робив лише тоді коли приходив до зубного лікаря*» (с. 10); «*Берт дуже приємний чоловік і він балакає повільно як міс Кінніан у своєму класі куди я **хожу** бо там навчають чітати недорозвинених дорослих*» (с. 11); «***Я не пойняв,** чого він хоче але пригадав як **дохторь** Штраус сказав аби я робив усе шо він мені скаже навіть якшо я **не пойму** чого він од мене хоче*» (с. 10); «*Я сказав **дохторю** Штраусу та професорю Нявмуру шо я не вмію добре писати, але він сказав, шо це **неважно***» (с. 9); «*я нічого **не помню** про свою родину*» (с. 12); «*У мене дуже погана **памнять** на те як пишуться слова*» (с. 21); «*Вони <…> викотили мене з палати в **коридорь** і підкотили до дверей апераційної*»; «*записувати туди все шо мені **вспоминаєцця***» (с. 21).

Помітним засобом, що маркує специфічність мовлення героя, є тавтологія: «*Коли він скомандував: **"Рушайте!"** я спробував **рушити** але не знав куди мені **рушати***» (с. 16); «*Олівер, який працював **на змішувачі** вчора звільнився. Я мав звичай допомагати йому раніше, приносив мішки з борошном, яке він висипав **у змішувач.** Проте я не міг собі уявити шо знаю як працювати **на змішувачі***» (с. 41); «*Вона сказала а ти прикинься ніби їх знаєш але я сказав їй шо це буди **брихня.** Я більше ніколи **ни бришу** томушо коли я був детиною **я брихав** і мине за це лупцювали*» (с. 13).

При творенні мовленнєвого портрету Чарлі ні в оригінальному тексті, ні в перекладі морфемно-словотвірні девіації майже не застосовуються. Зустрічаємо лише поодинокі випадки неправильного вживання особових закінчень («*Можливо лише деякі передачі робл**ють** тебе умним*» (с. 34)) та граматичних помилок у використанні різних структур («*I was her **bestist** pupil*» (с. 3); «***I dint see nothing**…*» (с. 2)).

Про незнання правильної передачі прямої мови свідчить те, що всі діалоги в щоденнику до інтелектуального прогресу Чарлі представлені як звичайне оповідання: *«I told dr Strauss and perfesser Nemur I cant rite good but he says it don't matter he says I shud rite just like I talk and like I rite compushishens...»* (с. 1); «*Дохторь Штраус запитав мене як ти потрапив до школи Бекмана Чарлі власними зусиллями. Як ти про неї довідався. Я сказав шо не помню*» (с. 12).

Аналіз стилістичних особливостей мовлення Чарлі в динаміці засвідчив, що з поступовою інтелектуальною еволюцією в його мові з'являються стилістичні фігури різних рівнів (епітети, порівняння, метафори, риторичні питання та ін.), що вказує також і на психоемоційні його зміни: «*У мене було таке враження, ніби у стінках моєї свідомості відкрився великий отвір, і я зміг вийти крізь нього назовні... Моя думка полинула дуже далеко, у ті часи, коли я почав працювати в пекарні Доннера*» (с. 51); «*Що виганяє мене зі своєї кімнати й примушує шастати містом? Я блукаю вулицями сам-один – це не легка прогулянка в літню ніч, а напружений поспіх, щоб дістатися – куди? Униз по алеях, зазираючи у двері, в напівзачинені віконницями вікна, бажаючи з кимось поговорити й боячись зустріти когось. Угору по одній вулиці й униз по іншій, крізь нескінченний лабіринт, намагаючись вирватися з неонової клітки міста. Шукаючи... Чого я шукаю?*» (с. 130). Із настанням же регресу кількість стилістичних фігур у мовленні Чарлі помітно скорочується, проте свої думки щодо цього він змальовує через розгорнену метафору: «*якщо я читатиму й вивчатиму нові речі, то, навіть коли забуватиму свої давні спогади, зможу зберегти щось зі свого розуму. Тепер я їду на ескалаторі вниз. Якби я стояв нерухомо, то весь час їхав би вниз, але якби я побіг нагору, то, мабуть, перебував би на тому самому місці. Дуже важливо бігти нагору, хоч би що з тобою відбувалося*» (с. 293).

Таким чином, порівняльне вивчення текстів дало можливість визначити корелятивність окремих елементів індивідуального мовлення людини в оригіналі та перекладі: при перекладі розглядуваного художнього тексту для передачі відхилення від літературної норми використовується переважно прийомом компенсації – способу перекладу, при якому елементи сенсу (специфічна мовленнєва характеристика героя відповідно до змін його коефіцієнта інтелекту), втрачені при перекладі англомовної одиниці в оригіналі, передаються в тексті перекладу іншим засобом, причому не обов'язково в тому ж самому місці тексту, що і в оригіналі, заповнюючи втрачений сенс.

Проведений зіставний аналіз мовлення Чарлі Гордона в англо- та українськомовному текстах засвідчив, що повнота відтворення образу при перекладі уявляється неможливою без забезпечення адекватності перекладу мовленнєвої характеристики персонажа. Повністю або частково еквівалентні одиниці та потенційно рівноцінні висловлювання об'єктивно існують у мовах оригіналу й перекладу, однак їх правильна оцінка, відбір та використання залежать від знань перекладача, від його вміння враховувати й зіставляти всю сукупність мовних і екстралінгвістичних факторів. Тому тільки комплексний лінгвістичний і когнітивно-психологічний аналіз мовлення персонажів дозволить створити еквівалентний переклад тексту художнього твору.

Перспективу подальшого дослідження психолінгвістичних і стилістичних особливостей мовлення героя роману «Квіти для Елджернона» вбачаємо

в зіставленні тектсів перекладів на українську (перекладач В. Шовкун) та російську (перекладач С. Шаров) споріднені мови з метою порівняти рівні досягнення перекладацької еквівалентності.

Насамкінець хочемо повернутися до питання етичної спрямованості твору з її гуманістичним підходом та підходом морального обов'язку. Останній вчить і виховує, вимагає від людини постійного навчання та розвитку, ставить їй соціальні завдання, задає моральні орієнтири й ідеали. Гуманістичний же підхід уникає вчити, він схильний приймати людину такою, якою вона є, і допомагати їй на шляху зростання. У романі Д. Кіза витримано відповідний баланс цих двох етичних підходів, історія Чарлі Гордона змушує замислитися над загальнолюдськими питаннями моральності, на які шукали відповіді ще М. Булгаков у «Собачому серці» і Дж. Лондон в «Мартіні Ідені».

Життя є процесом, потоком, спрямованим у майбутнє, а не перегородженим і спрямованим у зворотний бік [10, с. 214]. І кожна людина, незважаючи на те, які розумові задатки має від народження та який рівень інтелектуального розвитку став для людини з обмеженими розумовими можливостями критичним, має право на свій власний поступ у цивілізованому, гуманному, толерантному сучасному суспільстві, яке поважає загальнолюдські цінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арутюнова Н. Д.** Аномалии и язык (К проблеме языковой «картины мира»). *Вопросы языкознания*. 1987. № 3. С. 3–19. 2. **Бацевич Ф. С.** Основи комунікативної девіатології. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2000. 236 с. 3. **Берн Э.** Игры, в которые играют люди: психология человеческих отношений. Люди, которые играют в игры: психология человеческой судьбы: пер. с англ. Москва: Университетская книга, 1998. 398 с. 4. **Кіз Д.** Квіти для Елджернона: роман. Пер. з англ. Віктора Шовкуна. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 304 с. 5. **Маленко О. О.** Творення й рецепція художнього образу в аспекті художньої ментальності автора – читача. *Лінгвістичні дослідження:* Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2016. Вип. 43. С. 190–201. 6. **Ставицька Л.** Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціація української мови. Київ: Критика, 2005. 464 с. 7. **Стернин И. А.** Введение в речевое воздействие. Воронеж, 2001. 252 с. 8. **Фрей Анри.** Грамматика ошибок. Пер. с фр. Вступ. ст. В. М. Алпатова. Москва: КомКнига, 2006. 304 с. 9. **Эко Умберто.** Сказать почти то же самое. Опыты о переводе. Перев. с итал. А. Н. Коваля. СПб.: Симпозиум, 2006. 574 с. 10. **Юнг К. Г.** Архетипи і колективне несвідоме. Пер. з нім. Катерина Котюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. 588 с. 11. **Keyes Daniel.** Flowers for Algernon. Bantam Books. 1975. 221 p.

Лисиченко Тетяна Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, , вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38-050-402-00-17
E-mail: lysychenko.tatjana@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0838-514X

Lysychenko Tetiana Yuriivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of Ukrainian Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

УДК 811. 161 **В. Я. Мельничайко**

ОБРАЗОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСИКОНУ В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто лексичні засоби створення художніх образів: стилістичні фігури, тропи, ненормативні елементи, сукупна семантика яких дозволяє уточнити значення кожного слова, надати висловлюванню більшої емоційності й експресивності. Найбільшої естетичної виразності досягають образи, для створення яких використано не поодинокі слова в переносному значенні, а певну кількість асоціативно об'єднаних лексем. Завдяки наявності таких образів сприймання змісту поетичного тексту набуває ознак творчості, забезпечуючи своєрідний діалог адресата з автором.

Ключові слова: *художній образ, стилістична фігура, тропи, семантика слова, асоціативне поєднання лексем.*

Мельничайко В. Я. Изобразительный потенциал лексикона в поэтическом тексте. *В статье рассмотрены лексические средства создания художественных образов: стилистические фигуры, тропы, ненормативные элементы, совокупная семантика которых позволяет уточнить значение каждого слова, предоставить высказыванию большую эмоциональность и экспрессивность. Наибольшей эстетической выразительности достигают образы, для создания которых использовано не единичные слова в переносном смысле, а определенное количество ассоциативно объединенных лексем. Благодаря наличию таких образов восприятие содержания поэтического текста приобретает признаки творчества, обеспечивая своеобразный диалог адресата с автором.*

Ключевые слова: *художественный образ, стилистическая фигура, тропы, семантика слова, ассоциативное сочетание лексем.*

Melnychaiko V. Y. The imaginative potential of lexicon in poetic text. *The lexical level of any language is the source of permanent innovations in the means of art image creation in spite of numerous works on linguistic analysis of poetry. The aim of the article is to bring to light the imaginative potential of lexicon in poetic text through analysis of interconnection of lexical components and deciphering of author's intentions from the text.*

The research is based on poetry of Lina Kostenko. Itexplores lexical means of creation of art images such as stylistic figures, tropes, and non-standard elements, the cumulative semantics of which allows specifying meaning of every word and making an utterance more emotional and expressive.

The results of the research show that the strongest aesthetic expressions are created not by using single words with figurative meaning but with some amount of associatively combined lexemes. Due to functioning of such images, the perception of poetrycontent gains features of creative process, providing a peculiar dialogue of a recipient with an author.

Key words: *art image, stylistic figure, trope, semantics of a word, associative combination of lexemes.*

Загальновідомо, що мова є найважливішим засобом спілкування. У суспільстві вона виконує і ряд інших функцій – номінативну (називання реалій життя), пізнавальну (засвоєння відомостей про навколишню дійсність, розширення кругозору людини), комунікативну (формування і вираження думок), емотивної (вираження почуттів), волюнтативну (стимулювання певного виду діяльності), естетичну (створення словесних видів мистецтва). Для виконання цих функцій мова має впорядковану систему знаків, здатних відображати зміст людського мислення, відчуттів і переживань.

© Мельничайко В. Я., 2017

Структурними частинами мовної системи є її підрозділи (підсистеми) у їхньому ієрархічному зв'язку – фонетичний, морфемний, лексичний, синтаксичний, кожен з яких має властиві йому мовні одиниці, причому одиниці нижчого рівня стають матеріалом для формування одиниць вищого: звуки – для морфем, морфеми – для слів і словоформ, слова і словоформи – для словосполучень і речень, речення для одиниць найвищого рівня – текстового.

Основою процесу спілкування слугує лексичний рівень. Як і кожна з мовних підсистем, лексика має свою диференціацію – групи слів за якоюсь ознакою – за значенням, походженням, сферою вживання, метою застосування тощо.

Для успішного спілкування необхідно, щоб кожен з учасників добре усвідомлював значення всіх ужитих або сприйнятих ним слів, адже без цього не може бути комунікативного контакту, а отже, й взаєморозуміння. Тому в процесі комунікації можуть виникнути труднощі, зумовлені тим, що значення слова не завжди можна точно встановити: далеко не всі слова однозначні. Особливо часто це буває тоді, коли йдеться про переносне вживання слів у художньому творі, тим більше – поетичному. Адже стиль художньої літератури характеризується тим, що текст базується не на логічних умовиводах (хоч, розуміється, не повинен суперечити логіці думки), а передусім на яскравих художніх образах, які забезпечують висловлюванню не тільки точність, але й виразність, експресивність, емоційність. Незважаючи на те, що мову художньої літератури «з її прагненням до оновленого слова, до видобування з лексичної семантики нових значеннєвих нюансів, відтінків» [1, с. 4] уже студіювали науковці (В. Калашник, С. Ярмоленко, В. Дятчук, Л. Пустовіт, О. Сидоренко, Л. Ставицька, Г. Сюта, О. Маленко, А. Мойсієнко), окреслена проблематика не втрачає актуальності в сучасному мовознавстві.

Як же створюється словесний образ? Мета нашої розвідки – дати відповідь на це запитання, зокрема розкрити образотворчий потенціал лексикону в поетичному тексті.

Побутує думка, що образність виникає саме завдяки вживанню слів у переносному значенні. Чи так насправді? Не зовсім. Відомі твори, образність яких виникає внаслідок майстерного використання звичайних слів розмовно-побутового стилю, як, наприклад, у загальновідомому вірші Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати», де немає жодного з так званих художніх засобів. Є такі тексти і в інших поетів, у т. ч. й у Л. Костенко[2]. Як приклад можна навести вірш «На спиляному осокорі»:

Ішов дід з містечка, через гору у свій присілок,
З трьома буханками хліба ішов у Маховщину.
Найкоротша стежка туди – через цвинтар.
Сів дід на спиляному осокорі, думає.
Запалив цигарку – що це ж йому вісімдесят год.
Закашлявся – а зимою ж буде слизько.
Натрусив попелу на коліна – уже й осокір спиляли.
Оніно його хата, а тут охітніше.
Бо у хаті ж анікогісінько,
А тут і жінка, й сусіди.

Тут не тільки загальновживані слова, але й декілька елементів ненормативних (*вісімдесят год, оніно, охітніше*), але саме завдяки їм, а також специфіці побудови тексту, де зміст дідових роздумів чергується з розповіддю про його неспішні дії, виразно окреслюється дуже колоритна картина.

Але такі тексти, навіть окремі фрагменти, зазвичай трапляються рідко. Автори здебільшого злегка «розбавляють» їх найпростішими художніми засобами. Наприклад, широко вживаними у народній творчості порівняннями, епітетами, метафорами, як це зроблено, скажімо, у Л. Глібова «Стоїть гора високая»: «*зелений гай, густесенький*», «*в'ється річенька*», «*як скло, блищить*», «*кудись вона біжить*» та ін. Неможливо припустити, що автор спочатку склав «нехудожній» текст, а потім прикрасив його, як ялинку іграшками, цими та подібними словесними оздобами. Важливе й інше: далеко не завжди вживання «художніх» засобів робить текст виразним, образним. Не у всіх стилях вони доречні і прийнятні: у науковому (крім науково-популярного підстилю) вони вживані надзвичайно рідко, в текстах офіційно-ділового характеру були б неприродними, штучними (наприклад, нічого не додали б до назви чи змісту документа епітети докладний *звіт,* уклінна *просьба,* метафора нестерпно пекло *два тижні сонце*). Недаром однією з ознак культури мовлення є вживання «єдино правильних слів у єдино правильному місці». Те, що в одному тексті є засобом увиразнення, в іншому може (і дуже часто) виявитися помилкою.

Щоб зрозуміти, внаслідок яких процесів виникає повноцінний поетичний твір, варто звернути увагу на те, що про це кажуть найбільш компетентні люди – самі поети. Олександр Олесь писав:

Ах, скільки струн в душі дзвенить!
Ах, скільки срібних мрій літає!
В які слова їх людські перелить?

У Ліни Костенко читаємо:

Ще слів нема. Поезія вже є;
Поезія – це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

Отже, справжній поет не починає з добору слів. У тому й проявляється талант, що автор із самого початку виникнення задуму під впливом побаченого або уявленого сприймає образ з усіма його нюансами та відтінками, а потім уже шукає потрібні для відтворення цієї уявленої картини слова. Нерідко не всі вони приходять відразу. І тоді автори або відкладають на деякий час незакінчені твори, щоб згодом продовжити пошук, або повертаються до вже опублікованих поезій і створюють нові, уточнені варіанти текстів. Класичний приклад такого саморедагування – робота М. Рильського над рядком поезії «Слово про рідну матір»: «*Земля, що освітив Тарас ... словами*». Для завершення рядка потрібне було п'ятискладне слово, що відповідало б схемі наголошування у вірші, побудованому в ритмі ямбу в поєднанні з пірихієм. Таким виявилося знайдене поетом слово-неологізм ***громовозвукими*** *словами*.

Якщо це не вдається, у тексті вірша залишаються лексеми, які, хоч і задовольняють усі формальні правила версифікації, виявляються чужими

в контексті твору. Трапляються, на жаль, такі факти і в поетичних творах Л. Костенко (але, на щастя, надзвичайно рідко): *О тихий сад мого подиву, де сливи звалися ренклод* («Три принцеси»); *Жінки родили, як Родени*.

Ще одним свідченням цього творчого процесу може бути й те, що нерідко поети вдаються до такого сюжетного прийому, як сон у ролі першооснови поетичного твору: *Та й сон же, сон напрочуд дивний мені приснився* (Т. Шевченко). *Я бачив дивний сон* (І. Франко). *Наснився мені чудернацький базар* (Л. Костенко).

Отже, йдеться про творчий процес як перехід від інтуїтивного осяяння у сферу раціональних понять і слів з конкретним значенням, який чи то всерйоз, чи жартома називають «муками слова», – створення яскравого, точного, переконливого словесного образу. Оскільки при цьому знаходять широке застосування слова з переносним значенням, поетичний текст стає своєрідним естетично забарвленим шифруванням змісту. Читачеві залишається, враховуючи семантику і взаємозв'язок усіх лексичних компонентів, сприйняти цей зміст, «дешифрувати» висловлене автором і відтворити у власній свідомості створену автором картину. Враховуючи це, треба визнати, що читання також є творчим процесом, і тому поетам слід добре уявляти адресата, на якого твір розрахований.

Схему комунікативного зв'язку між автором і читачем можна представити так:

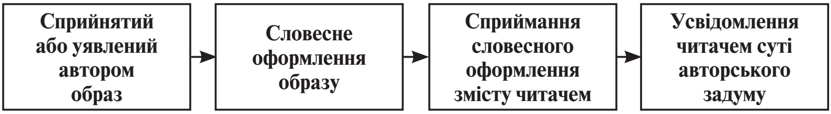

У процесі сприйняття й усвідомлення суті художнього образу в підсвідомості читача відбувається «дешифрування» змісту, переведення його на понятійний рівень. А. Мойсієнко слушно зазначає: «Художній текст як образна модель світу завжди передбачає творче, особистісне прочитання-декодування, в якому значну роль відіграє певний життєвий, культурно-естетичний досвід індивіда. Причому, такий досвід нерідко стає визначальним в аксіологічному аспекті» [3, с. 13].

Скажімо, прочитано «*Серед нас подекуди живуть неандертальці*». Дальший хід думки приблизно такий: «Але ж це предки сучасних людей». А в тексті «*Здається, люди. Все ж у них людське*». Тоді чому ж вони неандертальці? У завершальному реченні: «*Душа ще з дерева не злізла*». Хіба душі лазять по деревах? І вирисовується переносне значення: у своїх намірах і діях такі люди не відрізняються від тварин. В результаті стає зрозумілим зміст прочитаного: серед нас багато таких, що лише зовнішньо нагадують людей, інтелектуально це дикуни, звірі.

У забезпеченні цього взаємозв'язку автора і читача вирішальну роль відіграє розуміння семантики слів, в тому числі й ужитих у переносному значенні. А тому, що лексеми в багатьох випадках можуть вживатися не в одному, а в кількох значеннях, кожну з них необхідно сприймати не ізольовано, а у ширшому чи вужчому контексті.

Розглянемо, як впливає контекст на семантику слів.

Взагалі будь-яка, навіть найменша, зміна контексту може досить суттєво вплинути на семантичне наповнення слова, в т. ч. і звичайний лексичний повтор. Наприклад, у вірші «Три грації» повтор обставин *трішки-трішки* та *дуже-дуже* емоційно підкреслює, що пов'язані з ними ознаки *вередливі* та *молоді* виявлені в дівчат по-різному – перша ледь помітна, друга – цілком очевидна. Повтор лексеми може, залежно від ритму вірша, підсилювати домінантну ознаку дії (наприклад, у вірші «Цавет танем»: *Бредуть, бредуть вигнанці, бредуть самотні люди* – вимушеність і нецілеспрямованість дії або її інтенсивність – *А вітер, вітер, вітер! Який палючий вітер обвуглені обличчя січе, січе, січе!*). Крім буквального повтору, спостерігається повторне вживання лексеми в іншій морфологічній формі, і це теж позначається на семантиці слова. Так, у рядку *Вони вже йдуть в тумані як туман* друге слово вже означає не атмосферне явище в цілому, а лише розмиті контури об'єкта, що ледь видніється за завісою туману. *Він* (чаклун) *вийме вас із вас* – лише друга з повторюваної форми слова *ви* повністю стосується названої ним особи, перше з них має зовсім інше значення – «характерні риси особистості», без яких від людини залишається лише оболонка без конкретної суті; «*Коли в людини* (біологічної істоти) *є народ, тоді вона уже людина* (громадянин, член суспільства)»; «*Верблюд [...] терпеливий, як верблюд*» (як усі верблюди) і т. п.

Засобом образотворення можуть ставати і повторювані словосполучення («*А Дике поле, Дике поле! – по груди коням деревій*»), або й речення «***Вишневий** хутір... А де ж ті **вишні**, де ті **вишні**?*»). В останньому прикладі бачимо повтори (крім питального речення) ще й кореневого значення похідного і твірного слова. Зрідка трапляються у поетичних текстах випадки, коли повторюваний відтінок знаходиться не в кореневій, а в афіксальній частині слова, і тоді саме вона стає домінантною для семантики слова в цілому: ***Не**знятий кадр **не**зіграної ролі; у краю **не**ляканих фламінго, де росте **не**ламаний мигдаль; ще жив у **пра**лісі **пра**лев..., той **пра**перший **пра**щур* (до речі, другий із наведених префіксів у вірші «І засміялась провесінь...», набувши функцій субстантивованого слова, став в один ряд з іншими підметами: «*Дивлюсь: мій прадід, і пра-пра-пра-пра – усі ідуть за часом...*»).

Роль контексту, за допомогою якого виявляється семантика лексеми (багатозначного слова, одного з синонімів чи омонімів) може виконувати тематична група слів, що стосуються одного з аспектів зв'язного висловлювання – ситуації, пейзажу, інтер'єру і т. п.: «*Чутки, плітки, патетика, промови, апофеоз дрімучої гризні*»; «*Скрегіт, регіт, рев. Чад, бензин, вібрації, галопи*». Створенню образу в цьому випадку сприяє сукупність лексем, ужитих у прямому значенні, навіть без усяких «художніх» прикрас. Експресія вислову посилюється наявністю при одному зі семантично поєднаних слів пояснювальних елементів (*В цю мить, в цю саму мить, у кожну із хвилин*), протиставлення лексем (*Кожен фініш – це по суті старт, не треба про майбутнє ворожить і за минулим плакати не варт*), зіставленням слів з різною мірою домінантної ознаки (*З такого болю і з такою муки душа не зродить ... плід*). В останньому прикладі бачимо прийом градації, а при більшій кількості перелічуваних об'єктів чи ознак – і прийом нагнітання, що полягає у послідовному збільшенні (чи, навпаки, зменшенні) інтенсивності певного семантичного

відтінку у наступному слові в порівнянні з попереднім (*Ми поранені люди, ми дуже поранені люди; Як давить світ, як обступає, як приголомшує, як мне!; Ще кілька років... місяців... годин...; Ще рік, чи два, чи десять, чи довіку*).

Проте будь-яке групування і зіставлення лексем у контексті висловлювання має певну логічну основу і мету застосування. Вона може стати засобом вираження ототожнення, уподібнення, протиставлення. Відповідно: «*В лісах блукають згорблені колоси – дерева*»; «*Стелився дим, як сива борода*»; «*Арена цирку – не альпійські луки*». Найчастіше ж йдеться про уподібнення двох явищ на підставі якоїсь спільної для них ознаки.

Якоюсь мірою на змістове наповнення лексем впливає і кількість перелічуваних об'єктів. Двох лексем буває достатньо лише тоді, коли вони називають полярні поняття – *минуле і майбутнє, колись і тепер, ранок і вечір, фініш – старт, північ – південь* і т. п. У таких парах слова найчастіше підібрані за єдиним показником («*Все повторилось: і краса, й потворність*»), але таких показників може бути й кілька («*Усе було: асфальти й спориші*» – протиставлення – живе – неживе, природне – штучне, міське – сільське). В інших випадках перелічення, як правило, охоплює хоча б три слова: «*Хтось ними* (словами) *плакав, мучився, болів*», «*Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим*» або й три прості речення: «*Був Ірод, і була Іродіана, і Саломея, донечка, була*». Більший ніж трикомпонентний перелік задля ритмічності та емоційності може бути впорядкований попарно: «*Дороги розмиті, і чується крик журавлиний. І ніч проминула, і сон не приніс забуття*».

Таким чином, ні лексичні повтори, ні перелічення тематично близьких лексем не потребують переносного вживання слів, необхідний контекст забезпечують загальновживані слова в загальноприйнятому значенні. Їх роль зводиться до посилення емоційно-експресивного аспекту висловлювань.

Так же безпосередньо не пов'язані з семантикою слова й інші фігури, стилістична роль яких зумовлена розташуванням лексем у фразі та зв'язками з іншими словами. Наприклад, **інверсія** полягає у розташуванні певної лексеми у незвичному для неї місці у структурі словосполучення (*Чи людством бути люди ще спроможні?* Звичайний порядок слів: *Чи люди ще спроможні бути людством?*Ісаме це привертає увагу до інверсованих слів. **Парцеляція** передбачає вичленування зі структури речення окремих його частин (*Над містом розмовляють голуби. Про той собор. Про людство. Про війну. Про білий світ, про небо з далиною*) і відповідне інтонаційне оформлення фрази. **Паралелізм** будови словосполучень і речень може виконувати подвійну функцію – спокійне, плавне звучання тексту (*В **сонатах солов'їв** він чує **тихі кроки** браконьєра* – у першому з виділених словосполучень є, правда, приховане порівняння, але в ньому цілком можливе і слово в прямому значенні *спів* чи *пісні*; *Маю тільки небо над собою, маю тільки душу при собі*) або ж для зосередження уваги на окремому аспекті розповіді («*Ще півники цвіли. Ще яблуня родила. В городі ще стояв локальний свій туман*») – зокрема – на часовій характеристиці подій. **Еліпсис** сприяє лаконічності вислову, стимулює пошук не втілених у слова компонентів думки («*Не може бути, щоб його ніде*», «*Ви думали – поет ні за холодну воду*»), **умовчання** передбачає самостійне доповнення читачем змісту сказаного («*І стежка, по якій вже* [не люди ходять] *тільки*

сніг іде», «*О Прометею! Варто?! – Варто! – так він сказав мені з-за хмар*»). Функціонально близький до еліпсиса і умовчання **прийом риторичного запитання**: автор переконаний, що читач знає або принаймні, подумавши, може знайти відповідь: «*Хто нас образив, знівечив, обжер? Яка орда нам гідність притоптала?*», «*А що була то голова Предтечі, – то що у цьому тямила вона?*», «*І де тепер не зона на землі?*», «*Чи так уже по висхідній іде фантазія людства?*».

Отже, **стилістичні фігури** безпосередньо пов'язані не з семантикою лексем, а з синтаксичною будовою фрази. Їхня функція емоційно-експресивна – посилити враження від певного компонента вислову. Зміну семантики слова може викликати застосування **тропів** – слів, ужитих у переносному значенні.

У списку поетичних засобів увиразнення десь посередині знаходиться **порівняння**. З одного боку, воно дещо нагадує стилістичні фігури – синтаксичною будовою, зіставленням лексем, логічною повнотою висловленого змісту. З другого – у ньому часто використовуються слова у переносному значенні.

Порівняння завжди складається з двох компонентів – те, що порівнюють, і те, з чим порівнюють. Обидва компоненти можуть бути лексемами як у прямому, так і в переносному значенні. Іноді навіть в одній строфі: «*Десь блискавки – як бліци репортера, проекції на хмару...; На плечі стрибне слава, як пантера*». При цьому та сама лексема може виступати і як об'єкт, що потребує пояснення чи уточнення, і як засіб для порівняння. Так, абстрактне поняття *слава* порівнюється то з *пантерою*, то з *гірким медом від кусючих бджіл*, то з прекрасною жінкою, що принесла квіти на могилу дорогої людини; лексема *осінь* з її похмурою погодою уподібнюється зі старою жінкою, яка *прошкандибала по стерні* з *убогою торбою – хмарою на плечі*, то, за ознакою затуманеності всього навкруг, – з медузою у воді, то використовується для конкретизації уявлення про дорогі, але дуже важкі *шати золотії* княжни-полонянки.

Мовні засоби вираження порівнянь у художньому тексті бувають і лексичні, і граматичні. Два компоненти порівняння можуть бути оформлені як окремі речення: «*Я тихо йду. Так ходять скрипалі, не сколихнувши музику словами*», можуть пов'язуватись повнозначними словами: «*Було в ній* [річці] *каміння **на кшталт** бегемотячих спин*»; «*В слоновій башті, **схожій** на ладдю*», сполучниками у порівняльних зворотах чи підрядних реченнях («*Бурелом громіздко, **мов** гекзаметри, лежить поперек стежок*»; «*Ця нереальна мить – **як** сон серед садів*»; «*Хто пам'ять змив, **як** дощик акварельку?*»;«*І зблисла блискавка – **як** вихопила ніж*»), виражатись прикладкою («*Благословляю цю **грудочку тепла** у Всесвіті – людину*»; «*Час, **великий диригент**, перегортає ноти*»), іменною частиною присудка («*Алігатор міста – **алергія***»; «*Старенький вітрячок – **метеличок**, пошарпаний вітрами*», «*Сам ти – **тільки брунька** на його гіллі*»), формою орудного відмінка іменника («***Лебедями** ... подій пропливають роки*»; «***Цвяхами** колеться стерня*»; «*Дроти бриніли **арфою***»), формою вищого ступеня прикметника або якісного прислівника («*Потік машин **тісніший** череди*»; «*Фантазія **похмуріша**, ніж дійсність*»).

Оскільки будь-який об'єкт може мати багато ознак – за призначенням, розміром, кольором та інших, кожна з них може стати основою для

порівняння менш знайомого з більш знайомим, абстрактного з конкретним, фантастичного з реальним. Семантичні відтінки, спільні для таких пар лексем, у поезії Л. Костенко дуже різноманітні. Але форми компонентів такою розмаїтістю не відзначаються. Найчастішим засобом порівняння служить сполучник *як*. Значно рідше – інші такого типу сполучники – *мов, немов, наче, неначе, ніж* – навіть разом узяті. Інші способи зв'язку між двома компонентами порівняння трапляються в текстах поезій теж лише зрідка.

Як видно із наведених вище прикладів, крім власне порівняння, поетеса часто вживає і прийом уподібнення чи ототожнення двох об'єктів: «*Циганська Муза – викручені руки, циганське слово – вийнята душа*»; «*Минулого нема. Майбутнього не буде. Є скрипка, є життя. І ти на ній – смичок*»; «*Художник – пілігрим віків*»; «*Поети – біографи народу*» та ін. Тут уже йдеться не про окремі спільні риси двох предметів чи явищ, а про сукупний збіг їх найістотніших ознак.

Ще одним близьким до порівняння прийомом поетичного мовлення є протиставлення об'єктів за найхарактернішими властивостями – т. зв. заперечні порівняння: «*Арена цирку – не альпійські луки*»; «*Це не кінь, а змій*»; «*Петро – не Юда*» і т. ін.

Найпростішим щодо структури тропом є **епітет** – слово, що підкреслює характерну ознаку або виражає оцінку якогось предмета, істоти, явища, дії. Найчастіше цезалежне від іменника означення. Але не кожне означення є епітетом. Наприклад, слово *літній* може мати означення, пов'язане і зі словом *літо*, і зі словом *літа*. Справжнє означення стає зрозумілим у контексті: *літній день, літній чоловік*. Тут уже не означення увиразнює зміст, а його самого необхідно уточнювати. В обидвох випадках це слово вжите в прямому значенні, тому і не є епітетом, який завжди має елемент образності, метафоричності: *у вікні золотому* (освітлене вікно в темну пору доби схоже на золото), *криваві жоржини* (на вигляд нагадують колір крові), *річечка рогізна* (на берегах її росте рогоза), *вертикальний звір* (людиноподібна мавпа, що вже ходить на двох ногах), *вулканічна лава пожежі* (зіставлено пожежу і вибух вулкана), *сірі будні* (час, коли не відбувається ніяких цікавих подій), *готичні смереки* (формою подібні до споруд готичного стилю) і т. п.

Основною граматичною формою для епітета є прикметник, але коли йдеться про ознаку дії, то у цій ролі виступає і якісний прислівник (*гроза погримувала грізно*). Роль епітета може виконувати і прикладка (*осіннє сонце – яблуко – недоквас, стояло в голих кленах у вікні* (пор.: недоквашене яблуко)). У такому разі він стає близьким до метафори – найчастіше використовуваного у поетичних текстах засобу увиразнення.

Метафора, хоч і має ознаки, подібні до порівняння, але у ній реалізоване не зіставлення, а заміна одного слова іншим на основі якоїсь однієї чи кількох спільних для обох слів семантичних чи стилістичних характеристик. Цей троп завжди виражений словом у переносному значенні (звідси й термін «метафоричний»). У ролі метафор виступають дві частини мови – іменник та дієслово.

Граматичні форми іменникових метафор різноманітні. Найчастіше іменникова метафора за змістом і граматикою пов'язана з залежним

іменником, вжитим у прямому значенні, вказуючи на одну з властивих йому ознак. Найбільш вживана форма такого іменника – родовий відмінок однини або множини: *мегафони мальв, стриптиз осені, акваріум планет, біцепси душі, ритми вулиць, дрімота спалень* і багато-багато інших. У кожній з таких пар слів семантичний зміст залежного слова доповнюється ознакою слова-метафори – за зовнішнім виглядом, формою, стійкістю, черговістю вияву тощо. Зрідка в ролі залежного компонента метафоричного вислову виступає іменникове словосполучення: *рекорди втоптаних доріг.*

У метафоричних зворотах із переносним вживанням дієслова воно називає дію, якої названий об'єкт виконувати не може: *Стрибог на поїзд пересів; душа втомилася; бур'ян пішов по городоньку; спогад крилом своїм огорне; струни стихли* і т. д. У кожному з таких висловів неважко помітити не тільки образність, але й логічність: Стрибог – бог вітру, втілення швидкості, але тепер поїзди мчать швидше за вітер; втомилася, звичайно, людина; на городі виросли бур'яни; хтось згадує щось приємне; перестала звучати музика. Отже, за переносним вживанням дієслова завжди стоять якісь реальні факти. Саме співвідношення уявного і реального служить основою образності у тих висловах, що являють собою різновидність метафори – уособлення, або персоніфікацію (*верби знатимуть, спогад огорне, дим лащився, листя просить*), в яких дієслово завжди виступає присудком.

Багатьма ознаками до метафори подібна метонімія і, зокрема, її різновидність – **синекдоха**. Але зближення двох понять у цьому випадку відбувається не на основі подібності, а на семантичній суміжності: *Самознищення поета брехнею власного* ***рядка*** (твору); *Часто лицемірив твій* ***Парнас*** (митці, інтелектуали); *бринить* ***дорога***(машини); *напою тебе* ***Дніпром*** (водою з Дніпра); *страшні, як з* ***Агати Крісті*** (з творів Агати Крісті); *намисто з* ***горобини*** (з плодів горобини); *Горять* ***Галапагоси*** (ліси на Галапагоських островах); *Він, може,* ***Корчак, Песталоцці*** (талановитий педагог); *Серійний випуск* ***Паганіні*** (геніальних музикантів); *Геніальні* ***руки*** (геніальний скрипаль); ***екран*** *приносить славу* (гра у фільмі). Таких переносно вжитих лексем у поезії Л. Костенко дуже багато.

Як і синекдоха, на кількісних показниках – числа, розміру, тривалості – базуються **гіпербола** (перебільшення якоїсь ознаки об'єкта) та її антипод – **літота** (применшення).Такі засоби увиразнення, властиві не тільки художньому, але й розмовному мовленню: *Стонадцятий сніг ті поля притрусив; за тридев'ять років* (за аналогією з фольклорним *за тридев'ять земель*), *сто тисяч разів уже бачене й чуте, його були мільйони* (таких, як і він); *Я лиш інструмент, Віддай людині крихітку себе, Благословляю цю грудочку тепла – людину, Сама ти тільки брунька на його* (народу) *гіллі, Через* ***віки****, а то й через* ***роки*** *ріка вже стала спогадом*). Особливо ефектне поєднання гіперболи та літоти в одній фразі: *І де я, хто, – полустанків тисячі, – хоч день, хоч два не знатиме ніхто; Із найдрібніших зоряних крихт – вища математика віку: з суми безконечно малих виникає безконечно велике.*

Експресія таких стилістичних фігур посилюється при паралельному їх використанні. Це спостерігається і на рівні окремих слів навіть у віддалених

один від одного текстах (*велетні – гномики*), і на рівні частин складного речення (*Все менше рук, що вміють сіять хліб, все більше рук, що тягнуть все у пельку*). Ужиті в межах одного речення з метою протиставлення, такі вирази стають матеріалом для антитези. Але цей прийом у поезії Ліни Костенко використовується нечасто, хоч антитеза в її творах – не рідкість: *Ще слів нема. Поезія вже є; Життя – це і усмішка, і сльози ці солонії; Початок є. А слова ще нема.*

Оскільки кожен об'єкт має багато різних ознак чи характеристик, а серед них є більш і менш суттєві, то на основі кожної з них його можна порівнювати з іншими об'єктами, в т. ч. з назвами абстрактних понять. Якщо йдеться про визначальну ознаку, закріплену у мовній практиці народу, то дуже часто вона стає домінантною і лягає в основу створення не тільки метонімічних образів, але й алегоричних висловлювань: втіленням хитрості вважається *лис*, жорстокості – *вовк*, підступності – *змія*, полохливості – *заєць.* Саме в такому значенні у вірші «Зонька» сказано, що верблюд «*був терпеливий, як верблюд*» (хоч на перший погляд може здатися, що цей вислів – звичайний плеоназм).

Метонімічне вживання власної назви, яку характеризує певна домінантна ознака, властива й іншим її носіям, надає цій назві статусу символу. Такими у творах поетеси є, наприклад, *Прометей* (самовіддане служіння народу), *Троя* (спричинені війною руйнування), *Христос* (втілення правди і справедливості), *Пілат* (безвідповідальність та байдужість), *Каїн* (чорна заздрість і жорстоке вбивство), інколи у зіставленні в межах одного фрагмента: «*Христос, не знаю, може десь і є, зате в очах рябіє од Пілатів*».

З метою протиставлення поетеса використовує лексичні та граматичні засоби, що виходять за рамки літературної мови (але також лише зрідка, для мовної характеристики ліричного героя або загального колориту іронії чи сарказму, загалом не властивих індивідуальному стилю Л. Костенко).

До таких прийомів можна віднести вживання оксиморонів – граматичного зв'язку семантично несумісних слів: *кохані, милі вороги, з ними* (деревами) *я мовчанням говорю, царствено убого, мертві сміються* (на фотографіях)*, ти смієшся гірко.*

Засобом іронії служать елементи макаронічної мови, як, наприклад, у вірші «Мимовільний парафраз»: «*Поет, не дорожи**любовіюнародной**... На всякий случай оду **сочини**... Не будь поетом. Тобі за **ето** ордена дадуть*».

Зовсім інший колорит вносять у контекст вірша діалектизми. Наприклад, у згадуваному вже вірші «На спиляному осокорі» завдяки використанню некодифікованих засобів місцевої говірки досягнуто злиття авторського сприйняття реальної картини зі свідомістю ліричного героя: «*Ішов **проз** цвинтар*», «*Думає ... що це ж йому вісімдесят **год***», «***Оніно** його хата, а тут **охітніше***», бо «*у хаті анікогісінько...*».

Між образними засобами нема непрохідних бар'єрів. Абсолютно відмежувати один троп від інших, напевно, неможливо. По-перше, у всіх є спільна універсальна ознака – вживання слова в іншому, ніж звичайно, значенні. По-друге, деякі з показників, що служать ознаками переносності, належать не одному, а кільком тропам. Наприклад, на основі подібності виділяємо (і це засвідчено у лінгвістичних та літературознавчих термінологічних

словниках) і порівняння, і епітет, і метафору, і уособлення, на основі кількісних показників, внутрішніх чи зовнішніх зв'язків у семантичній структурі назв предметів, явищ та понять – метонімію і синекдоху (яку часто розуміють як різновид метонімії), гіперболу і літоту. Термін «метафоричність» часто вживається для характеристики тропів узагалі. Нема достатньої чіткості й у віднесенні конкретного висловлювання до того чи іншого тропа: у різних словниках словосполучення з залежним прикметником у переносному значенні трактуються не тільки як епітети, а й як метафори (*залізні мускули*), «узаконюються» гібридні терміни на зразок «гіпербола метафорична» та «гіперболічна метафора».

Іноді порушується питання про те, коли метафору можна розглядати як скорочене порівняння, а порівняння – як розгорнуту метафору. У наукових текстах вживаються терміни «метафоризація», «метафоричність» для позначення появи у слова нових семантичних відтінків і, отже, зміну його змісту внаслідок переносу на нього властивостей інших об'єктів. Тому в мінімальному контексті здебільшого неможливо точно встановити семантику слова. Наприклад, що означає «*вивершити поле*», «*чужі стремена*»? Але досить додати ще слово чи кілька слів: *в стоги*, як стає зрозуміло, що йдеться про збирання і зберігання вирощеного в полі врожаю; *коні топчуть виведені на піску букви* дає змогу усвідомити, що мова йде про переслідування репресованих людей вершниками. Таким чином створюється метафоричний контекст, в якому уточнюється як зміст усього фрагмента, так і кожного з його компонентів.

На завершення хочемо зауважити, що завданням цієї статті не була (та і не могла бути) повна характеристика поетичного слова Ліни Костенко, – це може стати хіба що темою ґрунтовної монографії, може, й не однієї. Наша мета була набагато скромніша: показати, наскільки уважно і вдумливо треба читати поетичні твори, щоб сприйняти всю багатогранність художнього мовлення, всі нюанси авторської думки і глибину змісту по-справжньому високохудожнього твору. Це мали б врахувати і читачі, на яких розраховував автор, а особливо ті, хто аналізує, коментує, пояснює художні твори або й перекладає їх іншою мовою. А також, у міру можливості, всі читачі. Пам'ятаючи, що читання – процес творчий, своєрідний заочний діалог з автором.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Дятчук В. В.** Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. К.: Наукова думка, 1983. 156 с. 2. **Костенко Л. В.** Вибране. К.: Дніпро, 1989. 559 с. 3. **Мойсієнко А. К.** Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : монографія. К.: Сталь, 2006. 304 с.

Мельничайко Володимир Ярославович – доктор педагогічних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вулиця Максима Кривоноса, 2, Тернопіль, 46027, Україна.

Tel. :+380975399535
E-mail: melnychajko_v@tnpu.edu.ua
http://orcid.org/0000-0002-0910-4821

Melnychaiko Volodymyr Yaroslavovych – Doctor in Pedagogics, Professor, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Maxyma Kryvonosa Str., 2., Ternopil, 46027, Ukraine.

УДК 821.161.2-1.09

О. О. Тєлєжкіна

ХІАЗМ ЯК МОВНОСТИЛІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ У ВІРШОВІЙ ОПОВІДІ (на матеріалі української поезії ІІ половини – початку ХХІ століття)

У пропонованій статті дослідник розглядає конструкції граматичного і семантико-граматичного хіазму, репрезентовані в українському поетичному мовленні ІІ половини ХХ – початку ХХІ століття, і доходить висновку, що хіастичні форми не функціонують ізольовано, а найчастіше виявляються в поєднанні з іншими стилістичними прийомами. Основа семантичних відношень у моделях семантико-граматичного хіазму – рівнозначність і протиставлення. Хіазм – це багатогранна і складна фігура стилістичного синтаксису, використання якої дозволяє надати поетичній оповіді динамізму, створити особливий інтонаційно-смисловий малюнок віршового тексту й організувати своєрідний ритмо-структурний лад на рівні мікро- і макроконтексту.

Ключові слова: *стилістичний синтаксис, стилістичний прийом, граматичний хіазм, семантико-граматичний хіазм, інтонаційно-смисловий малюнок, ритмо-структурний лад.*

Тележкина О. А. Хиазм как стилистический прием в поэтическом повествовании (на материале украинской поэзии ІІ половины – начала ХХІ века). *В предлагаемой статье исследователь рассматривает конструкции грамматического и семантико-грамматического хиазма, представленные в украинской поэтической речи ІІ половины ХХ – начала ХХІ века, и приходит к выводу, что хиастические формы не функционируют изольованно, а чаще всего проявляются в сочетании с другими стилистическими прийомами. Основа семантических отношений в моделях семантико-грамматического хиазма – равнозначность и противопоставление. Хиазм – это многогранная и сложная фигура стилистического синтаксиса, применение которой позволяет придать поэтическому повествованию динамизм, создать особенный интонационно-смысловой рисунок поэтического текста и организовать своэобразный ритмо-структурный лад на уровне микро- и макроконтекста.*

Ключевые слова: *стилистический синтаксис, стилистический прием, грамматичний хиазм, семантико-грамматический хиазм, интонационно-смысловой рисунок, ритмо-структурный лад.*

Telezhkina O. Chiasmus as a linguistic and stylistic method in a poem narrative (based on the Ukrainian poetry of the second half of the 20th – early 21st century). *Chiasmus is a bright and many-sided means of poetic syntax. Despite the fact that chiasmus as a method of expressing the text has been used since 10th-8th centuries BC and was recorded in Hebrew sacred texts, and therefore it has had a long history of research, as indicated by I. Barchyshyn, E. Berehovska, O. Krylova, I. Parovyak and others, so far there is no single characteristic and definition of this notion. This state of affairs actualizes the study in domestic linguistics.*

The paper is aimed to characterize chiasmus as a stylistical and syntactic means for reviving the poetic language, to determine its varieties, as well as to find out the stylistic load of this movement figure. The implementation of the outlined purpose involves the use of descriptive, comparative, contextual-interpretation methods, as well as the method of linguistic observation.

The results of the analysis of the illustrative material testify that in the Ukrainian poetry of the second half of the 20th – early 21st century the constructions of grammatical and semantic and grammatical chiasmus are actively represented. Chiastic forms do not function in isolation, but often appear in combination with such stylistic techniques as repetition, antithesis, homeoteleuton,

© Тєлєжкіна О. О., 2017

anadiplosis, euphonic epanalepsis, and gradation. Equivalence and opposition are the basis of semantic relations in models of semantic and grammatical chiasmus. Chiasmus is a many-sided and complex figure of stylistic syntax, the use of which allows to provide a poetic tale of dynamism, to create a special intonational and semantic pattern of a verse text and to organize a peculiar rhythmic and structural order at the level of micro- and macrocontexts.

The continuation of the initiated study is seen in the investigation of the interaction of the chiasmus with other stylistic figures in the organization of the language poetic space.

Keywords: *stylistic syntax, stylistic method, grammatical chiasmus, semantic and grammatical chiasmus, intonational and semantic pattern, rhythmic and structural order.*

Яскравим і багатогранним засобом поетичного синтаксису є хіазм. Незважаючи на те, що хіазм як прийом увиразнення тексту застосовується із X–VIII ст. до н. е. і зафіксований ще в давньоєврейських сакральних текстах, а відтак має тривалу історію дослідження [1; 3 – 8 та ін.], дотепер немає єдиної характеристики й визначення цього поняття. Такий стан речей актуалізує подібне дослідження у вітчизняній лінгвістиці.

Мета розвідки – схарактеризувати хіазм як стилістично-синтаксичний засіб пожвавлення віршової мови, визначити його різновиди, а також з'ясувати стилістичне навантаження цієї фігури переміщення. Реалізація окресленої мети передбачає застосування описового, зіставного, контекстуально-інтерпретаційного методів, а також методу лінгвістичного спостереження.

Хіазмові як складному явищу експресивного синтаксису властиві чіткість структурної організації, граматична і семантична трансформація й паралельне розгортання описуваних явищ. З огляду на це, у своїй роботі ***хіазм*** розглядаємо *як стилістичну фігуру, в основі якої дзеркально-симетричне переміщення (зворотний паралелізм) компонентів двох суміжних словосполучень або речень за схемою АВ / ВА із можливою семантичною трансформацією.*

На сьогодні найбільш вдалою вважається класифікація різновидів хіазму Е. Береговської, наведена у праці «Очерки по экспрессивному синтаксису», де дослідниця пропонує всі хіастичні конструкції поділити на три типи: суто синтаксичний хіазм, семантично ускладнений хіазм і хіастичний каламбур [2, с. 22 –27]. Проте ми не поділяємо такого погляду на розглядуване явище, й уважаємо, що більш доцільно виділити на два різновиди:

– *граматичний* хіазм: (а) *Ти забудеш вулиці й обличчя, / Жаль **невчасний, непотрібний** біль* (М. Бажан); (б) *Фріц **мовчав**. І **мовчало** літо. / І отерпли мої вуста* (В. Симоненко) – дзеркальне розміщення членів словосполучення чи речення з інверсуванням компонентів лівої (а) або правої (б) сторони від осі симетрії без зміни значення внаслідок їхньої граматичної трансформації;

– *семантико-граматичний* хіазм: (а) *Є **люди як дуби**. І є **дуби як люди**: / Безстрашно грому підставляють груди, / Щоб немічну берізку захистить, / Хоч знають добре – їм загибель буде* (Д. Павличко); *Щеза рідня / у безвість невідому; / Самотністю відлунює горище... / **Іду на кладовище, як додому; / Іду додому, як на кладовище*** (Л. Стрельник) – взаємне переміщення елементів базової конструкції з набуттям нового значення і передаванням інверсованої конструкції праворуч від осі симетрії; (б) ***О несподівані надії / І сподівання***

без надій!**..* (І. Світличний); *Ти кинула своє життя. / І душу ґвалтом рвуть на шмаття / **Самопокаяні прокляття,** / **Самопрокльонні каяття (І. Світличний) – у дзеркальному відбитті (у правій частині) подається структура, утворена внаслідок взаємних словотвірних змін слів базової конструкції, у результаті чого виникає нове значення.

Утворення ж типу *Внизу – **власть тьмы,** / А наверху – **тьма власти*** (Гиляровский), які Е. Береговська потрактовує як хіастичний каламбур [2, с. 24], ми кваліфікуємо як семантико-граматичний хіазм, що й було проілюстровано прикладом (а). Такий висновок робимо на тій підставі, що конструкції семантично ускладненого хіазму й хіастичного каламбуру, виділені російською дослідницею, на нашу думку, мають однакові характеристики: їм обом притаманна граматична і семантична трансформація й паралелізм зображуваних явищ, тому й недоречно їх аналізувати як два різні типи.

Розглянемо більш детально виокремлені різновиди хіазму.

У створенні синтаксичних конструкцій, що ґрунтуються на *граматичному хіазмі*, беруть участь і головні, і другорядні члени речення:

– підмет: ***Буря** нас не зламала, / не зігнула **біда*** (В. Сосюра); *Міцніш до хліба тулиться **горня**. / І **квіти** осипаються із нього* (В. Бойко); ***Бузина** буяє на городі, / і дуріють в Києві **дядьки*** (В. Забаштанський);

– присудок: *Син **мужицький**. **Золоте** коріння. / Одчайдушна блискавка брови, / Спалах — і холуйське павутиння / Запалив пожаром голови* (І. Драч); ***Горять** вуста. І десь фіалка **пахне*** (І. Жиленко); *Сказала гордо: «більше не дзвони!» / **Упало** слово, – а душа **зімліла*** (Н. Черкес);

– додаток: *Вереск **флейт, литаврів** гуркіт / В морі гуком віддає* (М. Бажан); *Твори **молитву, свічку** став, / Тавруй крамолу, як коросту* (І. Світличний); *Бо все, що зриме, те вороже / і чинить **розбрат, дух** гнітить* (П. Мовчан); *Одкипіли лі́та і літа́, / Тернами взялися всі шляхи. / **За гріхи**, напевне, **самота, / Глумота**, напевне, **за страхи*** (В. Забаштанський);

– означення: *Не вір, моя нене, сусідам **неситим**, / Не вір, моя нене, **лукавим** братам* (В. Забаштанський); *Складено знову звіт про число / **колосальних** епох і героїв **обвінчаних*** (С. Процюк); *Час **хліба, кулі** час. / І треба комусь їсти* (В. Слапчук);

– обставина: *Годинник цокав **лунко**, і **тонко** сипавсь спокій* (П. Мовчан).

Усі наведені приклади ілюструють архітектонічні моделі без додаткового стилістичного ускладнення. Проте більшість виявлених зразків, побудованих за запропонованими схемами, характеризуються більш потужною виразністю, оскільки посилюються повторенням переміщуваних складників. У таких конструкціях може повторюватися:

– інверсований член речення: *Добра **не буде** і **не буде** Правди, / Якщо таких вже зраджувать, як Ти* (В. Забаштанський); *І я **минув**, коли **минула** ніч* (Р. Фуфалько); *Прикрийся мідною горою, / сховай зухвалу голубінь. / **Тінь** — трембітає наді мною / і в кожен слід ступає **тінь*** (В. Стус); *У **дні** тривожні, люті і похмурі, / У рукотворні, неповторні **дні** / Він часто був підказкою Петлюрі, / Як задихався Київ у вогні* (М. Сом); ***Життя** сивіє, хмуриться **життя**: / Хіба заснеш, як постіль з динаміту?* (Н. Гнатюк); *Ще глибше в ніч розспіваної*

*млості; / **В ній** полохливість, і зухвалість **в ній**, / І світлість звуків, мов роса на зелі* (М. Бажан); *Без Нього тлін. / Це страшно, коли тлін. / А **з Ним** Різдво / І Воскресіння **з Ним*** (В. Захабура); ***Цей** сніг розтане. / Чай **цей** прохолоне* (М. Холодний); *Хто садить дерево – **благословен**! / **Благословен**, хто викопав криницю! – / У східних так говориться племен, / Але й для західних воно годиться* (М. Рильський); *Замість **золотої** середини / Залишилась клітка **золота**. / Досі присмак золотої дині / Згадують обпечені вуста* (А. Перерва); *Тож вилущую з колосся / теплі сонячні зернини / не для слів сонцеголосих, / а щоб мали їх усі – / і хлоп'ята **сонцелиці**, / і дядьки **сонцеголові**, / **сонцегруді** молодиці, / **сонцерукі** бабусі* (В. Бойко); *Не обмине, було, як жони горді, / Ні сироти, ні старця, ні вдови. / **Мов із роси й води**, зело в городі, / Зело в колисці, **мов з роси й води*** (В. Забаштанський);

– частина складеного присудка: *Доженемо чи ні, а **бігти треба**, / І **треба бігти** далі, не навспак* (В. Забаштанський);

– група однорідних членів речення, які піддаються переміщенню всередині групи: *І лиш думки – не справи зріють. / Усі вони порожній звук. / Не знаю я – **живу чи мрію**? / Не знаю – **мрію чи живу**?* (В. Слапчук); ***Сад і вино, вино і сад** – / і Ви вже звані / в Ла-Скала* (І. Жиленко);

– група членів речення, яка зазнає подвійної інверсії: переміщення всередині самої групи і в межах синтаксичної одиниці, що виступає правою частиною симетрії: ***Від сестри принесли** і вечерю Різдвяну, / І браїлівський дух **принесли від сестри*** (В. Забаштанський); ***Мене не буде**, і, може, скоро, / І дуже довго **не буде мене*** (В. Забаштанський);

– уся базова структура, дзеркально відбита праворуч від осі симетрії: ***Щось буде**. **Буде щось**. А – буде!* (І. Світличний); *Тебе нема, а **я живу Тобою**. / **Живу Тобою**, а Тебе – нема* (І. Світличний); *Може, проходячи вулицею, / побачу таке-собі миршаве дитинча, / що радісно посміхнеться до мене. / І я відповім йому так само. / **Попереду — цілий день. / Цілий день — попереду.** / А ти – поки – іще вчорашній* (В. Стус).

Створення хіастичних моделей із повтором сприяє посиленню емоційної напруженості висловленого. Проілюструємо сказане ще одним прикладом із вірша В. Забаштанського «Балада глуму»:

*У неї тато – **враг свого народу***

*І мама теж **народу свого враг*** (В. Забаштанський), де поет створив не лише малюнок перехресного розміщення частин сполуки, що утворює хіазм, а й вертикаль *враг народу / народу враг*, що прочитується як додатковий акцент – таке таврування завдавало невимовного болю й невигойної образи тим, хто любив рідну землю, але це було злочином із погляду тодішньої влади.

Більшої гостроти звучання набувають конструкції граматичного хіазму, де інверсованим компонентом, поданим у правій частині структури, виступає слово або словосполучення, контекстуально протилежне за значенням тому, що наведене у лівій частині: *Вщухає суєтна тривога. / І **в небесах** я бачу Бога / І Боже слово **на землі*** (І. Світличний); *Гармонії **нема**. **Є** тільки радість / Осягнутого раптом, мов прозріння* (В. Стус); *І за **нашу** волю, і за твердість **вашу**...* (В. Забаштанський); *Можливо, на щастя чужа ви, а, може, – на жаль.*

*/ **Чужа** – як дружина, і, наче коханка, – **жадана*** (А. Перерва); *Постріл... / І одним менше. / **Менше** однією людиною, / а ворогів уже **більше*** (В. Слапчук).

Часто вживаними є структури, що ґрунтуються на подвійному протиставленні: *Тут мало **слухать, говорить** – багато* (В. Симоненко); *Діти **зелені, зав'ялі** діди – / кожен до нього звертався на «ти» лиш* (В. Забаштанський); ***Минає** ніч, і день **настає**, / вже світає оця поема* (В. Кордун); *Кудись лечу над райським садом. / Душа напіврозкута. / **Гріхи** лишилися позаду. / Попереду – **спокута*** (В. Слапчук); *Плакала ще, як була **молодою**. / **Старість**, то треба сміятись тепер* (Н. Гнатюк). У наведених прикладах обидві пари протилежних за значенням слів перехресно розміщені, але можливий варіант на зразок: *Тінь **чорна** стрімко падає униз – / то **білий** голуб так злітає вгору* (Л. Костенко), де елементи лише однієї опозиційної пари є дзеркальним відображенням одне одного, а друга група не зазнала переміщення, проте є органічним складником синтаксичного утворення, що передає паралельний розвиток зображуваних явищ.

Активно використовуються конструкції граматичного хіазму, де повтор поєднується з протиставленням: *Лаури славні! Беатріче! / Богині в профіль і анфас! / А хай вам! Вибачте, я – пас. / **Я тричі** вмру й воскресну **тричі**, / А не зроблю кумира з вас* (І. Світличний); *Як шалено росте залізо, / Лізе в танки, в ракети, в броню, / **Лізе** в тіло і в душу **лізе**. / Чим цей ріст його зупиню?!* (І. Драч); *Побожно воздавалося дружині / За вроду та чесноти неземні / І на **квітучій статками** вершині, / І в **злиднями квітучій** низині* (В. Забаштанський); *А наші – **по цей бік**. **По той бік** – янкі* (В. Забаштанський); ***Бувають** часи і гірші,/ І кращі часи **бувають*** (В. Захабура). Такі антитетичні хіастичні форми увиразнюють поетичне мовлення й підкреслюють вагомість і важливість сказаного митцем.

Окрім описаних варіантів сполучення мовностилістичних засобів (хіазм + повтор; хіазм + антитеза; хіазм + повтор + антитеза), в обстежуваному матеріалі були виявлені не менш цікаві, хоча й чисельно не так широко представлені зразки поєднання граматичного хіазму з:

– комбінованим гомеотелевтом: ***Мусить вижити, вибрести мусить** / тіло цупке моє...* (М. Бажан); *На мене знизу дивляться дерева / **Поверх недолі** й **немочі поверх*** (В. Забаштанський); *І **зір розімкнувсь, розгорнулись** безмежні **сувої**, / на випинах тіла згорають шовки* (П. Мовчан);

– анадиплозисом і повтором: *Очей – не треба. / Ніг – не треба. / **Зусилля — зайві**. / **Зайва голова** / на рудиментарних плечах* (В. Стус); *Теплий вітер тішився роздоллям, / у садах сповільнюючи біг. / – Скільки в хаті вас живе? / – Дві долі... / – **Й більш нікого**? / – **І нікого більш**...* (В. Бойко); *Життя – саме капкан. / **Ідуть у нього ж голі** / **І голими вертаються назад*** (І. Павлюк);

– евфонічним епаналепсисом і повтором: *Росте із серцевини тьми / земля у тебе під ногами, / як та **лілея** безневинна – / **білий лелека**, і **лілея біла**, / а ще за ними **білі** сни* (В. Кордун);

– градацією, що передається за допомогою синонімічного насичення (*щойно – допіру*): ***Я щойно звідти, звідтіль допіру**, / І там ні душі не було, мана!* (В. Забаштанський); або лексем, що відтворюють причиново-наслідкові

зв'язки (*весна – цвіт*): *Головне, старшино, у нас є Україна, /* ***Весни будуть іще, іще буде і цвіт!*** (В. Забаштанський).

Наведені сплетіння стилістичних фігур, в яких кожна доповнює й вияскравлює іншу, сприяють відтворенню смислово-інтонаційної напруженості, закладеної митцями у віршових рядках.

Результати аналізу дібраного фактичного матеріалу засвідчують, що моделі *семантико-граматичного хіазму* ґрунтуються на таких бінарних структурах, де основним значенням є:

– рівнозначність: *Ця жертва найчесніших із чеснот [людина – О. Т.], / не може вирватися із облуди, / бо білий світ – лиш десь, і щось, і хтось. / Колись* ***Ісусом*** *мудрий був* ***Іуда*** */ і став* ***Іудою Ісус*** *Христос* (В. Стус); *Чекав я шуму, грому, блискавиці, / Чекав я друзів з вітром на чолі, / Вогню і дзвону, хвилі із криниці, /* ***Землі на небі, неба на землі*** (М. Сом); *Птахи, ніби краплі дощу, / Чи краплі дощу – птахи* (В. Захабура) – установлюється тотожність зображуваних явищ;

– протиставлення: *Вже* ***є*** *народ, а нації* ***нема****, / Держава* ***є****, але* ***нема*** *Вітчизни* (Д. Павличко); *Я готовий кричати щосили, / Надриваючи голос свій: /* ***Непотрібні*** *людині крила, / Серце й розум* ***потрібній*** *їй* (В. Симоненко); *Народ* ***обманювати можна****, / Але* ***не можна обмануть*** (В. Забаштанський); ***Нема*** *нам слави із неволі, / але із волі теж* ***нема*** (В. Затуливітер) – вираження контрастності відтворюваних явищ та їхніх властивостей.

Більш частотними з-поміж двох названих моделей є ті, семантичну основу яких становить контрапозиція.

У поетичному тексті, окрім стилістичної функції, спрямованої на створення експресивного підґрунтя для розкриття змісту й посилення емоційної напруженості висловлюваного, хіазм виконує важливу текстотвірну функцію.

У межах мікроконтексту хіастичні конструкції виступають як засоби виділення теми (а) і реми (б) висловлення:

(а)

Ідуть дощі, ідуть літа.
І та – не ти, і ти – не та.
І я не той. Як ти, байдужий.
І так, як та, колючий дуже (В. Слапчук);

або:

Батько ***помер****, і* ***померла*** *мати –*
Море тепла утекло із хати (М. Сом);

(б)

І хай на обрії згорають
зірки вечірньої пори, –
прапороносці помирають –
не помирають прапори (М. Холодний);

чи:

Ти їх вивільни з рабства монументальності,
З летаргії парадності і суєти,
Дай їм ***вічність свободи і свободу ментальності,***
Зачаруй їх магією простоти (І. Світличний).

У таких випадках простежується тісний зв'язок із контекстом, оскільки хіазм є його невід'ємним композиційно-семантичним складником і не може існувати поза ним, а сам контекст втрачає виразність і яскравість, бо їх забезпечувала саме хіастична форма.

У межах макроконтексту хіазм може бути не лише його організаційним началом, а й самостійним текстом. Це підтверджують ліричні мініатюри різних авторів. Так, спостерігаємо самодостатній текст-хіазм, заснований на контрапозиції, в А. Демиденка (а) й В. Крищенка (б):

(а)

Ці небеса –
Чоло землі!
А ця земля –
Черінь небес! (А. Демиденко);

(б)

Бува – життя раптово
Спинити може пісню.
Але бува, що пісня
Продовжує життя (В. Крищенко).

Інколи трапляються випадки поєднання хіазму із кільцем, як-от у М. Холодного (а) й А. Демиденка (б):

(а)

<u>*Не смійся з мене,*</u>
що відром без дна
я бочку наливаю.
Ти бочкою без дна
наповнюєш відро.
<u>*Не смійся з мене*</u> (М. Холодний);

(б)

<u>*Де моє серце*</u> *–*
Там скарби мої.
Скарби мої там,
<u>*Де серце моє*</u> (А. Демиденко).

Перший рядок, повторюваний у кінці тексту, створює своєрідне обрамлення, що разом із хіастичною формою визначає особливу структуру твору й організовує його ритм.

Твір Г. Чубая «Рушник» ілюструє можливості хіазму на рівні двох строф:

півень чорний
червоне гроно *клює*
і півневі тому
<u>*солодко-солодко*</u>

а ***півень червоний***
чорне гроно *клює*
і півневі тому
<u>*гірко-гірко*</u> (Г. Чубай),

кожна з яких у свою чергу виступає елементом бінарної опозиції, що разом утворюють антитезу *солодко-солодко – гірко-гірко*, підкріплену антитезами всередині кожної строфи: *чорний – червоне / червоний – чорне*. Хіастична будова наведеного вірша в поєднанні з протиставленням уможливлює фокусування уваги реципієнта не на окремих виділених фрагментах, а відразу на всьому творі, і сприяє виникненню нових асоціацій, що по-новому актуалізуватимуть сприйняту поезію.

Отже, в українському поетичному мовленні II половини XX – початку XXI століття активно представлені конструкції граматичного і семантико-граматичного хіазму. Хіастичні форми не функціонують ізольовано, а найчастіше виявляються в поєднанні з такими стилістичними прийомами, як повтор, антитеза, гомеотелевт, анадиплосис, евфонічний епаналепсис та градація. Основу семантичних відношень у моделях семантико-граматичного хіазму становлять рівнозначність і протиставлення. Хіазм – це багатогранна і складна фігура стилістичного синтаксису, використання якої дозволяє надати поетичній оповіді динамізму, створити особливий інтонаційно-смисловий малюнок віршового тексту й організувати своєрідний ритмо-структурний лад на рівні мікро- і макроконтексту.

Продовження розпочатого дослідження вбачаємо у вивченні взаємодії хіазму з іншими стилістичними фігурами в організації мовного поетичного простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Барчишина І.** Хіазматичні епітетні структури у віршах поетичних творів М. Волошина та В. Свідзінського [Електронний ресурс]. URL: dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/.../2607/.../Barchyshyna_I.pdf (дата звернення: 05.04.2017). 2. **Береговская Э. М.** Очерки по экспрессивному синтаксису. Москва: Рохос, 2004. 208 с. 3. **Бушенев Н. Т.** К разработке основ лингвистического анализа хиазма // Вестник Череповецкого государственного университета. Череповец, 2008. № 2. С. 54 – 58. 4. **Квятковский А. П.** Поэтический словарь / Науч. ред. И. Роднянская. Москва: Советская энциклопедия, 1966. 376 с. 5. **Крылова О. А.** Хиазм: Текстовая природа экспрессивности. // Stylistyka. Opole, 1994. № 4. С. 210 – 214. 6. **Норман Б. Ю.** Хиазм в структуре славянской фразы: предпосылки, функции и следствия // Slavisti na revija, letnik 49/2001, št. 4, okt.-dec. S. 247 – 262. 7. **Паров'як І. І.** Експресивний потенціал синтаксичних одиниць у німецькомовному постмодерністському прозовому тексті: дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец.: 10.02.04 – германські мови. Чернівці, 2015. 243 с. 8. **Mermall Th.** The chiasmus: Unamuno's master trope // PMLA: Publ. of the Mod. lang. assoc. of America. N. Y., 1990. Vol. 105. № 2. P. 245 – 255.

Тєлєжкіна Олеся Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства; доцент кафедри українознавства та латинської мови, Національний фармацевтичний університет, вул. Пушкінська, 53, м. Харків, 61002, Україна.

Tel.: +38-050 140 30 30
E-mail: o_tele_o@ukr.net
http://orcid.org/0000-0002-2953-7368

Telezhkina Olesya Olexandrivna – PhD in Philology, Associate Professor, Department of Ukrainian language and the Latin language, National University of Pharmacy, Pushkinska Str., 53, Kharkiv, 61002, Ukraine.

ТЕКСТОЗНАВСТВО. ДИСКУРСОЛОГІЯ

УДК 81'42-028.61

С. П. Галаур

ТАКСОНОМІЯ КАТЕГОРІЙ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ-ДИСКУРСУ

У статті уточнено таксономію категорій художнього тексту, який, перебуваючи в гіпо-гіперонімічних зв'язках із художнім дискурсом, постає конститутивним підґрунтям останнього. Художній текст розглянуто як сукупність певним чином співвідносних категорій, синхронізованих у межах трьох текстових площин, параметри яких детермінуються ступенем антропоцентричної інклюзивності. Текстові категорії оцінено в аспекті їхньої взаємоінтегрованості, польової будови, двоплановості, функційної спрямованості. Доведено, що будь-яка категорія тексту може бути представлена з погляду його структури, семантики, прагматики, як результат соціо-семіотичної й ситуативної інтеракції.

***Ключові слова**: художній текст, художній дискурс, категорія тексту, ознака тексту, текстова комунікація.*

Галаур С. П. Таксономия категорий художественного текста-дискурса. *В статье уточнена таксономия категорий художественного текста, который, вступая в гипо-гиперонимические отношения с художественным дискурсом, является конститутивной базой последнего. Художественный текст рассмотрен как совокупность определённым образом соотносительных категорий, синхронизированных в пределах трёх плоскостей, параметры которых детерминированы степенью антропоцентрической инклюзивности. Текстовые категории оценены в аспекте их взаимной интегрированности, полевого строения, двуплановости, функциональной ориентированности. Доказано, что любая категория в тексте может быть представлена с точки зрения его структуры, семантики, прагматики, как результат социо-семиотической и ситуативной интеракции.*

***Ключевые слова:** художественный текст, художественный дискурс, категория тексиа, признак текста, текстовая коммуникация.*

Halaur S. P. The taxonomy of the artistic text-discourse categories. *The re-interpretation of communication phenomenon, claiming "to other" focus to be the prerogative, causes consecutive refusal of text's traditional consideration. The latter is being expounded as empirical substance and real material manifestation of speakers communication intentions as well as their mental universes' interaction. This way of approach opens further perspective to define artistic text categories' taxonomy more precisely; the text likewise remains hyponymically-hyperonically connected to the artistic discourse, being its constitutive substratum. The artistic text represents totality of categories of the certain type of correlation, synchronized within three dimensions; their parameters depend upon anthropocentric inclusiveness degree. The fact is the text category integrates certain set of the most important text characteristic features and gets evaluation due to its field structure, two-dimensions' construction, and functional direction. Each one of the text categories, social-semiotic and situation interactions' result receives interpretation in accordance with the structure, semantics, also pragmatics. Therefore, syntagmatic and paradigmatic intercategorical interconnections of the text-discourse make the opportunity to accentuate on its completeness and synergy.*

***Keywords**: artistic text, artistic discourse, text category, text characteristic feature, text communication.*

© Галаур С. П., 2017

Сучасні гуманітарні дослідження (Л. Г. Бабенко, І. А. Бехта, Н. С. Болотнова, Є. О. Гончарова, М. Я. Димарський, О. Л. Каменська, І. М. Колегаєва, Г. В. Колшанський, Н. К. Кравченко, О. С. Кубрякова, В. А. Кухаренко, О. О. Селіванова, І. О. Щирова та ін.) виявляють раціональнийсинтез структурно-семантичного й функційно-комунікативного поглядів на текст, позиціонуючи його не іманентною сутністю, а «елементом системи “дійсність – свідомість – модель світу – мова – автор – текст – читач – проекція”» [2, с. 10].Як продукт первинної комунікативної діяльності автора й об’єкт вторинної комунікативної діяльності читача,своєрідний інформаційно-змістовий медіум, текст усе більше привертає увагу до себе науковців, що намагаються знайти істинні відповіді на багато дискусійних питань, з-поміж яких уже довгий час пріоритетне – категорій тексту.

Мета статті – уточнити таксономію категорій художнього тексту, який, перебуваючи в гіпо-гіперонімічних зв’язках із художнім дискурсом, постає конститутивним підґрунтям останнього.

Поняття «текстова категорія» почало вживатися в лінгвістиці ще в 70-х роках XX століття, проте, на превеликий жаль, ще й досі не набуло чітких обрисів. Хоч факт і парадоксальний, але спроби класифікування текстових категорій, ідентифікування їхньої домінанти вияскравлюють більше несистемність і невпорядкованість їх, аніж рельєфне представлення. Прискіпливий аналіз найцитованіших таксономій категорій тексту, зокрема і художнього (Л. Г. Бабенко, Р. де Богранда, О. П. Воробйової, І. Р. Гальперіна, В. Дресслера, Т. А. Єщенко, Ю. В. Казаріна, В. І. Карасика, М. М. Кожиної, В. А. Кухаренко, М. Л. Макарова, О. О. Селіванової, З. Я. Тураєвої), проливає світло на істотні розбіжності в класифікаціях, причинами яких є 1) диференційна чи конститутивна параметризація категорій, 2) варіативний категорійно-субкатегорійний опис, 3) різнорівневість, багатоаспектність та поліфункційність самого об’єкта дослідження – тексту, зрештою, 4) дискусії щодо доцільності єдиного й загальноприйнятого пояснення тексту як складної суперсистеми, що має, за твердженням А. П. Загнітка, синтетично-аналітичний статус у мовленнєвій комунікації [10, с. 474] й наділений здатністю до занурення не лише в мову, а й у дискурс.

Оскільки категорії відображають природу тексту, вони, безперечно, є ступенями «пізнання його онтологічних, гносеологічних та структурних ознак» [22, с. 144].Погоджуємося з дослідниками, які «категоріями тексту вважають окремі (обов’язкові і факультативні) ознаки, що зводяться до рангу категорійних» [19, с. 5], тобто найзагальніші й найпосутніші. Додамо, однак, що категорія зазвичай уособлює не одну таку ознаку, а набір їх. Наприклад, підґрунтям для формування категорії комунікативності слугує злютованість багатьох ознак тексту, з-поміж яких особливо вирізняються антропоцентричність та діалогійність. Зі свого боку, абстрагування таких одиничних ознак уможливлює трактування їх і як підкатегорійних елементів у ієрархічній категорійній моделі тексту. Так, діалогійність перебуває в підкатегорійному підпорядкуванні до антропоцентричності, дія якої поширюється в межах бінарної опозиції «адресант – адресат».

Текстові категорії виявляються в особливих синтагматико-парадигматичних відношеннях, «активно взаємодіють між собою та тісно переплітаються у тканині тексту; їх можна зіставити з окремими «нитками» тексту» [6, с. 231]. Отже, текст вибудовується як сукупність певним чином співвідносних категорій, дія однієї категорії завершується тоді, коли чинною стає інша категорія. Крім того, функціювання категорії саме в комплексі з іншими є умовою її успішної реалізації. Отже, чіткої демаркаційної лінії між категорійними виявами в тексті навряд чи можна провести і, мабуть, не варто. Пошуки диференційних параметрів текстових категорій змусили вчених відмовитися від традиційно застосовуваного в мовознавчій практиці принципу протиставлення. Навпаки, автори наукових розвідок пропонують описувати текстові категорії за іншим, опозиційним, принципом – включення: «одна категорія «вкладається» в іншу, причому вона,з одного боку, є доволі самостійним явищем, з іншого – складником споріднененої за характером (глибинної, поетичної), але ширшої категорії, а також становить єдність з іншими явищами в межах тексту» [20, с. 44].

Категорії тексту вичленовуються на його рівнях, причому щодо останніх, розмірковує Т. А. Єщенко, категорія теж виконує асоціативно-диференційну функцію[9, с. 40].

Аналіз рівнів художнього тексту і його категорій слід розпочинати з усвідомлення сутності самої текстуальності. Погоджуємося із думкою І. Р. Гальперіна про онтологічну амбівалентність тексту, що «має подвійну природу – стан спокою і руху» [4, с. 19]. Завершений і відокремлений від автора (у стані спокою, інтровертний, об’єктивний) текст є результатом когнітивно-комунікативної діяльності продуцента. Його ендоцентричне системно-структурне утворення зручно уявити як послідовність дискретних одиниць на умовній координатній площині, осями якої є структурний та змістовий рівні тексту, щонайперше візуалізує генеральну для будь-якого тексту категорію зв’язності, вияскравлювану у двох іпостасях. Горизонтальною (формальною) зв’язністю в тексті є його когезія, а вертикальною (змістовою) – когерентність. Когезія виявляє всі ті формальні зв’язки, які існують у поверхневій структурі тексту і слугують зовнішньою експлікацією його когерентності, тобто глибинних, логіко-змістових зв’язків. За міркуваннями З. Я. Тураєвої, у художньому тексті «поверхнева структура детермінована глибинною структурою, що виконує роль своєрідної програми вибору мовних засобів. <...> Поверхнева структура може впливати на глибинну, актуалізувати її» [23, с. 58]. Т. А. ван Дейк, який застосовує дещо іншу термінологію стосовно різновидів зв’язності, переконує, що локальну зв’язність визначають міжфразовими синтаксичними зв’язками, глобальну ж виявляють через ключові слова [7, с. 72]. Отже, формальна зв’язність тексту корелює зі змістовою зв’язністю.

У сучасних лінгвістичних студіях часто йдеться про діалектичний зв’язок текстових категорій зв’язності та цілісності, учені стверджують, що «без зв’язності текст як функційне ціле не існує апріорі. І тільки той текст вважається зв’язним, який є цілісною послідовністю речень, пов’язаних

значенням у межах загального задуму» [23, с. 180].Уточнимо, що цілісність можна зіставити саме з вертикальною зв'язністю (когерентністю) та закцентуємо увагу на тому, що«зв'язність зазвичай є умовою цілісності», остання ж «не може повністю визначатися через зв'язність» [1, с. 51]. Цілісність художнього тексту виформовують й інші тісно переплетені між собою категорії – членованості, інтегративності, континууму, референційності, жанрового канону, образності, авторського бачення. Цілісність, як доведено вище, може претендувати на статус надкатегорії в статичній площині тексту.

Усі названі категорії,експліковані на взаємозумовлених структурному та змістовому рівнях тексту, є результатом взаємодії останніх та розв'язують комплементарні завдання, забезпечуючи змістово-мовну основу майбутньої текстової комунікації. Відповідно до того, який рівень тексту увиразнює ту чи ту категорію, останні слід диференціювати на структурні (зв'язність, дискретність, континуум,жанровий канон) та змістові (цілісність, інтегративність, референційність, авторське бачення), однак такий їхній поділ, зрозуміло, досить умовний. Наприклад, категорію авторського бачення, що є показником антропометризму навіть в інтровертній площині тексту та певною мірою матеріалізує категорію антропоцентричності (зосібна її адресантності), можемо кваліфікувати своєрідним підґрунтям для аналітичної інтерпретації тексту як на рівні його плану змісту, так і на рівні плану вираження. Змістовий аспект категорії авторського бачення детермінований концентрацією оцінок представленого матеріалу, продукованих суб'єктивними емоційними конотаціями письменника. Водночас ця категорія маркує манеру викладу інформації й зреалізовується за допомогою комплексу мовних засобів, з-поміж яких функційною активністю позначена граматична категорія особи. Так, «деяка умовна точка в просторі й часі, з якої автор чи розповідач бачать зображене» [5, с. 193], може переміщатися в тексті з огляду на варіювання автором розповіді від першої, другої чи третьої особи.

Поняття статичності художнього тексту набуває парадоксальних рис навіть у процесі його промовляння, що вже говорити про це з погляду на одне з найважливіших завдань мистецтва – бути засобом пізнання людини. Творець художнього тексту, навпаки, опікується його оживленням, бо«непрочитана книга є лише носієм знаків, які не продукують концептів, а отже, вона німа» [24, с. 425]. У процесі комунікативної діяльності автора й читача оприявлюється той факт, що текстова «самооцінна ... структура розпадається», будова тексту «залежить від прагматичної ситуації» [3, с. 39]. Репродукований реципієнтом текст переходить у рухливий стан, а його статичні ознаки імплікуються. Шлях, який умовно долає читач під час перцепції художнього тексту, повторимо вслід за В. В. Красних, може бути представлений у вигляді такого ланцюга: фізичне сприйняття тексту (розуміння його «поверхневого» значення) – співвіднесення з контекстом (розуміння його «глибинного» значення) – співвіднесення з пресупозицією (інтелектуально-емоційне сприйняття) – усвідомлення його концепту (глибинного змісту, мотиву, інтенцій автора) [15]. У процесі такого сприйняття вербально закодований текст поступово перетворюється з матеріального

об'єкта на інтерпретований, «за яким можна побачити перебіг дискурсу» [8, с. 34]. У дискурсивну площину текст переводять різні його категорії, статус яких, за нашими спостереженнями, варто оцінювати вже не як власне-текстовий, а текстово-дискурсивний. Вони синхронізуються в іншій текстовій площині, що вже констатує антропоцентричну інклюзивність, а отже, іншу категорійну градацію. Умовними координатними осями цієї текстової площини слід вважати інформативний і прагматичний рівні. Така рівнева диференціація тексту достатньо аргументована в науковій літературі й пояснена специфікою комунікації – своєрідним «перенесенням інформації в людському колективі» [12, с. 89]. «Природно передбачити, – покличемося на слова Г. В. Колшанського, – <...>мовлення не може обмежитися передачею інформації, адсорбованої від усіх ознак, властивих суб'єктові мовлення. Його емоції, можливі оцінки, сфокусовані у змісті мовлення та орієнтовані на конкретного партнера, і надають мові того забарвлення, яке загалом називають прагматикою» [13, с. 140]. Висловлені аргументування переконують, що прагматичний рівень базується на інформативному, а їхні одиниці ієрархічно пов'язані й корелюють одна з одною у процесі пізнавальної діяльності адресата.

Інформативний рівень тексту інкорпорує категорії інформативності та інтертекстуальності, прагматичний же рівень, справедливо поіменований естетичним, – модальності, емотивності, експресивності, аксіологічності. Спільна дія категорій прагматичного рівня спричинює оформлення загальнішої категорії – прагматичності. Унаслідок взаємодії одиниць цих двох рівнів постає категорія регулятивності, матеріалізована в особливих мовних формах, покликаних зорганізувати адекватне розтлумачення читачем інформативно-прагматичного коду повідомлення. Об'єднувальна роль у цій системі угруповань належить комунікативності, ранг надкатегорійності якій присвоїли чимало дослідників з огляду на імпліцитну діалогійність художнього тексту, «що передбачає наявність прогнозованого образу читача в когнітивних структурах продуцента та зумовленість сприйняття тексту реципієнтом специфікою авторського моделювання дійсності в тексті»[16, с. 220].

Текст, що стає продуктом мовлення й водночас предметом перцепції, функціює в комунікативному середовищі як неоднозначна графічно-мовна система і структура. Його шлях від автора до читача в умовах двобічного комунікативного обігу не є простим, оскільки текст утрачає деякий зміст або набуває додаткового. Причини такого явища різні – як об'єктивні (певна недосконалість графічно-знакової системи, у зв'язку із чим неможливо передати певний тип інформації, зокрема й паралінгвальної; архітектонічна уніфікація текстів одного жанру, але різних за змістом; відокремленість тексту від його автора, природної ситуації; подвійна – авторська й власне-текстова –інтенційність тексту тощо), так і суб'єктивні (прояви мотиваційної, когнітивної, емоційної сфер особистості; психофізіологічні особливості індивіда; його пресупозиція тощо). Очевидним є те, що авторська й читацька моделі тексту не збігаються, у свідомості реципієнта створюється власна проекція художнього тексту, його прототип. При цьому «текст об'єктивно з'являється

як певний текстовий інваріант, що допускає відповідну кількість варіантів – вільних, але не нескінченних» [21, с. 109]. Важливим завданням усіх текстово-дискурсивних категорій є не лише уникнення деформації змісту тексту, а й створення сприятливих передумов для найефективнішого результату дискурсної взаємодії автора й читача. Своєрідним важелем у злагодженому механізмі адекватної інтерпретації тексту, яка допускає втрату тільки маргінальних його елементів,постає категорія регулятивності.

Як бачимо, текстово-дискурсивна площина є платформою для здійснення впливу на адресата та ініціювання його ментально-емоційної, естетичної, ба навіть вербальної реакцій. Її категорії варто розглядати з двох позицій – 1) абстрактне поняття, що відображає найсуттєвіші ознаки тексту, «взаємодія яких забезпечує його специфіку і стійкість як комунікативного утворення» [18, с. 236], 2) засіб узгодження дій комунікантів.

У процесі когнітивно-комунікативної діяльності читача, який реконструює когнітивно-комунікативну діяльність автора, художній текст, перетворюючись на екзоцентричний дискурс, експлікує «комплексну комунікативну подію (ситуацію), що відбувається між мовцем і слухачем», «процес розташування “варіативних” смислів у спільних просторах концептуалізації, забезпечених перетинанням контекстів учасників» [14, с. 80]. У цій екстраверт ній інтенційно-інтерпретаційній площині тексту-дискурсу систему координат структурують інтерактивний та концептуальний рівні, розподіляючи свої ролі так: інтерактивний рівень маніфестує процес розгортання дискурсу, а концептуальний синхронізує знання комуні кантів один про одного, про ситуацію спілкування, комунікативні конвенції, соціокультурну й інституційну реальність, етнокультурні та універсальні коди тощо. Концептуально впорядковують дискурсивну систему тексту категорії концептуальної цілісності й контекстуальності, інтерактивний її фрагмент обрамлюють категорії інтерактивності, процесуальності. Наслідком синергетичності цих категорій є над категорія дискурсної особистісності, що загалом маркує результат і доцільність художньої комунікації, дає змогу реципієнтові значною мірою осягати світ таким, як того бажав сам автор. Отже, реалізація категорій у дискурсивній площині тексту відображає«взаємоузгодження авторської інтенції з інтенцією та інтерпретантою адресата відповідно до їхніх моделей світу і знання про релевантні для усвідомлення й інтерпретації дискурсу аспекти соціального, політичного, культурно-інформаційного, історичного, психологічного контекстів» [14, с. 79].

Оскільки категорії художнього тексту пов’язані з його функціюванням у комунікації, закономірно припустити, що описувати їх слід з урахуванням екстралінгвальних реалій. Ситуація спілкування передбачає наявність передмовного матеріалу, який згодом трансформується в текст, накладання обмежень на мовне розгортання змісту, урахування особистісних і соціальних характеристик текстових комунікантів, не ідентичності їхнього пресупозиційного фонду тощо, тобто тих складників дискурсивного маркування, без яких би текст розглядався лише логічно оформленою думкою, зафіксованою письмово. Справді, досліджуючи текст,варто не обмежуватися

засобами й методами лише мовознавчої науки, проте слід пам'ятати про деяку умовність терміну «екстралінгвальний». «Урешті-решт, – зауважує М. М. Кожина, – екстралінгвальні чинники стають лінгвальними», оскільки «значною мірою визначають змістову структуру й стилістику тексту» [11, с. 89–90].Цей факт ще раз заперечує закріплення за термінами дискурс – текст загальновживаного змісту, потверджує суперечливість контрарності їхньої опозиції за диференційними параметрами структурність / функційність, потенційність / актуальність, статичність / динамічність.

Усі три площини тексту-дискурсу демонструють нескінченну кількість точок перетину. Візуалізуючи хоча б деякі з них, скажемо, що 1) дискурсивна концептуальність,з одного боку, слугує опертям для породження тексту, з іншого – кінцевою метою у процесі його сприйняття; 2) цілісність,«поєднуючи текст з іншими складними системами, стає своєрідною базою для утворення дискурсу» [17, с. 195], водночас дискурсивна інтерактивність забезпечує когезію та когерентність тексту; 3) категорія регулятивності характеризує адресанта і, відповідно, не є конструктивною для дискурсу як інтерактивного явища. Зорієнтованість на зворотну інтерпретувальну позицію читача вказує і на її корелятивність з дискурсивною категорією стратегічності (підкатегорія інтерактивності); 4) дискурсивна стратегічність нерідко детермінує лінгвістичну прийнятність членованості тексту. Навіть ці лаконічні приклади ілюструють синтагматичні й парадигматичні міжкатегорійні взаємозв'язки тексту-дискурсута дають змогу чітко усвідомити його системність й синенергетичність. Не заперечуватимемо, що «будь-яку категорію можна розглядати рівною мірою і в аспекті структури, і з позицій семантики, і з погляду прагматики» [9, с. 40], і, додамо, як результат соціо-семіотичної та ситуативної інтеракції.

Отже, переосмислення феномена комунікації, коли прерогативою стає орієнтація «на іншого», змушує відмовитися від традиційних поглядів на тексті витлумачувати його емпіричною субстанцією, реальною матеріальною маніфестацією комунікативних інтенцій мовців, взаємодії їхніх ментальних світів. Такий підхід увиразнює категорійну організацію текстового коду, зорієнтовану на координування комунікативних дій автора й читача для обміну інтелектуальною, соціальною, культурною інформацією, зрештою, з метою естетичного розвитку особистості. У цьому зв'язку релевантним для майбутніх наукових розвідок буде скрупульозне вивчення вирізнених категорій тексту-дискурсу, його категорійно-субкатегорійний опис.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Аспекты** общей и частной лингвистической теории текста. М.: Наука, 1982. 192 с. 2. **Белянин В. П.** Основы психологической диагностики : [монографія]. М. :Тривола, 2000. 248 с. 3. **Бехта І. А.** Дискурс наратора в англомовнійпрозі : [монографія]. К. : Грамота, 2004. 304 с. 4. **Гальперин И. Р.**Текст как объект лингвистического исследования. 3-е изд., стереотип. –М. :Едиторал УРСС, 2005. 144 с. 5. **Горшков А. И.** Русская стилистика. Стилистика текста и функциональная стилистика : учеб. для педагогических университетов и гуманитарных вузов. М. : АСТ : Астрель, 2006. 367 с. 6. **Давидюк Ю. Б.** Універсальні категорії художнього тексту. *Вісник Житомирського державного*

університету імені Івана Франка . 2012. Вип. 65. Філологічні науки. С. 229–232. 7. **Дейк ван Т. А.** Язык. Познание. Коммуникация. Б. : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с. 8. **Демьянков В. З.** Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка. *Язык. Личность. Текст* : сб. к 70–летию Т. М. Николаевой Ин-т славяноведения РАН; М.: Языки славянских культур, 2005. С. 34–55. 9. **Єщенко Т. А.** Проблема категорійної ієрархії тексту у сучасному мовознавстві. *Modern scientific potential.* 2015. Volume 25 Philological sciences. – Sheffield Science and education LTD . P. 40–42. 10. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика. Синтаксис. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с. 11. **Кожина М. Н.** Стилистика русского языка : учебник. 4-е изд., стереотип. М. : Флинта: Наука, 2008. 464 с. 12. **Колшанский Г. В.** Коммуникативная функция и структура языка. 3-е изд. М.:Издательство ЛКИ, 2007. 176 с. 13. **Колшанский Г. В.** Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М.: КомКнига, 2005. 232 с. 14. **Кравченко Н. К.** Таксономія категорій дискурсу в сучасному дискурс-аналізі. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Сер. Філологія. К., 2014. Т. 17, № 1. С. 77–83. 15. **Красных В. В.** «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М. :Гнозис, 2003. 375 с. 16. **Кузнецова М. О.** Англомовний художній текст як змістово-мовна основа інтеракції текстових антропоморфів. *Вісник Житомирського державного університету*. – 2014. Випуск 2 (74). Філологічні науки. С. 218–221. 17. **Макаров М. Л.** Основы теории дискурса. М. :Гнозис, 2003. – 273 с. 18. **Маслова Т.** До проблеми класифікації текстових категорій. *Наукові записки*. – Випуск 105 (2). Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 2 ч. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2012. 592 с. 19. **Мороховский А. Н.** К проблеме текста и его категорий. *Текст и его категориальные признаки*: сб. науч. тр. –К. : КГПИИЯ, 1989. 160 с. 20. **Ноздрина Л. А.** О категориальном статусе некоторых лингвистических явлений. *Вестник ВГУ*. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. 2001. № 2. С. 39–46. 21. **Серажим К. С.** Текст як комунікаційне вираження дискурсу. *Вісник Запорізького державного університету*. –2001. № 1. – С. 109–115. 22. **Стилистика** и литературное редактирование / под ред. Н. В. Малышевой. М.; Ростов н/Д, 2012. 288 с. 23. **Тураева З. Я.** Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) : учеб. Пособие. Москва, 1986. 127 с. 24. **Eco U.** Le Nom de la rose. Traduit par J.-N. Schifano U. Eco. Paris: Grasset, «Le livredepoche», 1982. 472p.

Галаур Світлана Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, вул..Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна.

Tel. : +38-0663231595.
E-mail: svitlana.galaur@gmail.com
ORCID: orcid.org/0000-0002-9333-3052

Halaur Svitlana Petrivna – PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian Language Department, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ostrohradskoho Str., 2, Poltava, 36000, Ukraine.

УДК 81-119 165.194
С. Б. Маслова

ОСНОВНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ДИСКУРСА

Статья посвящена проблеме выявления основных закономерностей англоязычного дискурса. Эвристические стратегии логики в единстве с философией, когнитивной семантикой и общим языкознанием приводят к новым научным открытиям в сфере лингвистических исследований дискурса в его непосредственной связи с процессом мышления. Определены, обобщены и выделены шесть основных взаимосвязанных и взаимозависимых закономерностей англоязычного дискурса.

Ключевые слова: *мыслеобраз,мыслеформа, пропозиция, предикат, микропропозиция, номинализация, инфинитивизация, макропропозиция, модель, образец, алгоритм.*

Маслова С. Б. Основні закономірності англомовного дискурсу. *Стаття присвячена проблемі виявлення основних закономірностей англомовного дискурсу. Евристичні стратегії логіки в єдності з філософією, когнітивною семантикою та загальним мовознавством приводять до нових наукових відкриттів у сфері лінгвістичних досліджень дискурсу в його безпосередньому зв'язку з процесом мислення. Визначені, узагальнені та виділені шість основних взаємозв'язаних та взаємозалежних закономірностей англомовного дискурсу.*

Ключові слова*: образ думки, форма думки, пропозиція, предикат, мікропропозиція, номіналізація, інфінітивізація, макропропозиція, модель, зразок, алгоритм.*

Maslova S. B. The basic regularities of the English-language discourse. *The deep analysis of the lexical and grammatical database of the actual English-language discourse allows to produce a synthesis – to generalize and to deduce its basic laws (regularities). There are six basic interrelated and interdependent regularities of the English-language discourse. According to the law of «cause and effect» an individual"s thought (idea) is a cause and a language symbol is an effect (a consequence).Any individual thinks and his mind produces thoughts, ideas, mind (mental) images. A mind (mental) image is a bright, coloured, picturesque, living, volumetric picture manifested in any individuals consciousness . Mind (mental) image can be a lie, a world of fantasy, an illusion having nothing in common with real life. When expressed by a formal element of the hierarchy of discourse (word/ combination of words (word-group)/sentence/ super – phrasal unity / text) any mind image acquires the quality of a mind form, so-called «thought – form» as far as any essence is always formed up and any form has got its essence. Mind forms (thought-forms) are absolutely true to life, to objective reality. In the process of coding and decoding English-language discourse our mind forms are to be exclusively expressed by propositional symbols. They are Proposition, Microproposition and Macroproposition. Proposition is considered to be a true, real, elementary symbol of information identification and the basic communicative unit of discourse. Proposition is a sentence consisting of at least two explicit elements: Subject and Predicate. Predicate as a centre of Proposition itself bears its essence («state of affairs») and determines its structure. All the verb-predicates are subjected to models and patterns. English Predicate has got two patterns («TO BE» / «Not TO BE»).*

Proposition involves in both the situations of sentences and the situations of word – groups, as any individual can never think a thought without Predicate and a referring element – Subject. Microproposition corresponds to a word-group (combination of words) including Nominalization (implicit Predicate) and Infinitivization (implicit Subject). Predicate belongs to Infinitivization. Macroproposition is a title of a macrostructure – Text (Topic). It can be usually expressed by a word-group. Macroproposition reveals the general idea of the content of the text (discourse). Thus, an individuals mind images or/ and mind forms can be reproduced exclusively by propositional symbols of the English-language discourse.

Key words: *mind (mental) image, mind (mental) form (thought- form), proposition, predicate, microproposition, nominalization, infinitivization, macroproposition, pattern, model, algorithm.*

© Маслова С. Б., 2017

Когнитивно-семантический сегмент знаний лингвистики открывает абсолютно новый взгляд на процесс взаимосвязи мышления, языка и речи и, соответственно, новый подход к изучению англоязычного дискурса, указывает и предоставляет новый путь и совершенно новые эффективные возможности и методы познания лексико-грамматической базы англоязычного дискурса в любой сфере человеческой деятельности и, в первую очередь, в юриспруденции.

Англоязычный дискурс исследован детально, глубоко и обширно, однако его основные закономерности не выведены. Установление взаимосвязей и взаимозависимости мышления и дискурса на основе концептуального аппарата когнитивной семантики способствует разрешению проблемы выявления основных закономерностей англоязычного дискурса.

Цель статьи – показать основные закономерности англоязычного дискурса, что имеет большое практическое значение и непосредственное отношение к процессу его познания.

Актуализация английского языка, а точнее англоязычного дискурса как основного средства общения в современном мире сомнения не вызывает. Это факт, и у этого факта есть свои причины. Англоязычный дискурс как цельная упорядоченная лексико-грамматическая структура, охватывающая весь спектр информации и знаний, как и любой другой иностранный дискурс проявляется в современном мире как логическая «математическая» система со своими величинами, качественными и количественными формами и характеристиками.

Мышление и его продукт – мысль человека – не фикция. Мысль, будучи субъективно-объективной реальностью, является причиной и аргументом. А следствием и функцией мысли выступают язык и дискурс. Человек мыслит, и мысль человека воспроизводит, отражает, фиксирует, фотографирует объективную реальность в уме, в сознании, во внутренней речи, в умозрении, на внутреннем экране и воплощает её в языковой форме и дискурсе. Когда мы думаем, мыслим, а мыслим мы всегда, в нашем сознании возникают объемные, яркие, цветные, красочные, трехмерные картинки, как кадры в кинофильмах (3D) – возникают образы как субъективной реальности, так и объективной действительности. [21, p. 9; 22, p. 686,688; 11, c. 302; 10, c. 232]. Именно мысленный образ как «живое, наглядное представление о ком-чём-нибудь» [1, с. 422] и возникает, проявляется в нашем сознании. Форма существенна, сущность формирована. Мыслеобраз, выраженный знаком или кодом дискурса, приобретает качество мыслеформы и трансформируется в мыслеформу, следовательно, мыслеформа есть отражение в сознании человека сущностей (форм) объективного мира во всем его многоообразии. Для индивида значима лишь мыслеформа, соответствующая объективной действительности, апробированная практикой, школой жизни, опытом и подтвержденная реальными действиями человека. Такими мыслеформами, к примеру, выступают юридические термины юриспруденции.

Согласно закону причинно-следственных связей мысль (мыслеобраз) – причина, «слово» (мыслеформа) – следствие. Под условным понятием «слово» необходимо понимать языковое выражение мыслеобраза

или мыслеформу: средство языка; символ сопровождения; знак; код; формальный элемент иерархии дискурса (слово, словосочетание, предложение, сверхфразовое единство, текст). Так, к примеру, начальный, минимальный формальный элемент иерархии дискурса – слово – в родном (украинском или русском) языке соответствует мыслеформе и успешно декодируется: «зима»; «понедельник»; «(давно) пора»; «холодно»; «дождь» и т. д. В английском языке знак – слово вне контекста, вне предложения (пропозиции), как правило, мыслеформу не воссоздаёт, являясь по сути омонимом. Так, приведённые выше примеры слов в англоязычном дискурсе соответствуют пропозициям (безличным предложениям): «It's winter»; «It's Monday»; «It's (high) time»; «It's cold»; «It's raining» / «It rains».

Мыслеформа индивида пропозициональна. Это означает, что мыслеформа всегда соответствует эксплицитной или имплицитной пропозиции. Мыслеобраз или мыслеформа может быть выражен(а) исключительно пропозициональным знаком – кодом. Таким знаком является пропозиция, соответствующая вербально выраженному или эксплицитному (англ. explicit – ясный, чёткий, точный) элементу иерархии дискурса – предложению. Предложение рассматривается как подлинный, реальный знак [9, с. 119-120], как предикативная единица (выражение, группа, конструкция), то есть синтаксическая структура, заключающая в себе предикат, как коммуникативная единица – высказывание, служащая средством общения и сообщения, выражающая мысли и чувства человека, которые возникают в результате его контакта с внешним миром [3, с. 5], как «единственная (может быть в будущем – минимальная) единица языка и речи (дискурса), способная передавать информацию [16, с. 24].

Пропозиция, соответствующая предложению; суждению; высказыванию [6, с. 338], рассматривается как аппарат выявления семантического или информативного содержания предложений (высказываний) текста [18, с. 107-110]. Пропозиция признается основной коммуникативной единицей дискурса, элементарной единицей сознания, а, следовательно, и элементарной единицей передачи знания [14, с. 10].

В англоязычном дискурсе высказывание соответствует элементарному предложению и всем видам дискурса (текста): монолог, диалог и др. Элементарное предложение – высказывание – пропозиция является минимальным конститутивным сроком языкового компонента вербального общения как когнитивно-коммуникативного взаимодействия сознаний индивидов в социуме. В этом смысле элементарное предложение выступает основным носителем передаваемого языковыми формами содержания [8, с. 43]. Эта простейшая синтаксическая единица характеризуется наличием предикации, т. е. содержит как минимум имя вещи и имя признака, связанные подчинительным отношением [9, с. 121]. Следовательно, предложение – пропозиция состоит минимум из двух элементов: субъекта, который непосредственно соотносится с предметом мысли, и предиката, выражающего состояние (свойство, отношение) и действие, которые связываются с субъектом. Эта связь устанавливается сознанием и выражается в предложении – пропозиции; внешней грамматической формой предикации является отношение

между подлежащим (subject) и сказуемым (predicate) [3, с. 61-62] Пропозиция рассматривается как «зародыш, ядро предложения, формирующееся на синтаксическом уровне. Ее предикат – это прототипическое сказуемое, актанты предиката, которые выделяются среди его аргументов как обязательные участники данного события, – это прототипические подлежащее и дополнения, сирконстанты (факультативные участники события) – прототипические обстоятельства» [5, с. 325-326].

Главенствующим звеном пропозиции выступает предикат. Предикат – вербально-выраженный глаголом как частью речи член предложения (пропозиции). Предикат рассматривается как центральный элемент пропозициональной структуры, он определяет структуру пропозиции, несет в себе существо «положения дел». [15, с. 96]. И в этом смысле предикат определяется как пропозициональная функция, т. е. форма суждения или пропозиции, равнозначная содержанию предиката или предложения. Понятие предиката, таким образом, определяется как особая семантическая сущность языка, которая типизируется не в форме словарных единиц, а в форме пропозициональных функций и соответствующих им семантических структур пропозиции (предложения) [12, с. 131-133]. Предикат занимает господствующее положение в иерархической системе «предикат – аргументы». Предикат выделяется как своеобразное конструктивное ядро, задающее свое окружение, в состав которого может входить определенное число членов (аргументов/семантических актантов).

К аргументам относят существительные (имена нарицательные и имена собственные) и субстантивные местоимения. Предикатность понимается как функциональная, а не субстанциональная категория слов [9, с. 77-78; 81]. Сама пропозиция понимается как некий элемент мысли, т.е. реляционный предикат, «места» которого заполнены конкретными обозначениями (образами), а развертывающийся в пропозициях мыслительный процесс есть то, что психологи называют внутренней речью [4, с. 8].

Предикат или предикатный символ (знак) – центральный основной компонент пропозиции, выражающий предикативность – ключевое понятие воссоздания мыслеобразов и мыслеформ в англоязычном дискурсе. Детальное и обширное изучение англоязычного дискурса приводит к открытию, к установлению двух моделей предиката (Predicate patterns), которые можно представить следующими мыслеформами: I «TO BE» pattern / II «NOT TO BE» pattern. Модель предиката – I «TO BE» pattern – означает, что в состав предиката обязательно входит глагол «BE», то ли как смысловой (MainVerb), то ли как вспомогательный (AuxiliaryVerb): He is a law student. He is speaking English now. Модель предиката – II «NOT TO BE» pattern – показывает, что в составе предиката употребляются любые глаголы английского языка, кроме самого глагола «BE»: He has entered the Academy. He studies Law.

Глагол-предикат имеет два основных значения: действие (action) и состояние (state). Все смысловые главные глаголы англоязычного дискурса можно представить обобщенной мыслеформой «DO/BE/HAVE»: «DO» (action): to read; to know etc. «BE»(state): to be polite; to be a student etc. a)«HAVE» (action): to have dinner; to have a talk etc. b) «HAVE»(state): to have a sister; to have a car; to have flu etc.

Построение английских пропозиций подчинено твёрдому порядку слов. Порядок слов (Word Order) или членов предложения (пропозиции) представляет собой фактически алгоритм.

Алгоритмы прослеживаются практически во всех моделях (patterns) англоязычного дискурса: построение предложений (пропозиций) – утвердительных (Affirmative sentences), отрицательных (Negative sentences), вопросительных (Interrogative sentences) во всех грамматических временах (Tenses); залоге (Voice); наклонении (Mood) – практически во всех грамматико-синтаксических структурах (моделях) в рамках пропозиции как основной знаковой структуры воссоздания мыслей человека. Так, к примеру, в алгоритме утвердительного предложения Субъект (Subject) – производитель действия или носитель состояния («doer of the state/action») в действительном залоге (ActiveVoice) или Объект («sufferer» – «страдалец») действия в страдательном залоге (PassiveVoice) всегда стоит на первом месте (Позиция I) и всегда предшествует своему Предикату (Predicate), выражающему действие или состояние), а предикат неизменно следует сразу же за Субъектом (Позиция II); Объект (Object) всегда стоит за Предикатом (Позиция III).

Англоязычный дискурс алгоритмичен и моделирован, и многие пропозиции выстраиваются согласно готовым устоявшимся структурам – моделям и образцам. Все члены предложения (пропозиции) всегда занимают определенные, утвержденные системой языка позиции и места. И в этом прослеживается закономерность, которая соответствует математическому алгоритму. Так, и позиция обстоятельства (Adverbial Modifier) в составе пропозиции также подчинена алгоритму, но зависит от самого обстоятельства [13, с. 23]. Мыслеобраз или мыслеформа в англоязычном дискурсе может быть выражен(а) ещё одним пропозициональным знаком – микропропозицией. Особый интерес представляет проблема репрезентаций пропозиций. Научные лингвистические исследования приводят к выводу, что «пропозиция охватывает как ситуации предложений, так и ситуации словосочетаний» [9, с. 120]. И здесь возникают понятия вторичной репрезентации пропозиции: номинализация и инфинитивизация [1, с. 348; 17, с. 132-135].

Номинализации и инфинитивизации актуализируют содержание пропозиции частично вербально, частично имплицитно (во внутренней речи) (англ. implicit – подразумеваемый, недосказанный). Отсюда и возникает аналогичное понятию «пропозиция» (предложение) новое понятие «микропропозиция» – словосочетание как второй после слова формальный элемент иерархии дискурса в составе предложения.

Пропозиция формируется не абстрактно, а на основе объединяемых предикатной связью единиц, ибо важнейшим принципом осуществления речевой деятельности в норме, является принцип симультанного согласования номинации и предикации, [7, с. 128-129] либо вступлением в действие одного из этих феноменов с опережением другого [7, с. 110].

Предикативность или предикация рассматривается как одно из свойств рече-мысли (внутренней речи). Это мнение сводится к тому, что «человек никогда не может «помыслить мысли», в которой не было бы предиката и отсылочного элемента» [20].

Инфинитивизация включает в свой состав эксплицитный Предикат и имплицитный Субъект потенциальной пропозиции, то есть мыслеформе (Субъект + Предикат), которая беспрепятственно воссоздается во внутренней речи, например: to study Law (He / She studies Law). Имплицитный – (от англ. implicit-подразумеваемый, недосказанный) – вербально не выраженный.

Номинализация – мыслеформа – пропозициональный знак –микропропозиция. В англоязычном дискурсе номинализация выражается как правило, словосочетанием (реже словом) в составе пропозиции (предложения). Номинализация как микропропозиция англоязычного дискурса включает: атрибутивные словосочетания: адъективные; субстантивные; герундиальные и причастные конструкции и все модели обстоятельств без исключения.

Номинализация включает в свой состав эксплицитный Субъект и имплицитный Предикат потенциальной пропозиции, то есть мыслеформе (Субьект+Предикат), которая беспрепятственно воссоздается во внутренней речи, например: a law student (A student who studies / reads law.)

К микропропозиции относится и член предложения – обстоятельство (Adverbial Modifier), поскольку все обстоятельства соотносятся с основными значениями глагола-предиката – действием или состоянием, указывая их место, время, причину и т.п. Микропропозициям соответствуют все научные термины, например, юридические термины: International Law – международное право; Tax Law – налоговое право; to escape (evade) justice –избежать правосудия; to bring to justice –предать правосудию; to hire (retain) a counsel (a lawyer) – нанимать адвоката.

В современной лингвистике текст идентифицируется с дискурсом, то есть, рассматривается как продукт действенного, процессуального, динамического непосредственного коммуникативного акта [18; 19]. Текстовая база дискурса (сверхфразовое единство и сам текст) представляет собой некую информативную общность, единое целое по значению и смыслу, когерентное (англ. coherent – связный, последовательный) единство; обобщенное знание, в котором осуществлён процесс перехода от единичного к общему, от менее общего к более общему знанию, зафиксированному как результат этого процесса в обобщенном суждении – в названии самого текста.

Обобщённое знание макроструктуры текста (топика, темы) как более глубокое отражение действительности, проникновение в её сущность и есть суть макропропозиции [2, с. 41–67]. Если пропозиция как семантическая структура сводится к предложению, то макропропозиция как семантическая макроструктура охватывает знание ряда пропозиций, выраженных предложениями дискурса.

Таким образом, в англоязычном дискурсе к пропозициональным знакам – элементарным единицам сознания и лежащего в его основе знания относятся следующие формальные элементы иерархии дискурса: а) словосочетание – микропропозиция в составе предложения (пропозиции). Микропропозицию выражают, так называемые, номинализации и инфинитивизации. Микропропозиция выражает пропозицию имплицитно; б) предложение – пропозиция. Именно предложение признается элементарной единицей сознания, а, следовательно, и элементарной единицей передачи

знания. Пропозиция как предложение эксплицитна: Субъект плюс Предикат (плюс Объект); в) сверхфразовое единство (СФЕ) / текст – макропропозиция, обобщенное значение и смысл которой представляет название (заглавие) темы текста, соответствующее, как правило, словосочетанию (реже слову или предложению). Микропропозиция и макропропозиция выражают пропозицию +имплицитно.

Таким образом, англоязычный дискурс как цельная система знаний (информации) представляет собой общую когнитивную модель ситуации (логически упорядоченную систему знаний), содержанием которой являются шесть основных частных закономерностей англоязычного дискурса. Указанные закономерности будут являться и в дальнейшем предметом научного исследования.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арутюнова Н.Д.** Сокровенная связка (К проблеме предикативного отношения). *Изд. АН СССР. Сер. лит. и яз.* 1980. Т. 39. №4. С. 347 – 358. 2 **Ван Дейк Т.А.** Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. М.: Прогресс. 1989. 312с. 3. **Гак В.Г.** Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис / Учеб. Пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высш. шк. 1981. 207 с. 4. **Кацнельсон С.Д.** Речемыслительные процессы. *Вопр. языкознания.* № 4. 1984. С. 3–12. 5. **Кибрик А.Е.** Предикатно – аргументные отношения в семантически эргативных языках./ *Изд. АНСССР. Сер. лит. и яз.* Т. 39. № 4. 1980. С. 324–335. 6. **Коваленко Е.Г.** Англо – русский словарь по науковедению. Более 20000 терминов. М.: “ ЭТС”. 1999. 496 с. 7. **Кубрякова Е.С.** Номинативный аспект речевой деятельности. М.: Наука. 1986. 156 с. 8. **Марчук Ю.Н.** Проблемы машинного перевода. М.: Наука. 1983. 234 с. 9. **Никитин М.В.** Основы лингвистической теории значения. М.: Высш. шк., 1988. 165 с. 10. **Ожегов С.И.** Словарь русского языка. М.: Советская энциклопедия. 1970. 900 с. 11. **Словарь** активного усвоения лексики английского языка. М.: Рус. яз. 1988. 710 с. 12. **Степанов Ю.С.** В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики философии искусства. М.: Наука. 1985. 335с. 13. **Суон М.** Английский язык в современном употреблении. М.: Высш. шк. 1984. 552 с. 14. **Сусов И.П.** Деятельность, сознание, дискурс и языковая система. *Языковое общение: процессы и единицы.* Межвуз. сб. науч. тр. – Калинин. 1988. С. 7–13. 15. **Чейф У.Л.** Значение и структура языка. М.: Прогресс. 1975. 432 с. 16. **Черемисина М.И.,** Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука. 1987. 197 с. 17. **Шмелева Т.В.** Пропозиция и ее презентации в предложении. *Вопр. русск. языкознания.* – Вып. 3. Проблемы теории и истории русского языка. М.: МГУ. 1980. С. 131–137. 18. **Brown G., Yule G.** Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press. 1983. 288 p. 19. **Crombie W.** Discourse and Language Learning: A Relational Approach to Syllabus Design. Oxford University Press. 1985. 130 p. 20. **Sampson G.R.** Making Sense. Oxford: Univ. press. 1980. 215 p. 21. **Tytler A.F.** Essay on the principles of translation (first printed 1791).London – New York : Dent, Dutton, sine anno. 239 p. 22. **The Concise Oxford Russian Dictionary.** М.: Весь Мир. 2000. 1007 p.

Маслова Світлана Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов № 2, Національний університет «Одеська юридична академія», вул. Терешкової, 33, Одеса, 65072, Україна.

E-mail. vlada20-10@mail.ru

Tel.:+38 0505417274

Maslova Svetlana Borisivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of Foreign Languages № 2, National university “Odesa Law Academy”, Tereshkova Str., 33, Odesa, 65072, Ukraine.

УДК 81-11

Я. Ю. Сазонова

АКТУАЛІЗАЦІЯ ВІДТІНКУ «СТРАХ-БЛАГОГОВІННЯ» КОМУНІКАТИВНОГО СМИСЛУ «СТРАХ» В АНГЛОМОВНИХ ТЕКСТАХ ЖАХІВ

Стаття присвячена дослідженню умов утілення варіації комунікативного смислу «страх» «страх-благоговіння» в текстах Г. Лавкрафта. Дослідження здійснюється в межах лінгвістичної прагматики, його мета – виявлення механізмів актуалізації комунікативного смислу цілого тексту («страх-благоговіння»), що має джерелом страху монстра. Порівняння відтінків комунікативного смислу «страх», закладених у номінації monster та синонімічних їй одиниць, дозволяє розрізнити апріорні й апостеріорні смисли та їхню прагматичну специфіку.

Ключові слова: *прагматика, текст, страх, комунікативний смисл, суб'єкт-джерело страху, суб'єкт-реципієнт страху.*

Сазонова Я. Ю. Актуализация оттенка «страх-благоговение» коммуникативного смысла «страх» в англоязычных текстах ужасов. *Статья посвящена исследованию условий выражения вариации коммуникативного смысла «страх» «страх-благоговение» в текстах Г. Лавкрафта. Исследование проводится в рамках лингвистической прагматики, его цель – выявление механизмов актуализации коммуникативного смысла целого текста («страх-благоговение»), в котором источник страха – монстр. Сравнение оттенков коммуникативного смысла «страх», заложенных в номинации monster и синонимичных ей единиц, позволяет раличить априорные и апостериорные смыслы и их прагматическую специфику.*

Ключевые слова: *прагматика, текст, страх, коммуникативный смисл, субъект-источник страха, субъект-реципиент страха.*

Sazonova Y. Y. Actualization of a Shade «Fear-Awe» of the Communicative Sense «Fear» in English Horror Texts. *The article aims at revealing the mechanisms of actualizing the communicative sense of a whole text («fear-awe») with the source of fear a monster. The topicality of the research is proved by the fact that the emotional component of any discourse has become the object of scientific attention of the representatives of most humanitarian spheres: from philosophers to linguists). The tasks set in the article include the comparison of the shades of the communicative sense «fear» implied in the nomination «monster» and synonymous units that lets us differentiate senses a priori and a posteriori and their pragmatic specificity. The conclusion made emphasizes the key role of the mechanism of reference and nomination of the subjects-sources of fear and its recipients as well as the importance of these subjects collision – the mechanism that helps actualizing the shades of the communicative sense to the fullest. Also, it is proved that the shade «fear-awe» is actualized as a result of compensatory mechanisms that minimize subjectivity in the source of fear perception and make the shade «fear-disgust» peripheral.*

Key words: *pragmatics, text, fear, communicative sense, subject-source of fear, subject-recipient of fear.*

Прагматичний підхід став одним із панівних у лінгвістиці останніх десятиліть, зокрема, у процесі дослідження проблеми емотивного в дискурсі. Услід за семіологами (А. Греймасом і Ж. Фонтанієм, К. Зільбербергом, Н. Буксом, Ф. Контом та іншими [2; 4]), які зосередилися на глобальному й універсальному характері пристрастей (страху, зокрема), гуманітарії зацікавилися їхньою експлікацією в різних галузях творчості людини, що можна

© Сазонова Я. Ю., 2017

вважати **актуальним** і для мовознавчих досліджень, насамперед у процесі вивчення вираження емоцій в усному мовленні й у текстах.

Текст розглядаємо як одиницю комунікації із цілісним комунікативним смислом, що дозволяє віднести його до пристрасного дискурсу (за А. Греймасом і Ж. Фонтанієм [2]), наприклад, дискурсу жахів. Такий підхід дозволяє уникнути порівняння з літературознавчими класифікаціями художніх текстів; він антропоцентричний, чого вимагають сучасні гуманітарні науки, і комунікативно спрямований, що відповідає методологічній основі лінгвістичної прагматики (див. Ф. Бацевич [1]). Тож **мета** цього дослідження – виявити механізми актуалізації комунікативного смислу цілого тексту («страх»), що має джерелом страху монстра, і обґрунтувати існування однієї з варіацій цього смислу – «страх-благоговіння». **Завдання**, що ми вирішуємо: 1) аналіз літератури з дослідження текстів про монстрів; 2) обґрунтування апріорності/апостеріорності відтінків смислу «страх» з огляду на номінацію суб'єкта-джерела страху та його відношень з реципієнтом; 3) обґрунтування умов вираження варіації комунікативного смислу «страх-благоговіння». **Предмет** дослідження – комунікативний смисл «страх» та його варіації, **об'єкт** – тексти дискурсу жахів англійською мовою. **Матеріалом** для вивчення слугували тексти дискурсу жахів Г. Лавкрафта [8; 9].

Комунікативний потенціал вираження смислу «страх» у неконвенційних, суб'єктивно створених обставинах залежить від авторської інтенції і лише опосередковано закладений у номінації суб'єкта-джерела страху. Навзагал будь-який суб'єкт-джерело страху – це монстр, адже його ознаки й дії, його сутність налаштована на завдання шкоди, суперечать нормі світоустрою реципієнта страху. Монстри, як і привиди, є носіями смислів, які експліковано в такий спосіб візуалізації (вербалізації в текстах), що символізує наявні соціальні або релігійні проблеми, які накопичилися в суспільстві: як зазначає Дж. Коен «монстр народжений лише <...> як утілення певного культурного моменту – часу, відчуття й місця. Тіло монстра досить буквально втілює страх, бажання, тривогу й фантазії <...>. <...> це завжди переміщення, він завжди мешкає в проміжку між часом зрушення, що його створило, й моментом своєї акутальності, а потім відроджується знов» [6, с. 4]. Такий спосіб візуалізації дозволяє провести межу між нормою й відхиленнями, своїми й чужими тощо: монстр – це «множинний продукт морфогенези (від соматичної до расової), що націлений на вкладання змісту в Ми й Вони в межах кожного культурного модусу бачення <...>» [6, с. 20]. Наприклад, середньовічне уявлення про монстрів концентрувалося на розрізненні людини й тварини, Ренесанс концентрувався на монструозності деформованого тіла, а модерне уявлення – на расових відмінностях – тих, що уводять «нові страхи перед руйнуванням меж» [12, с. 39].

Поняття «монстр» пов'язане з поняттям приниженості й примежового існування, а також трансгресії, тобто виходу за межі норм і законів або проникнення в звичний світ з іншого. «Поняття трансгресії цікаве, адже воно несе з собою поняття «межі», яке відрізняє один об'єкт або спосіб існування

від іншого. Етимологічно трансгресія визначається як порушення закону. Також вона позначає перетин або поступ уперед, за межі» [12, с. 17]. Усі дослідники підкреслюють, що монструозність завжди асоціюється з інакшістю, з одного боку, а з другого, – репрезентацією себе як норми. При цьому інший, інакший – уявлення, що не мають стабільності ні в культурі, ні у філософії, ні в психології; уявлення про інакшого завжди конструюється з нуля [12]. На думку М. Фуко, порушення законів природи й культури монструозними суб'єктами дозволяє поєднувати неможливе й заборонене з погляду норми [7]. Однак це «робить монстра ще більш привабливим як тимчасовий відхід від обмежень. <...> ми не довіряємо й відразливо ставимося до монстра, хоча у той же час ми заздримо його свободі й прихованій відчайдушності. <...> Ескапістське задоволення поступається жаху лише тоді, коли монстр загрожує перетнути кордони, знищити або реконструювати тонкі стіни категорій і культури» [6, с. 17].

З огляду на широку зацікавленість дослідників явищем монструозності в культурі людства ми також не можемо обійти увагою монструозні суб'єкти-джерела страху. Але в цьому дослідженні обмежимося текстами, де суб'єкт-джерело страху номінований лексемами із відповідним значенням. Як було зазначено раніше, джерело страху монстр – це психологічна метафора, яка лежить в основі цілого напряму дискурсу жахів або становить модус емфази страху, що концентрує емпатію читача на вивільненні прихованих страхів реципієнта (з погляду психології, страх перед спотвореним – це дисморфофобія, нав'язливий страх потворності (власної або інших)). Алогізм референції суб'єктів-джерел страху [3] включає в себе монструозність як характеристику зовнішньої невідповідності нормам світобудови реципієнта страху, у цьому сенсі монструозність межує із поняттям інакшості, яке, доведене до найвищого ступеня, може сприйматися як страшне. З другого боку, монструозність, сприйнята як характеристика іншої світобудови, споріднена із поняттям нового, незрозумілого. При цьому інакший або новий суб'єкт починає сприйматися як страшний, лише коли існує потенційна загроза трансгресії або з боку цього іншого суб'єкта, або з боку реципієнта страху, адже монстри «заявляють, що цікавість частіше призводить до покарання, ніж до нагороди <...>. Зробити крок за межі офіційної географії – значить ризикувати бути атакованим монстром, що стереже ці кордони, а гірше – стати монстром самому» [6, с. 12]. Обидві ці смислові варіації наявні в текстах дискурсу жахів й актуалізують смисли «страх невідомого» і «страх іншого»; розрізнення цих варіації комунікативного смислу «страх» виключає з аналізу тавтологічне утворення «страх страшного».

Мовні одиниці, що вербалізують джерело страху монстра в англомовних текстах жахів, включають як лексеми із відповідним значенням (*monster, monstrosity* та інші), так й іменникові словосполучення, де граматично головне слово має нейтральне забарвлення, а атрибут містить характеристику подібності до монстра (*monstrous vision* тощо), що апріорно відносить суб'єкт до страшних і може не містити ніяких інших атрибутів чи предикатів: *He*

argued that the fever alone was responsible for his nightly fantasies, and that when the touch abated he would be free from the ***monstrous visions*** [9], також зафіксовано приклади номінації за допомогою описових конструкцій.

Словники дають такі дефініції лексеми *monster*: **1. a.** An imaginary or legendary creature, such as a centaur or Harpy, that combines parts from various animal or human forms. [Вигадана або міфічна істота, як кентавр або Гарпія, що складається з різних частин тварини або людини.] **b.** A creature having a strange or frightening appearance. [Істота, що має дивну або страхітливу зовнішність.] **2.** *Archaic* An organism that has structural defects or deformities. [Організм, що має структурні дефекти або деформований.] **3.** *Informal* A very large animal, plant, or object. [Дуже велика тварина, рослина чи об'єкт.] **4.** One who inspires horror or disgust: *a monster of selfishness* [Той, хто жахає або є відразливим.] [11]. Лексема *monstrosity* зазначена як синонімічна: **1.** An outrageous or ugly person or thing; monster. [Відразлива чи потворна людина або річ; монстр.] [11]. Аналіз тлумачень базових лексем показує, що синонімічний ряд назв монструозних суб'єктів може бути подовжений шляхом їхньої номінації іншими лексемами, які позначають людину або тварину, і вербалізації в її атрибутах різноманітних відразливих характеристик зовнішності й характеру: це суб'єкт, який має такі моральні або фізичні якості, що він жахає і на нього страшно/неприємно дивитися, на периферії значення міститься характеристика «предмет/істота великих розмірів», «вигаданий, міфічний предмет/істота». Також чітко простежується здатність цих лексем актуалізувати варіації комунікативного смислу «страх іншого», «страх невідомого» і «страх-відраза», що виявляються апріорно закладеними в текст.

Монструозні суб'єкти-джерела страху в текстах жахів дозволяють виокремити іще одну варіацію комунікативного смислу «страх», що може бути протиставлена апріорним варіаціям, – «страх-благоговіння». «Страх-благоговіння» розуміємо як такий, основою якого став досвід суб'єкт-суб'єктних відношень, що викликає в реципієнта страху повагу й шану до джерела страху через його велич, силу й неможливість ідентифікувати й зрозуміти його природу; це страх, який супроводжується усвідомленням того, що людина, її світ не єдиний у Всесвіті, що людина не вінець творіння, зрештою, що є інші боги та створені ними світи. Це джерело страху, однак, «реальне» для реципієнта, адже, по-перше, його вербалізація максимально залучає порівняння й аналогії з предметами реального світу, по-друге, ці джерела страху репрезентують сили, що приховані в природі, й, по-третє, слугують утіленню авторської інтенції протиставити реальну силу природи й уявну вищість людини. Дослідники дискурсу жахів (різних каналів його комунікації) у цьому випадку говорять про вираження хтонічних страхів, майстром зображення яких визнано Г. Лавкрафта, його творчість – це «глобальний хтонічний жах з перспективи маленької людини» [5, с. 8]. Зображувані ним вигадані світи вирізняються енциклопедичністю й тяжінням до «науковості» в побудові світу жахів і вербалізації страшного, що, відповідно, робить їх виключно реальними й достовірними. Лавкрафтовські світи не лише заселені страхітливими істотами, а й побудовані у непізнаний раніше

страхітливий спосіб, тобто ці світи спрямовані на актуалізацію варіацій комунікативних смислів «страх невідомого» і «страх-благоговіння».

Мова Г. Лавкрафта, з одного боку, вишукана й тяжіє до піднесеного стилю, а з другого, – насичена термінами з різноманітних природничих і математичних дисциплін, але навіть у такому непересічному лексиконі є місце для онтологічних лакун, що заповнюються лексемами типу *monster/monstrous,* коли називаються джерела страху або супутні обставини його ідентифікації. Аналіз текстів виявив такі випадки лакун:

• під час опису земної поверхні, її форми, геологічних особливостей тощо (*Leng, wherever in space or time it might brood, was not a region I would care to be in or near, nor did I relish the proximity of a world that had ever bred such **ambiguous and Archaean monstrosities** as those Lake had just mentioned* [8]); атрибут *Archaean* ((Geological Science) the earlier of two divisions of the Precambrian era, during which the earliest forms of life are assumed to have appeared [(з геології) перший з двох етапів докембрійської ери, протягом якого, як вважають, з'явилися найдавніші форми життя] [11]) додає відчуття такої давнини, коли ще формувалися континенти і людина не існувала як вид, що підкреслює її неміч перед силами природи;

• у процесі опису онтології уявних об'єктів космічного походження (*How could he be sure he would not land on that green-litten hillside of a far planet, on the tessellated terrace above **the city of tentacled monsters somewhere beyond the galaxy or in the spiral black vortices of that ultimate void of Chaos where reigns the mindless demon-sultan Azathoth**?* [9]), що також підкреслює багатовимірність простору й множинність існування;

• у ході опису архітектури місцин у страхітливому світі (*The effect was that of **a Cyclopean city of no architecture known to man or to human imagination**, with vast aggregations of night-black masonry embodying **monstrous perversions of geometrical laws*** [8]; ***monstrous** graves*); атрибут *monstrous* додає власне емотивного страхітливого забарвлення до зображення міста, а *Cyclopean* (**2*:*** HUGE, MASSIVE [дуже великий, масивний] ***3*:** of or relating to a style of stone construction marked typically by the use of large irregular blocks without mortar [той, який відноситься до або споріднений із стилем кам'яних будівель, що відрізняється використанням великих блоків неправильної форми без вапна] [10]) можна вважати синонімічним до *monstrous*;

• під час опису невідомих живих істот або їхніх залишків, знайдених у цих місцинах (*Lake's reports of **those biological monstrosities** had aroused naturalists and paleontologists to the highest pitch* <...> [8]); *parts of the **primal monstrosity;** strange **hybrid creatures***). Зауважимо вживання лексеми *creature*, що має таке тлумачення: **1**. **c.** An imaginary or fantastical being [вигадана або фантастична істота]: *mythological creatures; a creature from outer space* [11], але у сполученні з означенням *hybrid* (**1.** *Genetics* The offspring of genetically dissimilar parents or stock, especially the offspring produced by breeding plants or animals of different varieties, species, or races. [(із генетики) виплід генетично неспоріднених батьків або рас, особливо виплід, що є результатом схрещення рослин чи тварин різних сортів, видів або рас] [11]) стає синонімічним до лексеми

monster, а також натякає на науковий підхід до розуміння природи невідомого суб'єкта з боку реципієнта;

• для вказівки на неідентифікований об'єкт невідомого походження (*So I must break through all reticences at last – even about* ***that ultimate, nameless thing*** *beyond the mountains of madness* [8]); атрибути *ultimate* (**3.a.** Of the greatest possible size or significance; maximum [максимально можливого розміру або значення; максимум] [11])*, nameless* (**4.** Defying description; inexpressible [той, що його неможливо описати] [11]) дозволяють сприймати іменник загальної семантики *thing* як синонім до *monster*;

• для характеристики стану справ або відношень між об'єктами страхітливої дійсності (*The crowning* ***abnormality****, of course, was the condition of the bodies – men and dogs alike* [8]); *abnormal* – deviating from the normal or average [з відхиленням від норми або стандарту] *a person with abnormal [=exceptional] strength abnormal powers of concentration*; *often***:** unusual in an unwelcome or problematic way [незвичайний у проблемний або неприємний спосіб] *abnormal behavior abnormal test results* [10];

• для характеристики погоди та природних явищ (*When left alone in that* ***monstrous wind****, behind flimsy walls of insufficient hight, they must have stampeded* <…> [8]), що підкреслює вищість сил природи над людиною;

• для характеристики неідентифікованого джерела страху і відчуття загрози, що наближається: *Distant though the island was, he felt that* ***a monstrous and invincible evil*** *could flow from the sardonic stare of that bent, ancient figure in brown* [9]; атрибут *invincible* (Incapable of being overcome or defeated; unconquerable. [той, що його неможливо перемогти] [11]) створює додаткову мотивацію (неможливість конкурувати, боротися) до актуалізації комунікативного смислу «страх-благоговіння».

Як зазначалося вище, вигаданий світ неконвенційних текстів жахів характеризується реалістичністю вербалізації, тому онтологічні лакуни в ньому існують на фоні реального світу, і якщо актуалізується комунікативний смисл «страх-благоговіння», реальність вигаданого світу теж має підтримувати інтенцію автора й додавати ваги смислу. Наприклад, Говард Ф. Лавкрафт у своїх текстах так вербалізує велич вигаданого страхітливого світу: номінує його іменником *realm* або іменниковими сполученнями типу *an elder and utterly alien earth*, насичує його географічні, геологічні й атмосферні характеристики ознаками великої території з феноменами крайньої півночі, півдня, космосу тощо (*terrain; glaciers with provocative cubes, ramparts, and echoing cave mouths; antarctic haze; polar sun*), підкреслює його протяжність у всіх вимірах в інші способи (*passes with unusual continuity; limitless, tempest-scarred plateau; almost endless labyrinth of colossal, regular, and geometrically eurythmic stone masses; Cyclopean maze of squared, curved, and angled blocks; a limited part of something of incalculable extent; lie beyond the three dimensions we know; space-time continuum*), але наголошує на замкненості цього простору й недосяжності для пересічного мандрівника (*barrier mountains*), порівнює цей світ із реальними феноменами природи на землі (*the Garden of the Gods in Colorado; wind-carved rocks of the Arizona desert*), наголошує на красоті, вишуканій зовнішності й

майстерності виконання, але не природності (*some unearthly symmetry whose laws he could not comprehend; fantastically wrought; of grotesque design and exquisite workmanship; The effect of the monstrous sight was indescribable, for some fiendish violation of known natural law seemed certain at the outset. Here, on a hellishly ancient table-land fully twenty thousand feet high, and in a climate deadly to habitation since a prehuman age not less than five hundred thousand years ago, there stretched nearly to the vision's limit a tangle of orderly stone which only the desperation of mental self-defense could possibly attribute to any but conscious and artificial cause* [8]) та інше. Відповідною стає і реакція реципієнта страху, яка інтенціонально закладена в актуалізацію комунікативному смислу «страх-благоговіння»: *I think that both of us simultaneously cried out in* ***mixed awe, wonder, terror, and disbelief in our own senses*** *as we finally cleared the pass and saw what lay beyond* [8].

Як свідчить аналіз умов актуалізації комунікативного смислу «страх», його варіація «страх-благоговіння» не виключає спільного вираження й апріорних відтінків «страх іншого», «страх невідомого», але нівелює апріорний смисл «страх відраза». Вважаємо варіацію «страх благоговіння» компенсатором суб'єктивного оцінного смислу «відраза» у випадках, коли реципієнт страху – суб'єкт, наділений властивістю наукового аналітичного погляду на інакших суб'єктів. Тому варіація «страх-благоговіння» – це апостеріорний різновид комунікативного смислу цілого тексту, актуалізація якого стає можливою за умови побудови тексту навколо зіткнення суб'єктів пристрасті (страху), де реципієнт інтенціонально раціональний і налаштований не на збереження «свого світу», а на знайомство з «іншим», тобто де трансгресія відбувається у зворотному напрямку – від реципієнта до джерела.

Висновковуючи, зазначимо, що основними механізмами актуалізації комунікативного смислу «страх» цілого тексту є референція й номінація суб'єкта-джерела страху, які у випадку називання лексемою *monster* і подібними апріорно маркують суб'єкт як інакший, невідомий і відразливий, що відповідає лексичному значенню цього слова і породжує відтінки основного комунікативного смислу. Оцінний чинник (відраза) може бути нейтралізований у випадках суб'єкт-суб'єктних відношень із реципієнтом, який мінімізує суб'єктивність оцінки джерела страху і сприймає його раціонально – так з'являється апостеріорна варіація «страх-благоговіння». Можливість конструювання комунікативного смислу цілого тексту відповідно до інтенцій автора спирається на механізм зіткнення суб'єктів, що потребує подальшого поглибленого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики [монографія] / Ф. С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с. 2. **Греймас А. Ж.,** Фонтаний Ж. Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души. М.: ЛКИ, 2007. 336 с. 3. **Сазонова Я. Ю.** Алогізм референції в текстах жахів (на матеріалі української й англійської мов). *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. 2016. Вип. 11-12 (частина 2). С. 212-216. 4. **Семиотика** страха. Сб. статей / Под. ред. Букс Н. и Конт Ф. – Сорбонна. Русский институт. Париж – Москва: Европа, 2005. 456 с. 5. **Українець О.,** Дудка К., Найвідоміший з-поміж незнаних. В: Г. Ф. Лавкрафт, Повне зібрання прозових творів. Київ:

Видавництво Жупанського, 2016. С. 5-10. 6. **Cohen J**. Monster Culture (Seven Theses). In*:* C. J. S. Picart, J. E. Browning, Speaking of Monsters. New York: Palgrave Macmillan, 2012. P. 15-18. **7. Foucault M**. Abnormal. Lectures at the College de France 1974-1975. London. New York: Verso, 2003. – 400 p. 8. **Lovecraft H. P.** At the Mountains of Madness. Режим доступу: http://www.hplovecraft.com/writings/texts/fiction/mm.aspx. 9. **Lovecraft H. P.** The Dreams in the Witch House. Режим доступу: http://www.hplovecraft.com/writings/texts/fiction/dwh.aspx. 10. **Merriam-**Webster Dictionary (MWD). Режим доступу: https://www.merriam-webster.com/dictionary. 11. **The Free** Dictionary (TFD). Режим доступу: URL https://www.thefreedictionary.com. 12. **Wright A.** Monsrosity: the human monster in visual culture. London: I.B.Tauris, 2013. 256 p.

Сазонова Ярослава Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: + 38 0679340008,
E-mail: sazonova.yaroslava.hnpu@gmail.com
https: // orcid.org/0000-0001-9249-448X

Sazonova Yaroslava Yuriivna – PhD in Philology, Associate Professor, Doctoral Student of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

UDC: 811'37

M. V. Zabotnova

THE SPECIFICITY OF THE INTERNET SLANG IMPLEMENTATION IN THE PROCESS OF COMMUNICATION IN CHAT ROOMS

The article is devoted to the analysis of the Internet slang as a key aspect of interaction in chat rooms. The author highlights the specificity of slang in the process of communication in chat rooms. The article is based on the chats of modern social networks. The work examines the definite units of the Internet slang, such as: acronyms, abbreviations, shortened words and jargon. The author puts a stress on the actuality of a work due to the speed development of chatspeak communication, which is endless source of slang, and its narrow exploring. The article's goals are to set the main principles of the Internet slang forming and to describe its key features which will serve as a basic for future works. It highlights the specificity of the Internet slang usage and underlines the importance of its analysis due to the growing interest in the lexical, grammatical, phonetical, semantical and other aspects of the Internet communication whether it is interaction between the youth or the adults. The author sets main principles of slang forming and examines this phenomenon using the examples from two languages – English and Ukrainian. Moreover, the article presents issues which are turned to the comparison of the features of the Internet slang forming.

***Key words**: Internet slang, communication, chat room, social networks, interaction, acronym, abbreviation, shortened words, jargon.*

Заботнова М.В. Особливості реалізації мережевого сленгу в процесі комунікації в інтернет чатах. *Стаття присвячена дослідженню мережевого сленгу як ключового аспекту взаємодії в інтернет чатах. Автор висвітлює особливості сленгу в процесі спілкування в чатах. Стаття бере за основу чати сучасних соціальних мереж. Робота розглядає окремі складові мережевого сленгу – акроніми, абревіатури, скорочення та жаргон. Автор наголошує, що актуальність роботи полягає у швидкому розвитку мережевих чатів, які є джерелом сленгізмів, та їх малодослідженості. Стаття ставить за мету виокремити основні принципи утворення сленгу та скомпонувати його особливості, які стануть основою майбутніх робіт.*

***Ключові слова**: мережевий сленг, комунікація, інтернет чат, соціальні мережі, акронім, абревіатура, скорочення, жаргон.*

Заботнова М.В. Особенности реализации сетевого сленга в процессе коммуникации в интернет чатах. *Статья посвящается исследованию сетевого сленга, как ключевого аспекта взаимодействия в интернет чатах. Автор показывает особенности сленга в процессе общения в чатах. Статья основывается на чатах современных социальных сетей. Работа рассматривает отдельные составляющие сетевого сленга – акронимы, аббревиатуры, сокращения и жаргонизмы. Автор делает ударение на том, что актуальность работы лежит в быстром развитии сетевых чатов, которые являются источником сленгизмов, и их ограниченном исследовании. Статья ставит за цель выделить основные принципы образования сленга и скомпонировать его особенности, которые станут ключевыми для будущих работ.*

***Ключевые слова**: сетевой сленг, коммуникация, интернет чат, социальные сети, акроним, аббревиатура, сокращение, жаргон.*

© Zabotnova M. V., 2017

Communication has entered all the levels of life whether you are a lecturer or a student. The last decade provides the world with numerous works devoted to the analysis of speaking specificity which includes phonetics, lexicology, pragmatics and many other aspects of language building. There are many works which are devoted to the analysis of slang among which are the papers of Crystal D., Stryga E.V., Zaitzeva S.V., Zavodna L. [6; 4; 2; 1]. Nowadays communication serves as a key to everything – decision making, interior politics and various problems which are to be solved with the help of negotiations. But modern types of communication are even broader and for the last decade they have been binding themselves with the Internet. Trendy social networks have already reached every home and position; they do not simply provide people with news and details from the personal life they can work as a source of interaction which obviously includes communication in formal as well as informal styles.

Our work mainly based on informal communication which is widely presented in chat rooms and includes the phenomenon such as the Internet slang. The actuality of this work is in the speed development of social networks, which are the main source of the Internet slang, and its narrow exploring. The goals are to set the main principles of the Internet slang forming and to describe its key features which will serve as a basic for future works.

Nevertheless, the researches turned to the analysis of communication are widely spread but do not contain the whole picture of the situation. First of all, it is necessary to decide which communicative groups are to be included into the chat-speak. Nowadays we can interact with other people with the help of various social networks which include Facebook, Twitter, Telegram, WhatsApp, etc. as well as e-mails. The main difference between those two groups are the time required for answering. If we take the first group (social networks), we may have live immediate chat which can fully substitute the face to face communication when e-mails serve more to exchange important files, documents, they have bigger load capacity and no moderator that makes your conversation private. This work will deal with the first group which is turned to simple interaction and which uses slang to ease the communication. Thus, it is quite important to figure out what the concept "slang" means. According to the linguist Kochergan M. "Slang are the words which are suitable for the communicative language of people who are connected with the definite similarity of interests" [3; P. 215], so, our work is based on this definition.

The main question is: "Why do we need slang?" – many will answer: "To make the conversation easier" or "To save speech efforts". But the British lexicographer Eric Partridge proposed in his book "Slang today and yesterday" not less than fifteen different reasons of using slang, they are: "in playfulness or waggishness, as an exercise either in wit and ingenuity or in humour, to be 'different', to be picturesque, to be unmistakably arresting, even startling, to escape from clich s, or to be brief and concise, to enrich the language. to lend an air of solidity, concreteness, to the abstract, to soften the tragedy, to speak or write down to an inferior, for ease of social intercourse, to induce either friendliness or intimacy of a deep or a durable kind, to show that one belongs to a certain school, trade, or profession, artistic or intellectual set, or social class; in brief, to be 'in the swim' or to establish contact, to

show or prove that someone is not 'in the swim', to be secret" [8]. The most current and useful reasons for the Internet users today are, probably, playfulness, the desire to be different and to be brief; these three features show the main rulers of the Internet slang development. If we take a closer look at the life round us it will become understandable that people spend more time communicating via the Internet thus it has already formed its own language which cannot exist anymore without slang.

The picture we have today is the following – acronyms, abbreviations, shortened words and jargon – they all serve as tools for forming modern Internet slang. Firstly, we will work out the main principles of acronyms and abbreviations. It is important to understand that every acronym is an abbreviation when not every abbreviation can be an acronym. So, according to Cambridge Dictionary "abbreviation" is a short form of a word or phrase and "acronym" is an abbreviation consisting of the first letters of each word in the name of something, pronounced as a word [5]. So, *NATO* is both abbreviation and acronym when *USA* is abbreviation but not an acronym due to the pronouncing form. Acronyms and abbreviations, which occupy the biggest area in the modern users' communication, appear in every sphere of life. *LOL* (Laugh Out Loud), *OMG* (Oh My God), *TGIF* (Thanks God It is Friday), *WTH* (What's the Hell), *PhD* (Doctor of Philosophy) and etc. Mostly they are formed with the help of the first letters of the words given in the phrase but as well some are formed basing on the phonetics – *CU* (See You), *CUS* (See You Soon) and others. Moreover, the English Internet slang includes acronyms and abbreviations with the Latin origin – *i.e.* that comes from *id est* and means "it is", "namely", "which is", *etc* comes from *et cetĕra* and means "so on", "and other", *e.g.* comes from *exemplī grātiā* and means "for example", "for instance". Talking about the Ukrainian language we can see another tendency of the Internet slang development – the origins of the words may have three roots – Ukrainian, English and Russian as well; that can be explained with the fact that the Ukrainian Internet slang has started its development not longer than four years ago due to the high spreading of nationalization in the light of the situation on the East of the country. There are many acronyms and abbreviations which originate from the English language – *лвл* which comes from "level", *нп* which comes from "no problems" and many others, it is also important to point out that these abbreviations have the same meaning with the words from the source language. Also there are some abbreviations with Russian origin for instance *спс* which comes from the word "спасибо" but the rapid development of the Ukrainian-speaking system of abbreviations we have *дяк.* which comes from the similar Ukrainian meaning "дякую", the next one is *НМСД* which comes from "На Мою Скромну Думку" and this as well as many other units has a full equivalent in the English language *IMHO* "In My Humble Opinion" as well this abbreviation has the English sounding form in the target language "ІМХО" which is widely used in chat rooms. Also there are abbreviations with the Ukrainian origin only – *тчн* which comes from "точно" and means "exactly", *хз* which comes from "хто знає" and means "who knows", etc. Though, the Internet slang of the English language which may be implemented with the help of acronyms and abbreviations are composed basing on the words of two definite languages – the English and Latin ones, when the Ukrainian Internet slang, which is quite young

and only makes the first steps on the Internet area, are formed on the basic of the Ukrainian, English and Russian words. But nowadays the wide area of the Internet communication has more tools of slang implementation – they include shortened words, jargon and many other language phenomena. It is important to stress out that the shortened words may also be distinguished as acronyms and abbreviations due to the way of their forming but in this work they will take a separate place to show a different principle of their using. The shortened words are formed with the help of leaving only one or two syllables of the original word for instance *lab – laboratory*, *ad – advertisement*, *bye* is also a kind of shortening which comes from a phrase "good bye". The trendy Internet slang sets such "word building" on another stage. In both languages this kind of shortening is possible and widely used. *Див* which comes from "дивись" and means "look" or "see" depending on a context, *бл* – "близько" which means "near", *през* – "президент" which means "the President", *комп* – "комп'ютер" with meaning "computer" and many others. Such kind of communication is acceptable and useful due to the principle of speech saving efforts and it makes the process of interaction in chat rooms easies. However, people all over the world continue developing the Internet Slang because of spreading needs of the users to be brief and understandable for co-speakers.

Another phenomenon of the Internet slang is jargon. It can be met everywhere; the Internet is one of the tens of places where jargon is used. According to the Cambridge dictionary jargon is a special word or phrase that is used by particular groups of people, especially in their work [5]. Whether jargon is professional or gender it still serves to underline the specificity of one separate speaking group and its context (in our work – users' group) but the main point is that the Internet may also contain professional and gender classifications. Jargons are tightly connected with a context and mostly are not understandable outside it or outside the group itself but still some words may get out of the group and become an independent word used by the people throughout the Internet. The English as the first and the most used language on the Internet has made a wonderful thing – it may transform its Internet slang into the independent and international words, mainly it happens to the "computer jargon" such as: *troll* or *trolling* which describe a person or a process of leaving an intentionally annoying message on the internet, in order to get attention or cause trouble [5], but as well there are words common only for the English-speaking users, such as *lurker* which means a person who reads the messages in a chat room without taking part [5]. The Ukrainian language provides the users with some jargons which have already entered the everyday life – *аська* which describes the chatspeak on "ICQ" (I Seek You), *залізо* which literally means "iron" and is used describing computer hardware, *апгрейдити* which originates from the English word "upgrade" and refers to the process of modernization of the computer (not only) software, *глючити* "bugging" this word refers to the incorrect work of devices, *віндузятники* [7] which describes people who prefer using Windows, etc. So, as far as the Internet slang grows fast, soon it will, probably, become an independent language with its own rules and obligations.

To sum up it is important to underline that every type of communication may become a separate system of interaction – the communication in the chat rooms

is not an exception. Nowadays the concept "communication" is quite broader and its fundamental functions are implemented in different ways. The communication via the Internet has become inseparable way of users' interaction – the co-speakers develop the live language and produce a big amount of forms of brief answers and questions putting the speech saving efforts on the first place. The key aspects of the Internet slang implementation still are acronyms, abbreviations, shortened words and jargon as well. As we can see the Internet slang of one language may have roots in other languages due to the influence which is done over it in numerous international chat rooms. As any other sphere of living – communication will not stop its development and will continue producing new ways of interaction.

LITERATURE

1. Заводна Л., Сучасний погляд на молодіжний сленг. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 1. С. 52-55. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2014_1_16. **2. Зайцева С.В.**, Інтернет-сленг в україномовному медіа просторі [Електронний ресурс] *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. 2011. Режим доступу: http://lingvodnu.com.ua/arxiv-nomeriv/ lingvistika-lingvokulturologiya2011/ internet-sleng-v-ukraïnomovnomu-media-prostori/ **3. Кочерган М**. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. К.: Академія, 2000. 368с. **4. Стрига Е.В.**, Комп'ютерний сленг у сучасній англійській мові: походження та функціонування. – О. : *Записки з Романо-Германської Філології*. ВИП. 1 (32), 2014. С. 186-191. **5. Cambridge Dictionary** [Electronic recourse] / Cambridge University Press. 2017. Access mode: http://dictionary.cambridge.org. **6. Crystal D.**, Language and the Internet [Electronic recourse] / D. Crystal. – UK. : Cambridge University Press. 2004. Access mode: http://medicine.kaums.ac.ir/uploadedfiles/files/language_and_ %20the_internet.pdf. **7. Kleinman Z.**, How the Internet is Changing Language [Electronic recourse] / Z. Kleinman. UK. : BBC News. 2010. Access mode: http://www.bbc.com/news/technology-10971949 **8. Partridge E.**, Slang: Today and Yesterday / E. Partridge. NY. : Macmillan, 1934. 476 pp.

Заботнова Мирослава Василівна – старший викладач кафедри філології, перекладу та мовної комунікації, Національна академія Національної гвардії України, майдан Захисників України, 3, м. Харків, Україна.

Tel. +38 068 0767313; +38 066 5495117
E-mail: kachur_mira@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3166-1675

Zabotnova Myroslava Vasylivna – Senior Lecturer, Department of Philology, Translation and Lingual Communication, National Academy of the National Guard of Ukraine, 3 Maidan Zakhystnykiv Ukrajiny, Kharkiv, Ukraine.

УДК 811.161.2'42

Ю. В. Коваленко

ОСОБЛИВОСТІ ОСУДУ ЯК МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ

У статті аналізуються наявні жанрознавчі розвідки, розглядаються відмінності мовленнєвого акту від мовленнєвого жанру. На матеріалі публіцистичних текстів (зокрема онлайн-видань) окреслюються характерні жанрові ознаки осуду. У статті представлено аналіз основних випадків вживання мовленнєвого жанру осуду та дотичних до нього жанрів, визначаються головні їх відмінності. Здійснюється спроба виокремити жанрові характеристики осуду на основі паспорту жанру, запропонованого Х. Дяків.

Ключові слова: *оцінка, мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт, осуд, жанрові ознаки, паспорт жанру.*

Коваленко Ю. В. Особенности осуждения как речевого жанра. *В статье анализируются имеющиеся жанроведческие исследования, рассматриваются различия речевого акта и речевого жанра. На материале публицистических текстов (в частности онлайн-изданий) определяются характерные жанровые признаки осуждения. В статье представлен анализ основных случаев употребления речевого жанра осуждения и касательных к нему жанров, определяются главные их отличия. Осуществляется попытка выделить жанровые характеристики осуждения на основе паспорта жанра, предложенного Х. Дякив.*

Ключевые слова: *оценка, речевой жанр, речевой акт, осуждение, жанровые признаки, паспорт жанра.*

Kovalenko Y. V. Features of condemnation, as a speech genre. *The problem of evaluating speech genres is currently relevant, since modern journalistic discourse often indicates the need to express a particular position or attitude of the speaker; evaluation of an event, object or personality. In particular, negative evaluation can be expressed by the speech genre of condemnation. The purpose of this work is to define the concept and relevant features of the speech genre of condemnation. The achievement of the purpose includes a number of tasks: analyzing the differences between the speech act and the speech genre; outlining of genre peculiarities of the speech genre of condemnation; analyzing features that distinguish the actual condemnation from other speech genres. The article analyzes the existing genre research studies, examines the differences in the speech act and speech genre, the characteristic genre signs of condemnation, analyzes the main cases of use of the speech genre of condemnation and the genres related to it. Thus, condemnation is a complex communicative phenomenon, which is a speech realization of the evaluation and expression of the negative emotions of the speaker. It is characterized by certain parameters. The communicative goal is to provide a certain assessment. The general communicative meaning is a negative, disagreeable attitude to someone or something. The genre tone is aggressive, sometimes manipulative.*

Key words: *evaluation, speech genre, speech act, condemnation, genre signs, passport of the genre.*

Проблема дослідження оцінних мовленнєвих жанрів є наразі досить актуальною, оскільки сучасний публіцистичний дискурс часто засвідчує необхідність висловлення певної позиції або ставлення; оцінки події, об'єкта чи особистості, як позитивної так і негативної. Негативна оцінка виражається відповідними мовленнєвими жанрами, зокрема жанром осуду.

Мета цієї роботи полягає у визначенні поняття і релевантних ознак мовленнєвого жанру осуду. Досягнення мети зумовлює вирішення низки завдань, а саме: визначення відмінностей мовленнєвого акту від мовленнєвого

© Коваленко Ю. В., 2017

жанру; окреслення жанрових особливостей мовленнєвого жанру осуду; виокремлення ознак, що відрізняють власне осуд від інших дотичних жанрів.

Оцінні висловлення не раз ставали предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних мовознавців. Так, О.М. Островська [16] дослідила лінгвостилістичні засоби реалізації категорії оцінки. Негативна етична оцінка в контекстах осуду виокремлена в працях Л.О. Гуслістої [5]. Мовленнєві жанри також були предметом розвідок вітчизняних науковців (Р.Д. Карамишева дослідила мовленнєвий жанр «повідомлення» [8], О.О. Саламатіна – жанр «інтерв'ю» [17], комунікативно-прагматичні та структурно-семантичні особливості жанру «привітання» дослідив О.С. Шлапаков [22]). Проте на сьогодні комплексного дослідження мовленнєвого жанру осуду здійснено не було; існують розвідки, що частково висвітлюють специфіку цього типу висловлень.

Дослідження мовленнєвих жанрів спираються на теорію, запропоновану в 1978 році М.М. Бахтіним. Під мовленнєвими жанрами він розуміє «певні, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлень» [3, с. 256]. Автор виокремлює такі характеристики висловлень: 1) наявність предметно-смислового змісту, що визначає композиційно-стилістичні особливості висловлень; 2) експресивність, яка визначає композицію та стиль; 3) чіткі межі, що визначені зміною мовців [2, с. 264 - 274].

Дж. Остін (один з піонерів дослідження мовленнєвих жанрів) виділяє поняття «мовленнєвий акт» і розглядає його як трикомпонентну структуру, що складається з локутивного (тотожне вимовлянню речення з певним змістом та референцією); ілокутивного (характеризується певною конвенціональною силою) та перлокутивного (проявляється у досягненні впливу на співрозмовника) актів [7, с. 81]. Цю ідею розвинув Дж. Р. Серль у роботі «Speech Acts» [24]. Однак поняття мовленнєвий акт і мовленнєвий жанр не є тотожними. В.П. Москвін зауважує, що мовленнєвий жанр – категорія абстрактна, мовленнєвий акт – одиниця конкретна [15]. На думку О.В. Комлєвої, мовленнєвий акт відрізняється від мовленнєвого жанру, оскільки мовленнєвий жанр співвідноситься з ситуацією, подією, текстом, має кількісно і якісно більш складну природу, навіть якщо становить субжанр, об'єм якого дорівнює одноактному висловлюванню [11, с. 298]. Тобто мовленнєвий жанр може виражатися низкою мовленнєвих актів. З другого боку, ілокутивна функція мовленнєвого акту, пов'язана лише з впливом адресанта на адресата. Таким чином, мовленнєвий акт є монологічним, у той час як мовленнєвий жанр переважно є «діалогічним, соціологічним, інтерактивним» [11, с. 298]. На це звертає увагу і М.П. Брандес, визначаючи у своїх працях мовленнєвий жанр як «ідеальну схему перебігу комунікативно-мовленнєвого акту» [1, с. 57]. Погоджується з цією думкою і М.Ю. Федосюк, наголошуючи, що поняття мовленнєвого жанру часто описують через тип тексту, оскільки саме текстам, а не висловленням властива жанрова ознака завершеності, про яку згадує М.М. Бахтін. Це дає можливість віднести до жанрів монологічні і діалогічні тексти [21, с. 104]. Подібну думку висловлює і Ф.С. Бацевич, зазначаючи, що у визначенні мовленнєвого жанру

М.М. Бахтіна простежується «текстово-стилістичний смисл». Мовленнєві акти ж досліджуються безвідносно до текстового рівня та стилістичного забарвлення [4, с. 101]. Слідом за Ф. С. Бацевичем, ми вважаємо, що мовленнєвий жанр, на відміну від мовленнєвого акту, є більш складним явищем, що може включати різні комбінації мовленнєвих актів, оскільки «процес спілкування є не просто сукупністю мовленнєвих актів» [4, с. 36]. Однак не всі мовленнєві акти можуть втілюватися в жанрах. Мовленнєвий жанр має більш складну природу, оскільки повинен розглядатися через призму ситуації, в якій відбувається процес комунікації.

Своєрідні риси мовленнєвого жанру осуду, порівняно з іншими, створюють його «індивідуальний портрет», що формується на основі універсальних ознак. Зокрема Х. Дяків для опису та систематизації пропонує дев'ять критеріїв «паспорта» мовленнєвого жанру: 1) комунікативна мета – спонукати адресата до певної дії, тобто до відповідної, адекватної поведінки, до зміни поведінки на краще або вберегти адресата від неналежної поведінки; 2) загальний комунікативний смисл, що передбачає вплив на поведінку адресата та вплив на ставлення адресата до певної події; 3) модель адресанта; 4) модель адресата; 5) диктумний зміст; 6) чинник комунікативного минулого; 7) чинник комунікативного майбутнього; 8) жанрова тональність, яка залежить від манери спілкування, ставлення мовця до адресата, сприйняття адресата та ситуації спілкування; 9) засоби реалізації (лексичні, граматичні та синтаксичні вербальні засоби) [14, с. 111-120].

Розглянемо ознаки осуду як мовленнєвого жанру на основі паспорта Х. Дяків.

Комунікативна мета є головною конститутивною ознакою мовленнєвих жанрів. Осуд належить до оцінних жанрів, оскільки його основною метою є надання певної оцінки діям, явищам та процесам. Звертаючись до своєї аудиторії, автор не тільки висловлює негативну оцінку, а й намагається привернути увагу громадськості до суспільно значущих проблем, висвітлити негативні сторони та досягнути певного перлокутивного ефекту, спонукаючи читачів та слухачів до їх розв'язання.

Осуд може інкорпорувати елементи й таких жанрів, як незгода, засудження, образа, критика, прокляття та інші. Усі вони є мовленнєвими жанрами, що демонструють вербальну конфронтацію мовців, їхня мета продемонструвати негативне ставлення адресанта до адресата чи іншого об'єкта/суб'єкта. Для вирізнення власне осуду серед інших жанрів слід, окрім комунікативної мети, звернутися до загального комунікативного смислу, співвідносного з узусним розумінням цього явища. Осуд – це «1. Вияв негативного, несхвального ставлення до кого-, чого-небудь; 2. Категорично висловлена думка про кого-, що-небудь; присуд; 3. Те саме, що засудження» [20, V, с. 792]. За своїм смислом та метою осуд дуже близький до засудження, однак між ними є певні відмінності. Засудження – це «1. Визнання вини обвинуваченого і винесення йому вироку; 2. Висловлення невдоволення чиїми-небудь вчинками, діями і т. ін.; осуд кого-, чого-небудь.» [20, III, с. 338]. Отже, адресантом осуду може бути будь-яка особа, що вважає дії адресата

не відповідними її власній системі морально-етичних цінностей. Засудження ж є актом більш офіційним. Засуджуючи, адресант визнає дії адресата не відповідними певним загальноприйнятим правилам. Засудження включає винесення певного вироку як кари за дії адресата, проте осуд є лише висловленням свого негативного ставлення. Він має на меті певний вплив на адресата, але не покарання: *Багато представників нинішньої влади теж пов'язані з корупційними діями. Їхнє завдання – затягнути, спустити в унітаз усі справи. А завдання суспільства – тиснути, не давати замовчувати, міняти, засуджувати* [10] – автор закликає суспільство саме засуджувати, тобто визнати дії влади не відповідними чинним законам. *Але навіть суспільний осуд не зупиняє кнопкодавів – з грудня минулого року зафіксовано близько 30 випадків. І це лише тих, кого спіймали «на гарячому»!* [19]. Як бачимо, осудом називається негативне ставлення соціуму до певних дій.

Осуд та незгода є конфронтативними формами спілкування, однак між ними відчутна різниця. Так незгода – це «1. Відсутність взаєморозуміння, мирних стосунків, злагоди між ким-небудь; чвари, розлад; 2. Розбіжність у поглядах, думках, світогляді і т. ін.; 3. Негативна відповідь на що-небудь, заперечення чого-небудь, непогодженість з чимсь; відмова; 4. Нещастя, біда, труднощі в чому-небудь» [20, V, с. 314]. Висловлюючи незгоду, адресант не погоджується з чимось, заперечує щось, але не надає цьому негативної оцінки. Незгода означає наявність різних поглядів та цінностей у співрозмовників, у той час як при висловленні адресантом осуду дій адресата, в останнього можуть бути такі ж погляди та цінності, як і в адресанта: *Взагалі, зазначає журналіст, Захарченко тлумачить документ не так, як українські чи західні лідери. «Принципова незгода з Києвом полягає у тому, що, згідно з нашим розумінням, в Україні має бути конституційна реформа, яка поверне нам тимчасово окуповані території. Після цього ми будемо автономними та будуватимемо відносини з Україною на власний розсуд», – сказав Захарченко* [7]. Незгодою тут слід вважати різні погляди сторін конфлікту. Очевидний осуд бездіяльності американського президента та інших політичних лідерів представлений в іншому прикладі: *Наразі Україна потребує військового обладнання та матеріалів, щоб зберегти життя солдатів, які гинуть через безперервні російські обстріли. Однак американський президент Барак Обама, як і лідери європейських країн, ігнорують «кричущі порушення» режиму припинення вогню, пише видання* [7].

Мовленнєвий жанр осуду та жанр образи також мають певні відмінності: образа – це «1. Зневажливе висловлювання, негарний вчинок і т. ін., що спрямовані проти кого-небудь і викликають у нього почуття гіркоти, душевного болю; 2. Почуття гіркоти, досади, викликане в кого-небудь чиїмсь зневажливим словом, негарним вчинком і т. ін.» [20, V, с. 561]. Отже, образа має іншу комунікативну мету, оскільки , висловлюючи образу, мовець має намір принизити, присоромити адресата, завдати йому болю та понизити його статус. Висловлюючи ж осуд, мовець лише виражає своє негативне ставлення. У мовному втіленні жанру образи зазвичай переважає інвективна образлива лексика, а для жанру осуду це не обов'язково: *«Однак жодні заслуги не дають*

права державному чиновнику принижувати честь і гідність не тільки журналістів, але і будь-яких громадян. Намагання образити демонструє не його силу, а слабкість», – заявляє Незалежна медіа-профспілка [13]. *Окрім політичної корупції, кнопкодави ставлять під сумнів легітимність всього законодавчого поля, про що Україні цілком прозоро натякнув Європейський суд з прав людини* [19]. У першому прикладі образа корелює з приниженням честі та гідності, натомість у другому випадку наявне лише висловлення осуду та негативного ставлення до дій депутатів.

Метою осуду та критики є висловлення оцінки, оскільки критика – це «1. Розгляд і оцінка когось, чогось із метою виявлення та усунення вад, хиб; 2. Літературний жанр, завданням якого є розгляд, тлумачення та оцінка літературних, мистецьких або наукових творів; 3. Критична стаття» [20, IV, с. 350]. Отже, критика включає докладний розгляд та вивчення предмета критики, проте для осуду детальне дослідження предмета не потрібне. На відміну від осуду, критика включає наявність певного висновку або рекомендацій щодо усунення вад, осуд же є лише висловленням негативного ставлення: *Ми нічим не поступимося. Слова «Я – Charlie» означають і право на богохульство, право критикувати релігію, тому що в цьому немає нічого страшного* [23]. Як бачимо, ідеться саме про критику, оскільки немає сенсу осуджувати релігію.

Близьким до осуду є прокляття, оскільки прокляття – це «1. Різке засудження кого-небудь, що часто свідчить про безповоротний розрив з ним і супроводжується зловісним побажанням, пророцтвом; 2. Прояв різкого осуду кого-, чого-небудь, великого обурення кимсь, чимсь, ненависті до когось, чогось і т. ін.; 3. Те, що обтяжує, мучить, робить нещасним когось, завдає лиха, горя тощо» [20, VIII, с. 202]. Із визначення випливає, що прокляття завжди включає осуд, однак є більш негативно забарвленим. Осуд є проявом негативних емоцій мовця, але при висловленні прокляття емоції є набагато інтенсивнішими. Прокляття завжди висловлюється з почуттям злоби та ненависті. Таким чином, прокляття зазвичай означає повний розрив стосунків з адресатом, однак при висловленні осуду продовження спілкування цілком можливе. Характерною рисою в мовному вираженні жанру прокляття є специфічні злопобажання або негативні пророцтва, що не є типовим для жанру осуду. Розглянемо на прикладах: *Добре, прийшла людина до лікаря, вирвали зуб, сільський житель принесе лоток яєць. Дезертир мені може принести лише гранату або кулю, генерал – проклинати до третього коліна* [6]. *Зараз це не так. Ідея служіння зараз другорядна. А на першому місці – гординя, бажання збагачуватись, жага влади як такої* [10]. Перша ілюстрація містить прокляття як злопобажання на майбутнє, натомість друга засвідчує, що смисл слів автора полягає саме в осуді дій чиновників – він намагається присоромити, викликати почуття провини.

Аналізуючи модель адресанта на прикладах із сучасної української публіцистики, зазначимо, що адресант – це особа, що перш за все має право осуджувати, тобто зазвичай має певний статус, досвід, вік, авторитет у певній галузі, повноваження, харизматичні риси характеру; проявляє

зацікавленість щодо обговорюваного питання тощо. Ці характеристики, наявні при висловленні осуду, зазвичай є не обов'язковими при висловленні прокляття, образи та незгоди, проте при висловленні засудження обов'язковою є статусність адресанта.

Щодо моделі адресата, то він може бути прямим – той, чиї дії або бездіяльність осуджуються. Приклади із сучасної публіцистики свідчать, що це може бути одна або кілька осіб, організація чи установа, явище або подія. Однак, можна виділити і непрямого, прихованого адресата – читацьку або глядацьку аудиторію. Осуджуючи дії прямого адресата, автор таким чином намагається вплинути і на непрямого, сформувати громадську думку, закликати аудиторію до певних дій, наприклад: *Суспільство розуміє, що МВС, прокуратура, чиновники, суди – найбільш корумпований прошарок суспільства, організований, зв'язаний багаторічними злочинами, пов'язаний майже кров'ю* [10]. Прямим адресатом осуду в цьому разі є МВС, прокуратура, чиновники та суди, а непрямим є читацька аудиторія, увагу якої намагається привернути автор.

Диктумний зміст презентує те, що хотів сказати автор і що сприйняв адресат. Зазвичай висловлення осуду може включати такі елементи, як звертання до адресата; зазначення вчинків, поведінки або слів адресата, що викликали осуд; негативна оцінка; власне осуд дій або навпаки бездіяльності адресата; вираження негативних емоцій адресанта щодо вчинків адресата; вимога змінити неналежну поведінку на адекватну.

Наявність усіх елементів і дотримання їх послідовності не є постійним та обов'язковим, оскільки висловлення осуду в сучасних засобах масової інформації є більш лаконічними та експресивними: *Два тижні тому черговий народний депутат – Тетяна Чорновол – порушила пряму вимогу Конституції (стаття 84) про виключно особисте голосування. Враховуючи її минуле журналіста-розслідувача та громадського активіста, від неї такої поведінки очікували в останню чергу* [19].

Чинник комунікативного минулого включає фактори, що передували висловленню осуду. Висловлюючи осуд певних подій або проблем, автор здійснює не лише обговорення ситуації, актуальної в момент мовлення, але й ретроспективний аналіз слів та учинків адресата.

Чинник комунікативного майбутнього пов'язаний із поглядом адресанта на майбутнє, оскільки він із власної ініціативи, висловлюючи негативні емоції та оцінку ситуації, намагається вплинути на позицію адресата, на його дії в майбутньому. Цей чинник уключає ситуативні фактори, що обумовлюють подальший розвиток мовленнєвих дій, які можуть реалізуватися в подальшому розгортанні ситуації, продовженні осудження ситуації або виникненні інших мовленнєвих жанрів.

У прикладі – *Десь поміж Магаданом і Якутськом Гена почав уводити мене в курс справ, а вже на проміжку поміж Іркутськом і Свердловськом він заявив, що ми там у себе в ЦЦ із створенням автоматичної системи попередження цунамі муйнею займаємося, бо він вже ту АСПЦ на Шикотані запровадив* [18] – висловлюється осуд неадекватних, на думку автора, дій у минулому,

однак інтенцією цього висловлення є бажання змінити дії співрозмовника в майбутньому.

Жанрова тональність – це «емоційно-стильовий формат спілкування, що виникає в процесі взаємовпливу комунікантів і визначає їхні інтенції і вибір різних засобів спілкування» [9, с. 385]. Тональність сприйняття та розуміння тексту забезпечує єдність інтерпретації. Під тональністю розуміють такі параметри, як серйозність / несерйозність спілкування, одноплановість / багатоплановість смислів, кооперативність / конфліктність, щоденна вживаність / ритуальність, збільшення / зменшення дистанції між комунікантами, відкритість / завуальованість вираження інтенцій, пріоритет змісту / форми спілкування [9, с. 386]. Відповідно, жанрову тональність розглядаємо як сукупність тих чи тих ознак. У результаті виділяється кілька типів тональності: інформативна, статусна, фатична, жартівлива, урочиста, гіпотетична, агресивна, маніпулятивна, фасцинативна, ідеологічна, езотерична [9, с. 386-411].

Жанрова тональність осуду представлена такими параметрами: серйозність; конфліктність спілкування; велика частотність використання; збільшення дистанції спілкування; відкритість вираження, рідше завуальованість інтенцій адресанта, пріоритет змісту. Тональність жанру осуду визначаємо як агресивну, інколи маніпулятивну. Розглянемо на прикладі: *Цей приклад наочно ілюструє прислів'я про пряму залежність точки зору від місця сидіння – неприховане втілення подвійного стандарту як дореволюційної, так і пострееволюційної влади. При владі Януковича та Партії регіонів тодішня опозиція блокувала трибуну з вимогою припинити неособисте голосування. Нині ті самі люди це явище не просто адвокатують, а й практикують* [19]. Наведений уривок є прикладом конфліктного спілкування, характеризується серйозністю та одноплановістю смислу, інтенції та мета висловлення цілком відкрита та очевидна – осуд дій депутатів, важливим є зміст – повідомлення про неправомірні дії влади та вираження ставлення до цього, тональність інформативна та агресивна.

Засоби реалізації є мовним утіленням, за допомогою якого адресант передає свої думки та побажання адресату. Цей параметр реалізує спектр можливостей для мовного оформлення осуду (вибір лексичних, граматичних, стилістичних засобів вираження думки і оцінки адресанта, тактико-стратегічний потенціал тощо) та способів висловлення осуду адресатові. Основними засобами реалізації осуду є лексичні одиниці з негативно-емоційною конотацією; висловлення, що містять оцінний елемент у своєму наповненні, або висловлення, що мають загальну прагматику осуду: *Гена, спостерігаючи за цим абсурдом, тільки і спромігся що буркнути: «Дебілоїди!!!». В це коротеньке слівце була вкладена вся розпач за дурно потрачені час і зусилля на створення най і примітивної системи попередження та навчання дурнуватого місцевого народонаселення* [18]. Автор використовує слова з імпліцитною негативною конотацією – *абсурд*, «безглуздя, нісенітниця» [20, І, с. 7], інвективну лексику – *дебілоїди,* слова з виразно негативною оцінкою – *дурнуватий*.

Осуд є складним комунікативним феноменом, що становить

мовленнєву реалізацію оцінки та вираження негативних емоцій мовця. Він є специфічним мовленнєвим жанром, що характеризується певними параметрами: комунікативна мета – надання певної оцінки діям, явищам та процесам; загальний комунікативний смисл – негативне, несхвальне ставленні до кого-, чого-небудь; диктумний зміст включає такі елементи, як звертання до адресата, зазначення вчинків, що викликали осуд, негативна оцінка, власне осуд, вираження негативних емоцій, вимога змінити поведінку; адресант осуду – особа, що має статус, досвід, вік, авторитет, повноваження та виявляє зацікавленість проблемою; прямим адресатом є особа чи установа, чиї дії викликали осуд адресанта; непрямий адресат – аудиторія читачів, слухачів або глядачів; чинники комунікативного минулого та комунікативного майбутнього виражають ретроспективний погляд на дії, що викликали осуд та інтенцію змінити ці дії у майбутньому; жанрова тональність агресивна, іноді маніпулятивна; основними засобами мовної реалізації осуду є лексичні одиниці з негативно-емоційною конотацією та висловлення з оцінними елементами. Осуд може інкорпорувати інші мовленнєві жанри, такі як незгода, засудження, образа, прокляття, критика.

Перспектива подальших розвідок полягає у дослідженні особливостей реалізації мовленнєвого жанру осуду одиницями всіх мовних рівнів на матеріалі текстів масмедійного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Брандес М.П.** Стилистика текста . Теоретический курс : [учебник]. М.: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. 416 с. 2. **Бахтин М.М.** Проблема речевих жанров. М.: Искусство, 1879. 423 с. 3. **Бахтин М.М.** Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1879. 424 с. 4. **Бацевич Ф.С.** Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. К. : Академія, 2006. 247 с. 5. **Гусліста Л.О.** Негативна етична оцінка в контекстах осуду (на матеріалі сучасної публіцистики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «російська мова». Х., 2002. 16 с. 6. **Жартовська М.**, Шеремет П. Головний військовий прокурор: Завжди винен той, хто командує [Електронний ресурс]. Українська правда. 2015. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/10/7058074/. 7. **Злочинці** Путін і «Моторола» визнають лише мову сили (світова преса) [Електронний ресурс]. Українська правда. 2015. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/inozmi/svoboda/2015/04/12/7064456/. 8. **Карамишева Р. Д.** Мовленнєвий жанр «повідомлення» в засобах масової інформації (на матеріалі української та англійської мов): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 «порівняльно-історичне і типологічне мовознавство». Л., 2011. 17 с. 9. **Карасик В. И.** Языковые ключи: монографія. ВГПУ, Науч.-иссл. лаборатория «Аксиологическая лингвистика». Волгоград: Парадигма, 2007. 519 с. 10. **Колінько В.** Стратегія для оптимістів [Електронний ресурс]. Українська правда. 2015. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2015/01/1/7053731/. 11. **Комлева Е. В.** Соотношение понятий «речевой жанр» и «речевой акт» (на материале немецких апеллятивных текстов). Теория и практика общественного развития. 2011. № 5. С. 296 – 300. 12. **Кузьменко О. Ю**. До проблеми кореляції понять «мовленнєвий жанр» і «мовленнєвий акт». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. 2014. Вип. 48. С. 80 – 83. 13. **Медіа-профспілка** вимагає дисциплінарного стягнення з Коломойського [Електронний ресурс]. Українська правда. 2015. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2015/03/20/7062148/.

14. **Мовленнєвий жанр** «застереження» в аспекті міжкультурної комунікації . [Х. Дяків, Р. Помірко, Ф. Бацевич, А. Паславська та ін.]. Львів: ПАІС, 2010. 450 с. 15. **Москвин В.П.** К соотношению понятий «речевой жанр», «текст» и «речевой акт». Жанры речи: Сборник научных статей. Саратов: Изд-во ГосУНД «Колледж», 2005. Вып. 4. Жанр и концепт. 438 с. С. 63 – 76. 16. **Островська О.М**. Лінгвостилістичні засоби реалізації категорії оцінки (на матеріалі американської художньої прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.02.04 «германські мови». Львів, 2001. 24 с. 17. **Саламатіна О.О.** Мовленнєвий жанр «інтерв'ю» в сучасній німецькомовній та україномовній пресі: функціональні та прагматичні ознаки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «загальне мовознавство». О., 2011. 20 с. 18. **Семиволос В.** Обережно! Цунамі! І томати «Бичаче серце» [Електронний ресурс]. Українська правда. 2015. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2015/01/1/7053820/. 19. **Серебряков М.** Час покінчити з кнопкодавством [Електронний ресурс]. Українська правда. 2015. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2015/06/3/7069917/. 20. **Словник** української мови: в 11 т. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні . [редкол.: акад. І. К. Білодід та ін.]. К.: Наук. думка, 1978— 1988. 21. **Федосюк М.Ю.** Нерешенные вопросы теории речевых жанров. Вопросы языкознания. 1997. № 5. С. 102–119. 22. **Шлапаков О.С**. Мовленнєвий жанр «поздоровлення»: комунікативно-прагматичні та структурно-семантичні особливості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «загальне мовознавство». Донецьк, 2011. 20 с. 23. **Charlie Hebdo** надрукує нові карикатури на пророка Мухаммеда [Електронний ресурс]. Українська правда. 2015. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2015/01/12/7054781/. 24. **John R. Searle**: Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language, Cambridge University Press: Cambridge, 1969. 203 S.

Коваленко Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail: yulia1001k@gmail.com
Tel: +380686415200
http://orcid.org/0000-0002-4572-8391

Kovalenko Yuliia Volodymyrivna – Postgraduate Student, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

УДК 81'37

Т. Ф. Осіпова

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ НОМІНАЦІЙ – ВЕРБАЛІЗАТОРІВ НЕВЕРБАЛІКИ: ДІАХРОННО-СИНХРОННИЙ ЗРІЗ

У статті розглянуто функціональні можливості невербальних знаків комунікації за умови їхньої вербалізації, зокрема процеси семантико-прагматичної формації фразем з невербальним компонентом ***дуля****, що ілюструють механізми розширення, звуження, нейтралізації оцінного значення, актуалізацію відповідної прагматики розглядуваних одиниць, що номінують невербальні явища з урахуванням діахронно-синхронного зрізу.*

Ключові слова: *діахронно-синхронний зріз, невербальні засоби комунікації, семантико-прагматичні процеси модифікації значення, розширення, звуження, нейтралізація чи актуалізація оцінки, конотація, прагматика.*

Осипова Т. Ф. Семантико-прагматические процессы в сфере номинаций – вербализаторов невербалики: диахронно-синхронический срез. *В статье рассмотрены функциональные возможности невербальных знаков коммуникации в условиях их вербализации, в частности, процессы семантико-прагматической формации фразеологизмов с невербальным компонентом* ***дуля****, которые иллюстрируют механизмы расширения, сужения, нейтрализации оценочного значения, актуализацию соответствующей прагматики исследуемых единиц, номинующих невербальные явления с учетом диахронно-синхронического среза.*

Ключевые слова: *диахронно-синхронический срез, невербальные средства коммуникации, семантико-прагматические процессы модификации значения, расширение, сужение, нейтрализация или актуализация оценки, коннотация, прагматика.*

Osipova T. F. Semantic and pragmatic processes in field of nominations (verbalizators of nonverbal means) : diachronic and synchronic cut. *The article highlights the functional abilities of non-verbal marks of communication when they are verbalized, especially the processes of the semantic and pragmatic formation of phraseological units with the component "fig". The "fig" is considered to be the offensive gesture, though according to folk customs the fig was chosen to be the amulet to protect from the evil spirit, witchcraft and illnesses. The verbalization of the communicative gesture with the component "fig" in the phraseological speech represents the meanings, which are on the assessing scale from the most positive up to the least negative.*

There are some factors that enable, on the one hand, to actualize the system of nonverbal communicative means in the speech. They tend to convey the memory of the past. In this case they actualize diachrony. On the other hand, they enable to notice expanding of the lexical and semantic paradigm of nominations-verbalizators of nonverbal means. Such expanding occurs according to the traditional, fixed meaning creating mechanisms, their transformation (expanding, narrowing, neutralization of positive assessment, accumulation of negative assessment, modification of connotations). Such factors include the verbalization of nonverbal means as a lexical and semantic, sense creating process, the process of producing the pragmatic meaning and appropriate pragmatic mode.

The interdisciplinary approach in the contemporary linguistics enables to discover new functional potentials of nonverbal means of communication that are represented in the speech. In general, it modernizes the process of sense creating in the contemporary Ukrainian communication space. That is why the prospect of this article lies in the necessity of more proper research of specific facts of nonverbal signs of verbalization. It is also necessary to clarify the system of actualized processes that produce appropriate semantics and pragmatics.

© Осіпова Т. Ф., 2017

Key words: *diachronic and synchronic cut, nonverbal means of communication, semantic and pragmatic processes of modification of meanings, expanding, narrowing, neutralization or actualization of assessment, connotation, pragmatics.*

Природу невербальної комунікації вчені намагаються з'ясувати й уточнити впродовж часу розвитку теорії функціоналізму, комунікативної лінгвістики, зокрема від часів функціонування Празького лінгвістичного гуртка.

Утім, теоретичні підвалини цієї проблематики були закладені ще В. Вундтом наприкінці XIX ст. Названий учений указав на первинність невербальних знаків щодо невербальних, сформувавши відповідну теорію походження мови [Див.: 2]. О. Потебня також відзначав взаємодію вербального й невербального чинника в процесі мовлення, що простежується, на його думку, насамперед і під час творення фразеологізмів, що характеризують несловесні засоби спілкування, зокрема й «зображення почуття жестом» [12, с. 246–247].

Послідовник учення О. Потебні Л. Булаховський, узагальнюючи теоретичний досвід, що стосується теорії походження мови, зазначав, що «звукова мова відокремилася від міміки та жестів, з якими вона первісно була щільно пов'язана, і поступово здобула перевагу над ними» [1, с. 195].

Утім, багатоаспектність вивчення невербальних засобів комунікації, що репрезентована в психолінгвістичних, лінгвосеміотичних, культурологічних працях [Див. про це: 9, с. 47–48], привела до неузгодженості її методологічних засад, що виявляється передусім у термінологійному апараті, питаннях, що стосуються характеру співвіднесеності вербального й невербального чинника та реалізації функціональних можливостей невербальних одиниць на рівнях мови й мовлення.

Сучасні мовознавці зазначають, що без «дослідження мовної інтерпретації невербальної поведінки, (...) неможливе адекватне визначення ролі й місця паралінгвізмів у комунікативному процесі» [3, с. 5].

Мета цієї наукової розвідки – *простежити* синхронно-діахронні процеси семантико-прагматичної видозміни значень фразем із компонентом – вербалізатором невербаліки на основі аналізу фразеологічних одиниць із лексичним складником ***дуля*** та *з'ясувати* типові механізми творення значень, що мають місце в системі виокремлених одиниць.

Загальновідомо, що вербальну та невербальну комунікацію визначають як нерозривні складники комунікативного процесу, припускаючи можливість взаємних переходів, трансляцій. Із метою досягнення комунікативного успіху, ***вербальні*** та ***невербальні коди***, що використовують комуніканти, мають бути зрозумілими й прийнятними як для адресата, так і для адресанта.

Комунікативна компетенція мовця пов'язана насамперед з поняттям ***мовного коду***, під яким традиційно розуміють сукупність засобів мови, що використовується в комунікації, спілкуванні. ***Мовний знак***, як відомо, трактують як засіб міжособистісної взаємодії. Лінгвісти наголошують, що «мовний знак сам по собі – це не готовий засіб спілкування, оскільки його ще треба змоделювати для реалізації функції знака власної комунікативної

компетенції» [6, с. 53–54]. Таке «подвійне кодування» актуалізує поняття ***семіотичної пам'яті***, «семантична мережа якої містить вузли вербальних одиниць (логогенів) і невербальних (імагенів)» [13, с. 412].

Досліджуючи механізми творення ***номінацій***, які називаємо ***вербалізаторами невербаліки***, зокрема й на фразеологічому рівні, фахівці відзначають розгалуження лексичного значення на ***поверхневе*** й ***глибинне***, що репрезентують, відповідно, ***кінему*** як власне фізичну дію та значення, властиве кінемі як знаку [11, с. 27], а також наявність так званих ***перехідних явищ***, зокрема семантичних зрушень, семантичних операцій, метонімічних та метафоричних переносів тощо, зумовлених відповідними асоціативними, конотативними зв'язками [Див.: 8, с. 49–50], що впливають на моделювання прагматичного значення.

Нагадаємо, що явище перехідності в мовознавстві інтерпретується як «властивість мовних одиниць виявляти різні комбінації ознак із більшим чи меншим ступенем вираженості доцентрових і відцентрових тенденцій відповідного рівня мови, системи чи підсистеми» [10, с. 12]. Зрозуміло, що ця властивість виражається у статиці «в існуванні перехідних типів значень, а в динаміці – в особливостях семантичного розвитку мовних одиниць під дією зазначених тенденцій» [10, с. 12].

До парадигмальних чинників долучають також елемент ***оцінки***, що реалізується в знаковій системі мови. Поділяємо думку Т. Космеди, що «пізнавальна діяльність людини містить обов'язково два моменти: відображальний та оцінний. Відображаючи предмети і явища дійсності, суб'єкт співвідносить їх із минулим досвідом, вимірює їх відповідно до конкретних цінностей, якими є норми, стандарти, ідеалізовані моделі, а також потреби, бажання, смаки, інтереси індивіда тощо. Процес оцінки може супроводжуватися вираженням емоційного ставлення суб'єкта до об'єкта, оцінка є й логіко-психологічним явищем» [7, с. 108].

Проілюструємо вияв деяких типових семантико-прагматичних процесів на прикладі низки фразеологізмів, що містять лексичний компонент ***дуля***, який номінує конкретний невербальний знак – вульгарний жест. При цьому застосуємо метод діахронно-синхронного аналізу, що надасть можливість простежити модифікацію процесів смислотворення, формування системи значень, що простежується в діахронії.

Дулю традиційно сприймають як образливий жест, однак за народними уявленнями саме *дулю* було обрано оберегом від нечистої сили, чаклунства і хвороб [5, с. 32], що репрезентує позитивну прагматику, мотивує моделювання позитивних оцінних значень. *Дуля* в наших пращурів-язичників була жестовим оберегом, що замикала зовнішній енергетичний контур людини, закільцовуючи її відомою комбінацією з трьох пальців, причому безіменний палець та мізинці мають упиратися в середину долоні, де міститься одна з біологічно активних точок. Наші предки використовували *дулю* в лікувальних цілях (ячмінь, запалення ока), знімали «зурочення» з немовлят або дорослих людей, спрямовуючи великий палець у точку між бровами, захищалися від неприємних впливів, тримаючи *дулю* в кишені під час розмови із

заздрісниками й недоброзичливими людьми або направляючи жест у спину неприємним гостям. Зазначають і небезпечність відкритого використання *дулі*, зокрема в стані гніву або запалу, уважаючи, що жест «пробиває» захисну ауру людини [Див. про це: 4]. Отже, *дуля* як жест містить позитивну оцінку, що частково збереглася й до сьогодні, і це зафіксовано в паремійній одиниці *тримати дулю в кишені* – ‘боронитися, захищатися, оберігати себе від лиха’ [5, с. 32].

Водночас сучасні словники фіксують такі дефініції цієї лексеми, як: **1.** Літній сорт груш з великими солодкими плодами. **2.** Плід цієї груші. *Це була його улюблена червонобока дуля* (Довж., І, 1958, 66). **3.** *вульг.* Стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до кого-небудь. *Старий рудий бабу кличе, А та йому дулі тиче* (Шевч., І, 1951, 129) [14, с. 434]. У поданих значеннях немає жодного, що презентував би давні уявлення українців. Перше і друге значення, як бачимо, сформувалося внаслідок контурного накладання номінації, що окреслює зовнішній вигляд жесту, адже плоди груші певною мірою зовні за формою нагадують *дулю*, тобто, відповідно, простежуємо метафоризацію. У вербальній площині значення ‘дуля як плід’ (метонімія) репрезентується у фразеологізмі ***Ду́лю з’ї́сти***, *вульг.* – ‘нічого не одержати, не дістати’, порівн.: [Герцель:] *Зробиш діло – візьмеш сто червінців, не зробиш – з’їси дулю!* (К.-Карий, І, 1960, 143) [14, с. 434], зберігаючи значення ‘нічого’.

Вербалізація комунікативного жесту із компонентом ***дуля*** у фразеологічному мовленні репрезентує значення, що укладаються на шкалі оцінки від максимально позитивного до максимально негативного, зокрема фразема ***Дава́ти горобця́м ду́лі,*** *жарт* – ‘ходити без діла; тинятися, байдикувати’, напр.: *З школи його витурили, спасибі, що у школу-інтернат направили, а то* ***давав би*** *по місту* ***горобцям дулі*** (Ю. Збанацький), як бачимо, має гумористичне забарвлення, що кваліфікує її як вияв прагматики з певною позитивною тональністю [Див.: 15].

Конотацію негативної оцінки має вислів ***Взя́ти ду́лю (під ніс)*** – ‘нічого не одержати, не дістати’, напр.: *Писав Пан: звізду (зірку) дав і червону стрічку. От я й ждав... Дулю взяв* (П. Гулак-Артемовський) [Див.: 15].

Спостерігаємо прогресивну градацію палітри негативної прагматики від вульгарного до лайливого у фразеологізмах, що вербалізують комунікативний жест із компонентом ***дуля,*** порівн.: ***Ду́лю [з ма́ком] да́ти (показа́ти*** і т. ін.), *вульг.* – ‘абсолютно нічого не дати, не зробити’ і т. ін., напр.: – *Що взамін дамо? – ...єхидно питає Іванишин і різко відповідає: – Дулю з маком!* (Стельмах, Кров людська.., 1,1957, 20); ***Ду́ля тобі́ (йому́, вам, їм*** *і т. ін.)* ***під (в) ніс*** – лайливий вираз на означення презирливої відмови, незгоди і т. ін., напр.: *Хоче* [писар], *щоб я замість Левка та пішла за нього! Нехай собі і в голові сього не покладає! Дуля йому під ніс, от що!* (Кв.-Осн., ІІ, 1956, 296) [14, с. 434].

Деякі словники фіксують фразеологізм ***Ду́ля з ма́ком (під ніс)***, що свідчить про контамінацію вищенаведених прикладів, у варіантах ***Ду́лю [з ма́ком] да́ти (показа́ти*** і т. ін.) та ***Ду́ля тобі́ (йому́, вам, їм*** і т. ін.) ***під (в) ніс*** із відповідним розширенням значення, однак при цьому дещо нівелюється

негативна оцінка в другому значенні, порівн.: ***Ду́ля з ма́ком (під ніс)*** кому і без додатка, зневажл. **1.** Абсолютно, зовсім нічого. – *Він (Заруба) .. здоров'я своє коло нас поклав, а ви йому за це **дулю з маком?*** (В. Кучер); **2.** Уживається для вираження заперечення, незгоди і т. ін.; не буде так, зовсім ні. – *Хоче (писар), щоб я замість Левка та пішла за нього! Нехай собі і в голові сього не покладає! **Дуля** йому **під ніс,** от що* (Г. Квітка-Основ'яненко) [Див.: 15].

Максимальний ступінь вияву негативної оцінки репрезентує, як відомо, ненормативна лексика, яку мовці сприймають як образливу, непристойну. В українській мові лайливі вислови найвищого ступеня негативної експресії оперують лексемою ***матір*** як такою, що спроможна найбільшою мірою вразити співбесідника, порівн.: ***Ма́тері твоі́й ду́ля*** – лайливий вираз на означення образи, незадоволення. – *Матері твоїй дуля! – ударивши по зашийкові воловика, сказав коваль і.. поволік його за собою на гору* (Мирний, IV, 1955, 202) [14, с. 434].

Таким чином, ***вербалізація невербаліки*** як лексико-семантичний, смислотворчий процес, процес породження прагматичного значення, відповідної прагматичної тональності надає можливість, з одного боку, актуалізувати систему невербальних засобів комунікації в мовленні, що зберігають «пам'ять давнини», актуалізуючи діахронію, а з другого – простежити розширення лексико-семантичної парадигми номінацій-вербалізаторів невербаліки, що відбувається за традиційними, усталеними механізмами творення значень, їхньої видозміни (розширення, звуження, нейтралізація позитивної оцінки, актуалізація оцінки негативної, нарощення ступеня вияву оцінки, модифікація конотацій). Як бачимо, первинний позитивний смисл (значення оберегу) нейтралізується, натомість актуалізується негативне значення із палітрою смислових модифікацій.

Міждисциплінарний підхід у сучасній лінгвістиці надає можливість виявити нові функціональні можливості невербальних засобів комунікації, репрезентованих у мовленні, що загалом модернізує процеси смислотворення в сучасному українському комунікативному просторі, тому перспективу цього дослідження вбачаємо в необхідності більш широкого дослідження конкретних фактів омовлення невербальних знаків та з'ясування системи актуалізованих процесів породження відповідної семантики і прагматики.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Булаховський Л. А.** Переваги звукової мови. Булаховский Л. А. Избр. труды : в пяти томах. Т. 1 : Общее языкознание. К. : Наук. думка, 1975. 495 с. 2. **Вундт В.** Душа человека и животных; пер. с нем. –Т. II. СПб.: В тип. Н. Тиблена и комп. (Н. Неклюдова), 1866. 551 с. 3. **Демиденко Г.** Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі : моногр. . – Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2014. 175 с. 4. **Дуля,** что означает? [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://bewitchit.com/zagovoryi-na-zdorove/dulya-chto-oznachaet.html 5. **Забіяка В. А.** Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування : практичний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2015. 304 с. 6. **Загнітко А.** Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 томах. – Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 2. 350 с. 7. **Космеда Т.** Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування й розвиток категорії оцінки. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 350 с. 8. **Крейдлин Г. Е.**

Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной : автореф. дис. ... док. филол. наук : спец. 10.02.19. «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика». Москва, 2000. 68 с. 9. **Осіпова Т. Ф.** Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях: дис. ... канд. філол. наук ; спец. 10.02.01 – «українська мова». Харків, 2010. 210 с. 10. **Пелепейченко Л. М.** Перехідність значень слів та словосполучень : Автореферат дис. ... докт. філол. наук ; спец. 10.02.01 – «російська мова». – Київ, 1996. – 48 с. 11. **Петровська Л. Є.** Явища омонімії і полісемії у фразеології (до питання про особливості семантики кінематичних фразеологізмів болгарської мови). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур* : Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : [зб. наук. праць]. 2010. Вип. 12. С. 152–156. 12. **Потебня А. А.** Из записок по теории словесности. Харьков, 1905. 652 с. 13. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-Д, 2006. 720 с. 14. **Словник** української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 434. 15. **Словопедія** [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://slovopedia.org.ua/49/53396/357392.html

Осіпова Тетяна Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38 095 550 05 01
E-mail: : ostaniya1967@gmail.com
http://orcid.org/0000-0003-2899-2606

Osipova Tetiana Fedorivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Doctoral Student, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

УДК 811.111'34

І. В. Сердюк

ТЕМПОРАЛЬНА РЕАЛІЗАЦІЯ СИНТАГМИ В АНГЛОМОВНІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ПРОМОВІ

У статті наведено результати дослідження темпоральної реалізації синтагми в англомовних промовах жінки-військовослужбовця вищого офіцерського складу збройних сил США у порівнянні із промовами чоловіка-військовослужбовця. Доведено, що темпоральна реалізація синтагм в англомовній військовій промові не є гендерно зумовленою і залежить від ситуації спілкування, умов розгортання дискурсу та індивідуальних особливостей мовця.

Ключові слова: *просодія, темпоральний компонент, синтагма, тривалість, гендерна лінгвістика, комунікативний акт, мовлення, військовий дискурс.*

Сердюк И.В. Темпоральная реализация синтагмы в англоязычной военной речи. *В статье представлены результаты исследования темпоральной реализации синтагм в англоязычных речах женщины-военнослужащей высшего офицерского состава вооруженных сил США в сравнении с речами мужчины-военнослужащего. Доказано, что темпоральная реализация синтагм в англоязычной военной речи не является гендернообусловленной и зависит от ситуации общения, условий, в которых разворачивается дискурс, а также индивидуальных особенностей говорящего.*

Ключевые слова: *просодия, темпоральный компонент, синтагма, длительность, гендерная лингвистика, коммуникативный акт, речь, военный дискурс.*

Serdiuk Iryna. Temporal Realization of Syntagma in Military Speech. *This paper highlights the findings of the experimental phonetic research of the syntagma realization in the speeches of U.S. Armed Forces high-ranking female officers. The results have been interpreted in comparison with the speeches of high-ranking male officers. The temporal component of prosody is one of the main means of the information structure actualization of the English discourse. It influences the structural semantic character of the utterance. Temporal realization of syntagmas helps the listener to reveal and perceive the information focus of the speech. It also reflects the emotional state of the speaker. This paper states that the syntagmas in the female officers` speeches are shorter than those in the male officers` speeches, their duration correlates with the faster tempo perception, and depends on the syntagmas location within a speech. It is defined that the syntagma temporal realisation in English military discourse is not gender conditioned, and is stipulated by the situation where the discourse is being developed, as well as by the individual features of the speaker. The research proves the importance of further study of prosodic elements of high-ranking female officers` speeches to reveal the gender conditioned features of the military discourse.*

Key words: *prosody, temporal component, syntagma, duration, gender studies, communicative act, speech, military discourse.*

Посилення міжнародної військової співпраці наразі зумовлює доцільність звернення уваги мовознавців до більш детального вивчення особливостей військового дискурсу. Останні десятиріччя відзначилися трансформацією ролі та місця жінки у військових структурах різних країн світу. Кількість жінок-військовослужбовців вищого офіцерського складу, зокрема жінок-генералів, які займають керівні посади у лавах збройних сил багатьох країн світу, невпинно зростає з кожним роком. Однак дослідження гендерної зумовленості просодичної організації англомовних військових промов

© Сердюк І. В., 2017

жінок- та чоловіків-військовослужбовців все ще залишається поза фокусом наукових розвідок, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Об'єктом дослідження виступає англомовний військовий дискурс. Предметом постають особливості темпоральної реалізації синтагм у промовах жінок-військовослужбовців вищого офіцерського складу Збройних сил США у порівнянні з промовами їхніх колег-чоловіків.

Мета цього дослідження полягає в окресленні особливостей темпоральної реалізації синтагм у промовах жінок-військовослужбовців вищого офіцерського складу Збройних сил США у порівнянні з промовами їхніх колег-чоловіків у результаті проведення експериментально-фонетичного дослідження.

Матеріалом дослідження слугували промови генерал-лейтенантів Сухопутних військ США. Ці промови перцептивно сприймалися аудиторами як такі, що мають однаковий темп. Загальна тривалість звучання досліджуваного матеріалу складає 40 хвилин.

Попередні дослідження дали змогу встановити лінгвістичні особливості військового дискурсу, що вирізняють його з-поміж інших видів інституційного дискурсу. Було з'ясовано, що військовослужбовці часто вдаються до використання кліше, професіоналізмів та термінів, умовних скорочень, оцінної лексики, повторів тощо. Слід зазначити, що військовим властиве апелювання до авторитету, шаблонність, точність та структурованість висловлювань. У процесі спілкування вони часто застосовують стратегії маніпулювання та переконання [6, сю. 90], реалізація яких відбувається, у тому числі, і на просодичному рівні.

Темпоральний компонент просодії є важливим засобом актуалізації інформаційної структури усного монологічного тексту, який пов'язаний зі змістовною структурою англомовного дискурсу [4, с. 362]. Час звучання є не лише важливою умовою тональних та силових змін інтонації, а й сам становить змінюваний компонент, що впливає на структурно-семантичний характер висловлювання [3, с. 57].

Дослідженню темпу приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні лінгвісти, зокрема А.А. Калита [4], Ю.О. Дубовський [2], Л.К.Цеплітіс [7], Д. Крістал [8] та інші.

Темп – це швидкість мовленнєвого потоку, його прискорення чи сповільнення, зумовлені ступенем артикуляційної напруги та слухової чіткості. Він може виконувати модальну функцію та виражати певний ступінь емоційності [4, с. 125-126].

На думку А.А. Калити, темпоральні характеристики передачі смислу висловлювання виражаються за допомогою певного темпового оформлення [4, с. 318]. Про це свідчать, зокрема, зміни тривалості синтагм у промовах.

Фонетична синтагма – це супрасегментна одиниця, єдність якої забезпечується ритмічним з'єднанням навколо фразового акценту, а також певною просодичною схемою, до складу якої входять такі засоби фразової просодії, як рівень тону, темп та гучність [5, с. 306]. Синтагма є як фонетично, так і синтаксично оформленим цілим [1, с. 116].

Проведення нашого експериментально-фонетичного дослідження відбувалося у два етапи. На першому етапі було проведено аудитивний аналіз матеріалу із залученням професійних аудиторів-фонетистів. Основне завдання полягало у перцептивному визначенні особливостей реалізації синтагм у досліджуваних промовах. Кількість прослуховувань матеріалу аудиторами на цьому етапі не обмежувалася.

Аудитивний аналіз показав, що синтагми у промовах жінки-військовослужбовця відзначилася меншою тривалістю, аніж синтагми у промовах чоловіків-військовослужбовців. Крім того, аудитори відзначили, що тривалість синтагм у промовах представників обох гендерних груп, залежить від структурної частини промови. Так, у промовах жінки-військовослужбовця синтагми є більш тривалими у вступній частині, а синтагми в основній та заключній частинах промови є приблизно однаковими за тривалістю, проте коротшими за синтагми, локалізовані у вступній частині. У промовах чоловіка-військовослужбовця відмічається поступове збільшення тривалості синтагм зі вступної до основної частини, яка характеризується найдовшими за тривалістю синтагмами. У заключній частині було відмічено суттєве зменшення тривалості синтагм, що свідчить про збільшення темпу мовцем.

На другому етапі експериментально-фонетичного дослідження було проведено акустичний аналіз із використанням комп'ютерних програм SFS/WASP Version 1.51 та Sound Forge Pro 10.0. Його основним завданням було підтвердження результатів, отриманих під час проведення аудитивного аналізу, а також встановлення більш точних даних щодо абсолютної тривалості синтагм у досліджуваних промовах військовослужбовців.

Аналіз значень абсолютної тривалості синтагм, отриманих під час проведення акустичного аналізу, показав, що синтагми у досліджуваних промовах реалізуються у широкому діапазоні. Так, у промові жінки-військовослужбовця діапазон їх реалізації сягає 320-2593 мсек.

*Shape **(320)** is about strengthening **(1000)** and sustaining military relationships **(1904)** around the world **(670)*** (Dyson, 2014).

*First **(488)**, building adaptive leaders **(1184)** places emphasis on growing the intellectual capacity **(2593)** in our soldiers and our civilians **(1540)*** (Dyson, 2014).

*The Army strategy **(975)** and geographically aligning units **(1694)** in direct support of combatant commanders **(1710)** has been very successful **(1235)** in the role of shaping **(1090)** around the world **(700)*** (Dyson, 2014).

Діапазон реалізації синтагм у промовах чоловіка-військовослужбовця становить 500-3454 мсек.

*If I were to sum all that up **(1615)**, I'd say that **(500)** these events represent both **(1915)** progress and protection **(1544)** in terms of our way forward **(1486)*** (Nicholson, 2016).

*This also includes a special mission wing **(3070)**, which is an Afghan air force wing **(1750)**, which is fully capable of night **(1437)** flying operations **(1126)**, goggle operations **(1000)*** (Nicholson, 2016).

*And we still have **(1290)** significant commitments to troops in Afghanistan **(3454)*** (Nicholson, 2016).

Крім того, акустичний аналіз підтвердив, що середня тривалість синтагм в аналізованих промовах варіюється в залежності від їх локалізації у відповідній структурній частині промови.

Таблиця 1

Середня тривалість синтагм в промовах військовослужбовців вищого офіцерського складу Збройних сил США (мсек)

Локалізація синтагм в промові	Жінка-військовослужбовець	Чоловік-військовослужбовець
Вступна частина	1800	1985
Основна частина	1275	2300
Заключна частина	1298	1312

Так, середня тривалість синтагм у вступній частині промов жінки-військовослужбовця становить 1800 мсек, чоловіка – 1985 мсек. Середня тривалість синтагм в основній частині сягає 1275 мсек у промовах жінки-військовослужбовця та 2300 мсек у промовах чоловіка-військовослужбовця. Середня тривалість синтагм у заключній частині промов становить 1298 мсек у жінки-військовослужбовця та 1312 мсек у промовах чоловіка-військовослужбовця. При цьому середня тривалість синтагм у промовах жінки-військовослужбовця та чоловіка-військовослужбовця склала 1302 мсек та 2115 мсек відповідно. У промові жінки-військовослужбовця спостерігається динамічне збільшення темпу, у той час як чоловік-військовослужбовець збільшує темп лише наприкінці промови.

Отже, середня тривалість синтагм у промовах жінки- та чоловіка-військовослужбовця відрізняється за своїми показниками. Показники тривалості синтагм у вступній, основній та заключній частинах промов чоловіка-військовослужбовця є вищими за показники тривалості синтагм у промовах жінки-військовослужбовця. Це може пояснюватися загальними умовами розгортання дискурсу (часу, аудиторії), а також свідчити про індивідуальні особливості мовця. Отримані дані вимагають продовження дослідження та збільшення його корпусу задля верифікації отриманих результатів.

Подальше детальне вивчення особливостей просодичного оформлення промов жінок-військовослужбовців у порівнянні із промовами чоловіків-військовослужбовців вищого офіцерського складу Збройних сил США дозволить встановити гендерні ознаки просодії англомовного військового дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондарко Л.В.,** Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. 160 с. 2. **Дубовский Ю.А.** Анализ интонации устного текста и его составляющих. Минск: Вышэйшая школа, 1978. 140 с. 3. **Захарова Ю.М.** Інтонаційна організація сучасного англійського мовлення: Навч. посібник [За ред. А.Д. Бєлової]. К.: Вид-во НА СБ України, 2004. 84 с. 4. **Калита А. А.** Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання: [монографія]. К. : Вид. центр Київськ. держ. лінгв. ун-ту, 2001. 351 с. 5. **Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф.** Общая фонетика. М.: Изд-во Российского государственного гуманитарного

университета, 2001. 592 с. 6. **Лисичкіна І.О.** Ритмічна стратегія англомовного військового дискурсу. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО.* Мова. Освіта. Культура. Наукові парадигми і сучасний світ. – К.: Вид. центр КНЛУ. 2008. –№17. С. 90-93. 7. **Цеплитис Л.К.** Анализ речевой интонации. Рига: Знатне, 1974. 272 с. 9. **Crystal D.** A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Oxford University Press, 1990. 392 p.

СПИСОК ІЛЮСТРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dyson (2014): Department of Defense Briefing by Maj. Gen Dyson and Deputy Director Welch on the Army's FY 2015 Budget in the Pentagon Briefing Room, Director, Army Budget Maj. Gen Karen Dyson; March 04, 2014. – Режим доступу: https://www.c-span.org/video/?318103-2/fy2015-army-budget-briefing. 2. **Nicholson (2016)**: Department of Defense Press Briefing by Gen. John W. Nicholson Jr., commander, Resolute Support and U.S. Forces Afghanistan in the Pentagon Briefing Room; December 2, 2016. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=d8nhrffU8f8.

Сердюк Ірина Валеріївна – викладач кафедри філології, перекладу та мовної комунікації, Національна академія Національної гвардії України, майдан Захисників України, 3, м. Харків, 61001, Україна.

Tel.: +38-095 016 93 57.
E-mail: ir.serdiuk@gmail.com ,
ORCID – 0000-0003-1378-7001

Serdiuk Iryna Valeriivna – Lecturer, Department of Philology, Translation and Lingual Communication, National Academy of the National Guard of Ukraine, Maydan Zakhysnykiv Ukrayiny, 3, Kharkiv, 61000, Ukraine.

УДК 811.133.1'34 **Е. М. Толмачёва**

КОММУНИКАТИВНЫЙ АСПЕКТ ВОСПРИЯТИЯ СЛАВЯНСКОГО АКЦЕНТА НОСИТЕЛЕМ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена изучению восприятия иностранцами славянского акцента во французском языке. Целью работы было совершить обзор интерферированной речи изучающих французский язык в условиях искусственного билингвизма и трилингвизма; выделить типы классификации интерферированного акцента согласно восприятию носителя языка; определить общее отношение носителей французского языка к иностранцам, изучающим французский,вследствие активного развития международной коммуникации; показать, какое понятие сформировалось о славянском акценте у франкофонов.

Ключевые слова: *интерферированный акцент, славянский акцент, международная коммуникация, билингвизм, трилингвизм*

Толмачова К. М. Комунікативний аспект сприйняття слов'янського акценту носієм французької мови. *Стаття присвячена вивченню сприйняття іноземцями слов'янського акценту у французькій мові. Метою роботи було зробити огляд інтерферованого мовлення людей, що вивчають французьку мову в умовах штучного білінгвізму і трилінгвізму; виділити типи класифікації інтерферованого акценту згідно зі сприйняттям носія мови; визначити загальне ставлення носіїв французької мови до іноземців, що вивчають французьку, внаслідок активного розвитку міжнародної комунікації;показати, яке поняття сформувалося про слов'янський акцент у франкофонів.*

Ключові слова: *інтерферований акцент, слов'янський акцент, міжнародна комунікація, білінгвізм, трилінгвізм*

Tolmacheva E. M. CommunicativeAspect of Perception of the Slavic Accent by the Native French Speaker. *The article is devoted to the study of foreigners' perception of the Slavic accent in French. In modern scientific literature this issue remains insufficiently explored and requires further research. The aim of the work is to examine the interfering speech of students of the French language in conditions of artificial bilingualism and trilingualism. The article considers three types of classification of trilingual accents according to the perception of the native speaker. The author describes the attitude of French speakers to foreigners studying French, due to the active development of international communication, and makes an attempt to reveal what concept was formed about the Slavic accent of francophones. The author believes that a detailed study of the communicative aspect of the perception of the Slavic accent by the native French speaker helps improve the quality of teaching French pronunciation and as a consequence improve mutual understanding in the process of international communication.*

Key words: *interfered accent, Slavic accent, international communication, bilingualism, trilingualism.*

В современном мире сложно представить развитие науки, культуры, образования вне международного общения. Вопросам, связанным с международным культурным обменом уделяется огромное внимание и значение в сфере дипломатии, политики, международных отношений, науки и образования[1, с. 4].

В связи со стремительным развитием международной коммуникации и, как следствие, свозрастанием требований к знанию языков, возникает огромный интерес к аспекту восприятия акцента иностранцами. Вопрос

© Толмачёва Е. М., 2017

важности силы акцента и его влияния на отношение к говорящему остаётся актуальным, перспективным и дискуссионным. С одной стороны «любые отклонения от орфоэпического стандартного произношения отвлекают внимание слушающего от восприятия смысла» [6, с. 151]. С другой стороны, если смысл передан, то значит, основная коммуникативная задача языка достигнута.

Огромный вклад в изучение в опроса французского произношения, его описания, преподавания и восприятия сделал специалист по общему языкознанию, русскому, французскому и славянским языкам Л.В. Щерба. Академик посвятил этой проблеме множество своих трудов, а также издал очерк французского произношения в сравнении с русским «Фонетика французского языка». Лингвист утверждал, что «ошибки в произношении ничуть не лучше ошибок, например, в грамматическом роде имен существительных, в падеже и т.п., а зачастую являются даже хуже их, так как мешают осуществлению основной цели языка – коммуникации, т.е. взаимопониманию» [7, с. 13]. Опираясь на мнение Л.В. Щербы, можно заключить, что преграды на фонетическом уровне являются одним из серьёзных и важных препятствий для общения. Весомый вклад в изучение широкого круга вопросов теоретического и экспериментального познания феномена устной речи внесла известный украинский лингвист А.А. Калита. В своих трудах лингвист уделяет большое внимание проблеме обоснования теоретико-концептуального инструментария для изучения процессов порождения билингвом интерферированной речи. Она широко анализирует и по-новому интерпретирует причины возникновения фонетической интерференции и механизмы её реализации в речи билингвов. [3, с. 48-48]

Цель данной статьи – совершить обзор интерферированной речи иностранцев, изучающих французский язык; классифицировать акцент согласно восприятию носителя языка и выделить общее сложившееся понятие о славянском акценте у франкофонов.

Большинство людей, изучающих иностранный язык, стремятся избавиться от родного акцента и обрести корректное произношение, которое является одним из показателей владения языком на высшем уровне. Очевидным остаётся тот факт, что даже при длительном проживании человека на территории страны, язык которой он изучает, достичь уровня, сравнимого с носителем языка, удаётся немногим, но существует возможность приобретения акцента, приближённого к стандартному французскому произношению.

В ходе работы было решено обратить внимание на несколько типов классификации акцентов трилингвов согласно восприятию носителем: *приближённый, смешанный и чистый*.

В значении *«приближённой»* речи подразумевается произношение, которое было сформировано благодаря врождённой способности человека слышать, распознавать и отображать на практике фонетическую разницу языков, а также при постоянном пребывании в условиях иноязычной среды или при долгой и усиленной работе над произношением в процессе

обучения. Такой акцент менее маркирован и как следствие менее опознаваем с точки зрения носителей языка.

Научные исследования показывают, что проблемы мультилингвального обучения очень сложны и в целом влияют на продуктивную и рецептивную речевую деятельность при обучении второму иностранному языку [5].

Под понятием *«смешанного»* акцента подразумевается произношение, сформировавшееся при контакте славянского, первого (например, немецкого) и второго (французского) иностранных языков. Это можно записать следующим образом *(С +Н)Ф*, где французский*(Ф)* выступает вторым иностранным языком и поддаётся воздействию славянской *(С)* и немецкой *(Н)* фонетических систем. Стоит заметить, что главным образом происходит интерференция по аналогии, связанная с прямым переносом произносительных навыков немецкого языка на соответствующее французское слово.

К примеру, немецкому языку характерен твёрдый приступ, в то время как во французском языке присутствует только мягкий. При артикуляции в немецком языке гласные оглушаются, а во французском языке они произносятся энергично и без оглушения на концах слов. Во французской речи присутствуют связывания и сцепления звуков, в немецкой же речи эти явления отсутствуют [2, с. 18-19].Маркеры немецкого произношения переходят на французскую речь, тем самым мешая носителю языка определить родной язык говорящего.

«Чистым» акцентом можно назвать тот акцент, который испытывает на себе влияние исключительно родного языка. Это можно записать как *(Ф + С)*, где славянская фонетическая система *(С)* накладывается на французскую систему*(Ф)*, образуя *«чистый»*славянский акцент, который благодаря основным признакам, легко определяется носителем французского языка. Среди многих маркеров русского (славянского) акцента было решено выделить:

– твёрдость произношения;

– недостаточную глубину носовых звуков;

– не различие *e (ouvert)* и *e (fermé)*;

– твёрдость французского *m;*

– трудности с различием не типичных для славянских языков гласных переднего и заднего ряда;

– неверность интонирования предложений и т.д.

Овладение правильной интонацией является одной из самых сложных задач в изучении иностранного языка. Мелодика французского предложения имеет свои особенности, нюансы, и она заметно отличается от славянской. Из-за неправильного использования интонации очень часто могут возникнуть проблемы недопонимания с носителями французского языка. В отличие от славянских языков, где мы на каждом слове ставим ударение, французский язык дает ударение целой ритмической группе. К примеру, *в вопросительном предложении* последний слог будет произноситься на ноту выше, чем вся ритмическая группа [8]. При инверсии повышение может происходить как на конце, так и в середине предложения, на сказуемом.

Например:

Es-tu déjà revenue chez toi ?

Tu reviendras ?

Если вопрос выражен каким-либо вопросительным словом, то повышение тона происходит на этом вопросительном слове или на относящемся к нему существительном:

Quels livres aimez-vous ?

Также хотелось бы привести в пример *логическое ударение* в предложении, которое полностью отличается от славянского. *L'accent d'insistance* обычно приходится на первый слог слова или элемент, который нужно выделить. Он имеет большую продолжительность и интенсивность [4]. *L'accent d'insistance* может употребляться для экспрессивной окраски, при сопоставлении или для более чёткого выражения слов в группах:

Hier, dans ce magasin j'ai acheté ***beau****coup de choses à bon prix: des* ***li****vres, des* ***re****vues, des* ***sty****los, des* ***cra****yons.*

Вчера в этом я купил много вещей по хорошей цене: книги, журналы, ручки, карандаши.

Mais c'est ***gé****nial!*

Это здорово!

Очень часто в книгах, фильмах, спектаклях, различных сценках и постановках можно заметить намеренное максимальное карикатурное искажение славянского акцента. В основном этот приём используется в произведениях юмористического характера, исторического или просто чтобы выделить того или иного персонажа, показать его национальные особенности, вызвать у зрителя ряд ассоциаций и создать более реалистичный и правдоподобный образ. Для этого используются различные маркеры славянской речи, перечисленные выше, но максимально приближенные и усиленные, чтобы зритель сразу без сомнения понял, персонажа, какой национальности играет актёр. Но стоит заметить, что всё-таки главной, сразу узнаваемой и популярной особенностью славянского акцента для франкофонов является твёрдость всех звуков, строгий серьёзный голос, альвеолярный дрожащий согласный [*p*]. В общем, что касается франкоговорящих людей, то чаще всего они положительно относятся к любому проявлению интереса к их языку и благосклонно оценивают славянское произношение.

Иногда в славянском акценте существует возможность проследить аллюзию на региональные акценты самой Франции. «Фонетическое варьирование речи иноязычных может выходить за пределы свойственных данному национальному языку систем (подсистем), образуя свою систему (подсистему). Но оно может и совпадать в каких-то чертах с диалектом или просторечием» [6, с. 153]. Говорящий может допускать определённый

вид фонетических ошибок, который вызывает у носителя языка ассоциативную связь с каким-либо региональным акцентом. Например, было замечено, что иногда в какой-то мере можно провести параллель с *l'accent de Toulouse*,одной из особенностей которого является ударение на словах, а не на ритмической группе. То есть, человек, изучающий французский язык при спонтанной речи делает ударение на каждом слове, стараясь построить грамматически правильную фразу, уделяя внимание лексике. Во время этого процесса говорящий частично забывает следить за произношением и акцентирует каждое слово, вместо ритмической группы:

Une petite fille va à l'école[ˈyn(ə)| -pə-ˈti-tə | -ˈfij | -ˈva | -a-le-ˈkɔl], а не *[yn-ptit-ˈfij | -va-a-le-ˈkɔl].*

Как мы видим, акцент играет огромную роль в выполнении основной цели языка – коммуникации. Он влияет на взаимопонимание и отношение носителя языка к говорящему, а также на национальную идентификацию человека по его произношению. Даже факт наличия положительных отзывов об акценте никак не даёт основания считать, что фонетически некорректная речь изучающих язык является нормой, тем более, как было уже сказано, в связи с активным развитием международной коммуникации и возрастанием современных требований к знанию языков наличие грубых ошибок в произношении просто недопустимо. Поэтому мы считаем, что вопрос восприятия славянского акцента носителем французского языка нуждается в дальнейших разработках.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Боголюбова Н.М.** Межкультурная коммуникация и международный культурный обмен : учеб. Пособие. СПб.: СПбКО, 2009. 416 с. 2. **Голубев А.П.** Сравнительная фонетика английского, немецкого и французского языков: Учеб. Пособие для студ. лингв. фак. высш. учеб.заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2005. 208 с. 3. **Калита А.А.** Энергетика речи: монография. К.: Кафедра, 2016. 292 с. 4. **Комірна Є.В.** Теоретична фонетика французької мови (Phon tique th orique du fran ais): Навч. посібник. К.: Вид. центр КНЛУ, 2011. 421 с. 5. **Корнева В.А.** Явление интерференции при изучении второго иностранного языка / Архив научных публикаций. URL: http://www.rusnauka.com/NIO/Philologia/korneva%20v.a..doc.htm 6. **Любимова Н.А.** Фонетический аспект общения в условиях становления двуязычия. *Семиотика, лингвистика, поэтика: К столетию со дня рождения А.А. Реформатского.* М.: Языки славянской культуры, 2004. С.151-159. 7. **Щерба Л.В.** Фонетика французского языка. М.: Высшая школа, 1963. 308 с. 8. **Riegel M.** Grammaire m thodique du fran ais. P.: PUF, 1994.

Толмачова Катерина Михайлівна – студентка факультету іноземної філології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

tel.: +38-0953654714
E-mail: minksaya10@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7988-515X

Tolmachova Kateryna Mikhailivna – Third Year Student of the Faculty of Foreign Philology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2’0’36

Г. Дидик-Меуш

УКРАЇНСЬКА МОВА XVI–XVIII СТ. У СФЕРІ КОМБІНАТОРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ: АД’ЄКТИВНО-СУБСТАНТИВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І ЇХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У пропонованій статті розглянуто актуальне для лінгвістики питання сполучуваності на матеріалі українських писемних пам’яток XVI-XVIII ст. Вказано на природу словосполучень за традиційною граматикою і за функціонально-комунікативною граматикою. Це одна із важливих проблем комбінаторної лінгвістики – комбінаторної лексикології та комбінаторної лексикографії. Основну увагу звернено на спосіб лексикографічної репрезентації ад’єктивно-субстантивних словосполучень, на принципи подубови першого історичного комбінарного словника української мови

Ключові слова: *комбінаторна лінгвістика, писемні пам’ятки, комбінаторний словник, ад’єктивно-субстантивне словосполучення.*

Дыдык-Меуш А. Украинский язык XVI-XVIII вв. в сфере комбинаторной лингвистики: адъективно-субстантивныє словосочетания и их лексикографическая интерпретация. *Предлагаемая статья рассматривает актуальный для современной лингвистики вопрос сочетаемости на материале украинских письменных источников XVI–XVIII вв. Указано на природу словосочетаний вслед за традиционной грамматикой и функционально-коммуникативной грамматикой. Это составляет одну из важных проблем комбинаторной лингвистики – комбинаторной лексикологии и комбинаторной лексикографии. Особое внимание направлено на способ лексикографической репрезентации адъективно-субстантивных словосочетаний, на принципы первого исторического комбинаторного словаря украинского языка.*

Ключевые слова: *комбинаторная лингвистика, письменные памятники, комбинаторный словарь, адъективно-субстантивные словосочетания.*

Dydyk-Meush A. Ukrainian Language of the XVI-XVIII centuries in the field of Combinatorial Linguistics: Adjectival-Substantive Phrases and Their Lexicographic Interpretation. *The proposed article considers the issue of compatibility on the material of Ukrainian written sources of the 16th-18th centuries, actual for modern linguistics. It is indicated on the nature of word-combinations following traditional grammar and functional-communicative grammar. This is one of the important problems of combinatorial linguistics - combinatorial lexicology and combinatorial lexicography. Particular attention is directed to the method of lexicographic representation of adjectival-substantive phrases, to the principles of the first historical combinatorial dictionary of the Ukrainian language. Linguists qualify this type of dictionary in different ways: combinatorial dictionary, interpretive-combinatorial dictionary, dictionary of compatibility, distributive dictionary, distributive-transformational dictionary.*

The basic principles of the Ukrainian language compatibility dictionary XVI-XVIIII cent. are presented in detail. The dictionary entry of the proposed dictionary consists of the title word, meaning, illustration and respect for the source. The question of the fixation of single-valued and multi-valued words (adjectives), forms of homonyms etc.

Key words: *combinatorial linguistics, written monuments, combinatorial vocabulary, adjective-substantive phrases.*

© Дидик-Меуш Г., 2017

Лексикографічна інтерпретація зв'язків між словами, тобто створення комбінаторних словників (словників сполучуваності), безпосередньо залежить від вирішення кількох обов'язкових завдань укладача, одним із важливих є те, як саме трактувати словосполучення (далі – СС) в українській мові XVI–XVIII ст. і як виокремлювати їх у писемному тексті. Словосполучення кваліфікуємо з двох позицій – традиційної граматики і функціонально-комунікативної, які доповнюють одна одну. Традиційна граматика розглядає словосполучення як готові взірці, які треба помістити (#вставити») у речення. Проте всі рівні мови «працюють» у тісному зв'язку і виконують одну функцію – забезпечують оптимальну реалізацію завдань комунікації. Окрім цього, традиційні граматики не акцентують на змістовому рівні мови – на структурі семантичних категорій (виражаються і за допомогою мовних засобів, і внаслідок їхньої взаємодії), тобто не береться до уваги комунікативний рівень, проте саме він «розпоряджається» конкретною реалізацією тієї чи іншої моделі висловлювання, порядком слів у реченні та у словосполученні [2; 4]. Тому обсяг поняття СС (вузьке розуміння) було розширено завдяки функційно-комунікативному синтаксису, у полі зору якого – словосполучення в актуальному членуванні речення, порядок слів у висловлюванні, проблема вибору словосполучення та ін.

Отож СС – це категорійне утворення, яке варто розглядати з урахуванням усіх аспектів (денотативного, лексичного, морфологічного та синтаксичного), враховуючи його функції як окремого утворення, так і в контексті.

Елементи комбінаторного словника представлено у праці «Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник» [5]. Проте тут виділено ад'єктивно-субстантивні СС двох основних типів: а) складені власні географічні назви і б) усталені СС, або «традиційні». Щодо перших, то визначальною у їх відтворюваності в мовленні є т.зв. енциклопедична (когнітивна) визначеність, зумовлена наявністю у мовця стійкого, збереженого у пам'яті образу денотата; власні назви мають ще одну характерну ознаку – називають такий об'єкт, який переважно відомий мовцеві до мовленнєвого акту, тобто, за В. Лефельдом, власні назви не мають значення в загальноприйнятому розумінні, а «володіють референцією завдяки позамовним знанням носіїв мови» [цит. за: 7, с. 114]. Наприклад: зі стрижневим словом *море* словник подає до 30 складених назв, як-от: *море Азовскоє*, *море Аравитскоє*, *море Балтицкоє*, *море Кгрецкоє*, *море Дунскоє*, *море Єгеонскоє*, *море Ишпанскоє*, *море Каспіискоє*, *море Ледовоє*, *море Мертвоє*, *море Татарскоє*, *море Чорноє* та ін. [5, с. 198–206]. Наведені вище словосполучення стосуються загальної назви *море* 'море'. Проте у Словникові вміщено складені назви відповідно і до двох інших значень слова *море*, які вдалося визначити за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст.: 'Галилейське море-озеро' (син. *море Галилейскоє*, *море Тиверіадскоє*) і 'великі водні простори; океан, море' (син. *море окиянскоє*, *море оцеанскоє)*; цей ряд поширюють лексикалізовані словосполучення *глубина морская* і *глубокость морская*, уміщені під реєстровим словом *морский* [5, с. 206–207]. Щодо СС другого типу, то їхня усталеність зумовлена якраз «форматом» пропонованого словника географічних апелятивів: вони

пов'язані з діяльністю судової системи (зокрема підкоморських судів), із появою різних правових актів, які гарантували господарську діяльність упродовж XVI–XVIII ст., тобто є важливою частиною життя українців вказаного періоду; такі словосполучення мають високу частотність у мові документів і функціонують як терміни чи навіть часто як вирази-канцеляризми. Для їх відтворення теж необхідні певні енциклопедичні відомості мовця і слухача [18, с. 72], зокрема основ господарської діяльності та національної культури. Наприклад, у словнику «Українські краєвиди XVI–XVIII ст.» найчисленнішою є група словосполучень (усього 51), що стосується реєстрового слова *ґрунтъ (кгрунтъ)* 'земельне угіддя, земля; ґрунт': *кгрунтъ бортницкий* 'пасіка', *кгрунтъ венный* 'земельне угіддя, одержане у посаг; віно', *кгрунтъ вечный* 'земельне угіддя, одержане у спадок із правом довічної власності', *кгрунтъ выбитый* 'відчужене земельне угіддя', *кгрунтъ д дизный* 'земельне угіддя, успадковане по дідові або від предків; дідизна', *кгрунтъ заставный* 'земельне угіддя, віддане під заставу; заставний ґрунт', *кгрунтъ зупелный* 'земельне угіддя, яке в повному обсязі перейшло до власника', *кгрунтъ обрубный* 'земельне угіддя одного власника, обмежоване довкола', *кгрунтъ принципалный* 'земельне угіддя, яке є предметом суперечки декількох землевласників за межу' та ін. [5, с. 84–95] та ін.

Потреба створення комбінаторного словника (словника сполучуваності) зумовлена насамперед такими чинниками: 1) постійною актуальністю проблеми сполучуваності слів та розвитку комбінаторої лексикографії як частини комбінаторної лінгвістики [1; 14; 9; 10; 15; 16; 17 та ін.] і 2) відсутністю такої лексикографічної праці на базі українських писемних текстів XVI–XVIII ст.

Джерельна база «Словника сполучуваності української мови XVI–XVIII ст.» сформована на підставі: а) картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»; б) картотеки «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка (обидві зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів; в) опублікованих текстів різних жанрів; г) оригіналів пам'яток, що зберігаються в Центральному історичному архіві м. Львова.

Предметом лексикографічної інтерпретації є ад'єктивно-субстантивні СС із тією особливістю, що у пропонованому лексиконі реєстровими словами є прикметники – когнітивно-дискурсивні утворення, що базуються на природніх принципах категоризації, які відображають найважливіші особливості сприйняття і осмислення людиною світу; із точки зору ментальної репрезентації, прикметник має означальне значення і чітку семантичну видільність, чи виокремлюваність. Прикметник позначає непроцесуальні ознаки суб'єкта, фіксуючи насамперед найбільш стійкі та постійні з них, що сприяє надійному доборові матеріалу до словника [дет. див.: 3; 8; 13;19].

Кожне реєстрове слово у створюваному «Словнику сполучуваності української мови XVI–XVIII ст.» подане в початковій формі, без титли, виносних літер чи надрядкових знаків (див. нижче приклади СС на літеру **Ш**). За наявності низки найменувань, схожих за звуко-буквеним оформленням,

реєстровим із-поміж них є те найменування, яке за своїм написанням найближче до сучасного українського відповідника, а в разі відсутності такого – те найменування, яке найточніше відбиває традиційну орфографічну систему української мови XVI–XVIII ст. Відповідно до цього принципу реконструйовано також початкову форму слова за умови її відсутності в писемному джерелі. Наприклад: **шкляный (шклянній, шклянный, шлянный, штклѧный)** скляний та ін. Як окремі словникові статті подано, зокрема: а) словотвірні варіанти (**шафѣрный** і **шафѣровый**; **шкарадый** і **шкарадный**) і б) різно адаптовані форми одного і того ж запозичення (**шпидинаревый** і **шпиканардовый**). Словникова стаття має таку структуру:

шпиталный (шпиталъный) шпитальний, пов’язаний зі шпиталем

• братство шпиталноє <церковноє, соборноє> (1592 АкЮЗР IV, 57 // КТ)

• дозорца шпиталный (Львів, 1640 ЛСБ 1052, 4 зв.)

• дозоръ шпиталный (Львів, 1636 ЛСБ 1043, 46 зв.)

• долгъ шпиталный (Львів, 1606–1645 РДВ 202)

• ключи шпиталныє (Львів, 1601 ЛСБ 1043, 5)

• комора шпиталная (Львів, 1595 ЛСБ 1041, 4)

• конь шпиталный (Львів, 1594 ЛСБ 1041, 6)

• милостини шпиталныє (Львів, 1591 ЛСБ 157)

• опекунъ шпиталный (Львів, 1634 ЛСБ 1043, 38)

• писаръ шпиталный (Львів, 1642 ЛСБ 1043, 69)

• потреба шпиталная (Львів, 1594 ЛСБ 1041, 46 зв.)

• речи шпиталныє (Львів, 1601 ЛСБ 1043, 5)

• солонина шпиталная (Львів, 1601 ЛСБ 1043, 5)

• староста шпиталъный (1665 Акт.Полт.Гор.У. II, 8 // КТ).

Звертаємо увагу на те, що всі субстантиви, які в пам’ятках виступають у постпозиції (переважно) та у препозиції, подано виключно у препозиції для унаочнення денотатів та для зручності користування словником. Значення ад’єктивів викладено різними способами:

а) однослівне тлумачення за допомогою сучасного відповідника:

шестокрилный (шестокрилнїй, шестокрильный) шестикрилий

• серафими шестокрилныи (Чернігів, 1646 Перло 93)

• херувими шестокрилныє (XVIII ст. Рук.Н.Д. IV, 452 // КТ)

штоначистьший щонайчистіший

• золото штоначистьшеє (серед. XVII ст. Хрон. 102)

б) однослівне тлумачення, підсилене додатковим пояснювальним елементом:

широкореверендный широкореверендний, одягнений у широку рясу

• архиєреи широкореверендныи (1598 Виш.Кн. 104)

в) однослівне тлумачення, підсилене синонімом (синонімами):

широкорозложистый широкорозлогий, гіллястий, крислатий

• краки[1] широкорозложистыє <терновыє> (Київ, 1644 КМПМ X, 288)

г) однослівне тлумачення, підсилене інтерпретацією з інших джерел [11; 12]:

[1] кущі

шалевый шалевий [«широкий як шаль» (КТ)]
• поясъ шалевый (1739 РКПЛ 48 // КТ)
ґ) однослівне тлумачення, підсилене формою вихідного субстантива :
шифтуховый (шифътуховый, шиптуховый, шипътуховый) шифтуховий [**шифтухъ** німецьке грубе сукно нижчого ґатунку]
• делия шифтуховая <зеленая> (Луцьк, АрхЮЗР 1/VI, 242)
• єрмякъ шифътуховый (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 47)
• єръмякъ шипътуховый (Житомир, 1650 ДМВН 205)
• жупанъ шипътуховый (Житомир, 1650 ДМВН 205)
• курта шиптуховая <баранцами подшитая> (XVIII ст. Прот.Полт.С. 64)
• речи шиптуховыє <сподныє, суконныє> (Житомир, 1650 ДМВН 194)
• сукня шифтуховая <женская> (Луцьк, 1598 АрхЮЗР 6/I, 277)
• убранє шиптуховоє (1686 Прот.Полт.С. 174б // КТ).

Цитати наведено в поодиноких випадках, якщо: а) затемнена семантика; б) відсутні суміжні ад'єктиви; в) образне значення; г) авторський новотвір:

штонавыборнейший щонайдобірніший, щонайкращий

• дети штонавыборнейшиє: *Туръчинъ беретъ ихъ дети штонавыборнейшие, и отвернувши ихъ отъ отеческое веры и набоженьства до своее поганское и кламливое секты прыворочаетъ* (Володимир, 1598–1599 Відп.Пот. 1099).

Наведені вище приклади стосуються однозначних ад'єктивів. Багатозначні слова подано традиційно. Виокремлення значень ад'єктивів відбувається завдяки міні-контексту – одиничному прикметнику, а також завдяки суміжним ад'єктивам, виявленим у тексті пам'ятки (уміщено у <>). Омонімні форми нечисленні, їх оформлено традиційно; наприклад:

штучный[1] 1. штучний, вигаданий, неправдивий
• аркгументы штучныє (Київ, 1619 Гр.Сл. 202)
• мова штучная (Київ, 1619 Гр.Сл. 212)
• мовленє штучноє [извитїє словесъ] (1596 ЛЗ 50)
• приповѣсти штучныи (Київ, 1627 ЛБ 45)
• хитрости штучныє <дiѧволскиє> (Київ, 1625 Кiз.Ходк.Акаф. 5)
2. штучний, удаваний, нещирий
• покора штучная (XVIII ст. Літ.Вел. IV, 1б // КТ)
3. штучний, незаконний, неправомірний
• способъ штучный
◊ штучнымъ способомъ 'незаконно' (XVIII ст. Вел.Сказ. 51 // КТ)
• ошуканє штучноє (Київ, 1632 Євх. 295)
• ошуканїна штучная (поч. XVII ст. Поп.р. 234)
штучный[2] мистецький, художній

• дѣло штучноє: *секира, или пила... сѣчетъ, третъ, штучноє и красноє дѣло вироблѧєтъ* (1772 Сѣмя Сл.Б. 40 // КТ).

Третину усіх лексикографічно інтерпретованих СС у словнику становлять вирази, які подано із ремаркою (*у складі...*) з огляду на те, що вони посідають проміжне місце між вільними СС та фразеологічно зв'язаними [13, с. 15]:

шабасовый суботній *(у складі календарної назви)*

• день шабасовый (XVII ст. Інд.№ 257, 27б // КТ)

швабский швабський, німецький *(у складі географічної назви)*

• земля швабская (1718–1724 ЛСЛ 1264)

швайцарский швейцарський *(у складі географічної назви)*

• земля швайцарская (1632 О обр. 35 // КТ).

Трапляються СС, що слугували в українській мові XVI–XVIII ст. своєрідними формами-штампами (переважно у діловодстві), їх позначено у спеціальним значком (◊); наприклад:

широкославный широкославний, славетний

• памѧть широкославнаѧ

◊ широкославной памяти [Єго Крол. Мл҃] (Київ, 1632 МІКСВ 268).

Зважаючи на обмежений обсяг статті, завершимо представлення словникових матеріалів кількома міркуваннями. 1) Створення словників сполучуваності належить до практичної комбінаторної лексикографії, які трактують у мовознавстві по-різному: комбінаторний словник [14], тлумачно-комбінаторний [9], словник сполучуваності [10], дистрибутивний [15; 16], дистрибутивно-трансформаційний [1] та ін. Відсутність одного терміна на позначення цього типу словників зумовлена тим, що автори-лексикографи використовують різні способи демонстрації сполучуваності, виходячи з власного розуміння цього мовного явища і мети його відображення. 2) Обов'язковість чи необов'язковість використання слова регулюють два фактори: зовнішній і внутрішній. Зовнішній полягає у доцільності фокусування уваги адресата на певному об'єкті. Це, зокрема, необхідно в тих комунікативних («життєвих») ситуаціях, коли можливі альтернативні інтерпретації однієї і тієї ж ситуації чи одного і того ж її мовного опису. Внутрішнй фактор полягає в тому, що в кожній мові є свої ідіоматичні правила сполучуваності, які не залежать від прагматичної доцільності, вони апріорі «нав'язуються» носіям мови [7, с. 67–68]. 3) Робота над створенням словника сполучуваності доводить, що системі мови притаманний тісний зв'язок стійкості і змінюваності, а тому найбільш прийнятним може бути такий підхід до опису мовних явищ, у межах якого статичний і динамічний аспекти є взаємо доповнюваними.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Апресян Ю. Д.** Экспериментальное исследование семантики русского глагола. Москва, 1967. 2. **Арутюнова Н.Д.** Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. –Москва: Наука, 1976. 383 с. 3. **Афанасьева О.** Адъективный класс лексики в современном английском языке и формы его языковой репрезентации. Москва, 1994. 25 с. 4. **Всеволодова М.В.** Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: учебник. Москва: Изд-во МГУ, 2000. 5. **Дидик-Меуш Г.** Про словник // Г. Дидик-Меуш, О. Слободзяник. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник. Львів: Коло, 2015. С. 5–14. 6. **Дидик-Меуш Г.** Українські складені найменування XVI–XVIII ст.: особливості лексикографічної кодифікації. *Українське мовознавство*. Міжвідомчий науковий збірник. К. КПЦ «Київський університет», 2015. Вип. 1 (45). С. 42–50. 7. **Киклевич А.** Притяжение языка. Семантика, лингвистика текста,

коммуникативная лингвистика. Olsztyn, 2007. –Т. 1. 8. **Кубрякова Е.С.** К проблеме ментальных репрезентаций. *Вопросы когнитивной лингвистики.* – Москва, 2007. № 4. С. 8–16. 9. **Мельчук И.А.** Материалы к толково-комбинаторному словарю русского языка-1. Москва, 1972. 10. **Морковкин В. В.** Учебный словарь сочетаемости терминов: теоретические основы // Учебный словарь сочетаемости терминов: технология металлов и материаловедение. Москва, 1981. 11. **Словник** української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львів, 1994–2013. Вип. 1–16. 12. **Історичний** словник українського язика; [за ред. Є. Тимченка]. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I–II. 13. **Юдина Н.В.** Лексическая сочетаемость в когнитивном аспекте (на материале конструкции «прилагательное + существительное»). Москва, 2006. 14. **Benson** M., Benson E. The BBI Combinatory Dictionary of English. M., 1990. 15. **Helbig G.,** Schenkel W. Worterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975. 16. **Sommerfeldt** K-E., Schreiber H. Worterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Leipzig. 1977. 17. **Sommerfeldt** K-E., Schreiber H. Worterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Substantive. Leipzig. 1977. 18. D. **Szumska**. W poszukiwaniu standardyw semantycznych / Dorota Szumska // Gramatyka komunikacyjna / Red. A. Awdiejew. Warszawa-Krakyw: PWN, 1999. S. 69–86. 19. **Wolf** F., Gibson E. Coherence in Natural Language: Data Structures and Applications. Cambridge (Mass.): Harvard University Press; London: Cambr. University Press, 2006.

Дидик-Меуш Ганна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79000, Україна.

E-mail : hannadydyk@ukr.net
Tel.: +38 050 37 050 42
http://orcid.org/0000-0001-7384-5782

Hanna Dydyk-Meush – Ph.D. in Philology, Senior Research Fellow, Department of Ukrainian Language Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozelnytska Str., 4, Lviv, 79000, Ukraine.

УДК 811.161.2 (09) **К. Д. Каруник**

ПОЕТИЧНА МОВА П. ТИЧИНИ В ОЦІНЦІ Ю. ШЕВЕЛЬОВА

Розвідка має до діла з ранніми лінгвістичними працями Юрія Шевельова, дотичними до питань авторської мови й ідіостилю Павла Тичини, що були об'єктом його кандидатської дисертації. Хоча самого тексту її не збереглося, приступними залишилися декілька розділів, оприлюднених у трьох публікаціях 1940–1941 рр., що й уможливлює здійснення аналізу цього доробку на тлі інших студій Ю. Шевельова над поетичною мовою.

***Ключові слова**: Ю. Шевельов, мова і стиль П. Тичини, поетична мова.*

Каруник К. Д. Поэтический язык П. Тычины в оценке Ю. Шевелева. *Статья рассматривает ранние лингвистические труды Юрия Шевелева, касающиеся вопросов авторского языка и идиостиля Павла Тычины, которые были объектом его кандидатской диссертации. Хотя сам текст ее не сохранился, остались доступными несколько глав, опубликованных тремя подачами в 1940–1941 гг., благодаря чему вожможен анализ этой работы на фоне других исследований Ю. Шевелева, посвященных поэтическимому языку.*

***Ключевые слова**: Ю. Шевелев, язык и стиль П. Тычины, поэтический язык.*

Karunyk K. Pavlo Tychyna's poetic language in George Y. Shevelov's evaluation. *The paper addresses George Y. Shevelov's linguistic studies on Pavlo Tychyna's poetic language and style. This problem was in the focus of Shevelov's PhD thesis, written in 1936–1939 under Leonid Bulakhovs'kyj's supervision and defended at the University of Kharkiv. Although the typescript in question is now considered to be lost, some chapters of it are available in the form of three lengthy articles published in 1940–1941. This makes it possible to analyze Shevelov's early research into Tychyna's oeuvre within the entire corpus of his studies on poetic language and style, especially from the methodological point of view. A variety of Shevelov's publications is taken into consideration, ranging from hitherto unknown newspaper articles to his classical studies on the language and style of other Ukrainian writers. Shevelov's conclusion concerning Tychyna's politically engaged collection of poems The Party Leads the Way, if one looks away from its ideological implications, is that it constitutes an interesting formal experiment offering a nice example of a notionally meaningless poetic language per se.*

***Key words**: George Y. Shevelov, Pavlo Tychyna's poetic language and style, studies on poetic language.*

Серед студій Юрія Шевельова над сучасною українською літературною мовою є чимало таких, що розглядають авторську мову окремих письменників (від кінця XVIII ст. до XX ст.). Його праці з аналізом художньої мови того чи того автора виходили в різні періоди його наукової діяльності. Саме з цієї проблематики Ю. Шевельов і починав свій науковий шлях. Сюди належать його перша проба пера в мовознавстві – стаття про мову «Диктатури» Івана Микитенка для збірника «За якість художньої мови» [15], – та кандидатська дисертація «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини», що з неї декілька розділів оприлюднено у вигляді трьох окремих розвідок [16; 17; 18].

На матеріалі його ранніх публікацій маємо на меті визначити їхню методологічну вартість і науковий рівень на тлі інших розвідок із лінгвостилістики цього дослідника. Актуальність праці зумовлено тривалим замовчуванням розвідок Ю. Шевельова про мову й стиль Павла Тичини, через що сучасні мовознавці, не знаючи вповні його доробку, беруться досліджувати ті теми й питання, які Шевельов простудіював був свого часу докладно.

© Каруник К. Д., 2017

У студентські роки Ю. Шевельов більше цікавився питаннями літературознавства, а виклади Олександра Білецького в університеті його особливо захоплювали [23, с. 121, 125]. Харківські вчителі, щонайперше літературознавець О. Білецький і мовознавець Леонід Булаховський, справили на Ю. Шевельова значний уплив. Із предмета Л. Булаховського він підготував декілька курсових доповідей «переважно на межі літературо- й мовознавства» [23, с. 123]. Наприкінці навчання Булаховський порадив здібному до науки студентові поступати до аспірантури: «Коли ви не хочете з мовознавства, я поговорю з Олександром Івановичем [Білецьким], щоб він узяв вас до літературознавчої аспірантури» [23, с. 123, 157]. П'ятьма роками пізніше, 1936 р. , Ю. Шевельов зголосився-таки до аспірантури, і то саме до Л. Булаховського [23, с. 213, 231].

Тему для дисертаційного дослідження Ю. Шевельов обрав і сформулював самостійно. Свій аналіз він зосередив на Тичининій свіжій поетичній збірці «Партія веде» (1935). У політичному сенсі тема була виграшна, та водночас вона несла з собою й деякий ризик: «до певної міри це був блеф, глум і шантаж, хоч і не програмований. [...] Тема мала свій ризик. Ніхто з живих не був ґарантований від арешту. Особливо після арешту Микитенка, Кириленка, Кулика, що вважалися були за недоторканих святих нової партійної релігії, – хто міг ручитися за Тичину? [...] Блеф полягав у тому, що ввесь об'єкт моєї праці – «Партія веде» складався з яких 50 сторінок, отже, ледве чи досить для солідної дисертації. А шантаж полягав у тому, що поки Тичина був неторканий, ніхто не міг мені закинути невідповідности мого матеріялу для дисертації, бо збірка про провідну ролю партії мусіла містити в собі безмежну мудрість, а значить, і була відповідним матеріялом для дисертаційного дослідження» [23, с. 242]. Притому мовознавець із власного досвіду знав, що «політичні вірші Тичини були винятково непопулярні серед читачів, зокрема серед студентів» [23, с. 243]. Навіть молодий Олесь Гончар цю збірку вважав безвартісною [23, с. 171]. Але Ю. Шевельов сприймав політичні тексти П. Тичини як досконалі зразки «поетичного ремества без змісту» – такий собі суто формальний експеримент [23, с. 243]. Сам П. Тичина, дізнавшися від Л. Булаховського про дослідження його поезій в дисертаційній роботі, «промурмотів щось про непотрібність такої праці над його творами» [23, с. 245].

Оборона дисертації, обсяг якої сягав п'ятисот сторінок машинопису, оправленого в два томи, відбувся вже в травні 1939 р. Хоча сам мовознавець і наводив дату 2 червня [23, с. 242], офіційне оголошення про прилюдний захист дисертацій у Харківському державному університеті, надруковане в «Соціалістичній Харківщині» (про нього Шевельов мав лише неясний спогад [23, с. 242]), подає й день, і точно відтворену назву роботи: «[...] На вчений ступінь кандидата філологічних наук (Раднаркомівська № 3). Тов. Г. В. Шевелевим [sic!] на тему: «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини». Офіційні опоненти: акад. Л. А. Булаховський, канд. доц. А. П. Парадисський [sic!]. [...] Захист відбудеться в раді філологічного факультету о 7 год. вечора 22 травня 1939 р.» [12, с. 4]. Найімовірніше, 2 червня науковець

отримав посвідчення кандидата філологічних наук (тоді його видавав факультет, а затверджував ректорат) – і саме цим пояснюється помилка в даті. Трохи пізніше, 23 листопада 1939 р., Ю. Шевельов отримав звання доцента: «воно йшло разом з кандидатством» [23, с. 244]. Цікаво, що за тодішніми правилами Л. Булаховський, бувши науковим керівником Ю. Шевельова, міг водночас опонувати власному вихованцеві. Другий опонент – Олекса Парадиський – ізринає в спогадах Ю. Шевельова як професор, історик української літератури [23, с. 244].

Чи не єдине пряме цитування з дисертації Ю. Шевельова, дарма що без посилання на сторінку, подибуємо в розвідці його колеги Володимира Цебенка [13, с. 144-145]. Невдовзі деякі частини дисертації вийдуть друком як окремі публікації: розділи VIII–IX склали розвідку «Стиль політичної лірики П. Г. Тичини» [18]; розділ X ліг в основу публікації «Із спостережень над мовою сучасної поезії. Ораторський жанр у політичній ліриці П. Г. Тичини» [16]; з розділів XII–XIV постала стаття «Із спостережень над мовою сучасної поезії. Про мову поезій П. Г. Тичини» [17]. Насправді молодий науковець опрацював не тільки мову збірки «Партія веде», а й попередніх поетових книжок («Сонячні кларнети», «Плуг», «Вітер з України», «Чернігів»), адже дослідження мало в центрі уваги стилістичне зростання, відточення поетичного слова, яке можливо відстежити лише на тлі попередніх писань автора. Крім того, коротенька стаття Ю. Шевельова про П. Тичину під красномовним заголовком «Мовотворець», з'явилася 1941 р. у харківській російськомовній газеті «Красное знамя» [14]. Як прикмети Тичининого стилю, автор називав поетові віртуозні поетичні прийоми та семантичне й формальне експериментування: усічення слів, розмивання лексичного значення, розривання слів за допомогою «звукового шва». Висновок зі своєї дисертації про мовний перехід П. Тичини від фольклорних стилізацій до газетних гасел мовознавець повторив і тут: «У живій мові мас поет віднайшов нову виразність і музикальність. Він помножив багатство цієї мови на багатство своєї віртуозної техніки та в цій новій синтезі викував основи нової поетичної мови» [14, с. 3].

На думку Михайла Жовтобрюха, в розвідках про стиль П. Тичини «автор додержується кращих тогочасних традицій радянського мовознавства» [3, с. 242]. Зрештою, під ту пору – наприкінці 1930-х рр., коли в українських гуманітарних науках панував марксизм, який накидав заведенцію неодмінно подавати «пару цитат з Леніна й Сталіна, а подеколи Маркса і Енґельса, з газетними штампами» [23, с. 193], – «радянський» підхід був для Шевельова єдино можливим [23, с. 274]. Притому внутрішньо, як він сам наголошував пізніше, радянська система завжди була йому чужою – і до навчання, і потому [23, с. 153].

Однак, оминаючи ідеологічні моменти, методологія, застосована в оприлюднених розділах його роботи, безперечно є вартою уваги: це була перша з-поміж багатьох дисертаційна студія про мову й стиль П. Тичини, в якій Ю. Шевельов здійснив поважний їх аналіз, окресливши провідні лінії ідіостилю поета, дослідивши його мову на лексичному [16, с. 130-131, 135-137;

17, с. 42-75; 18, с. 4-8, 34], словотвірному [16, с. 141; 17, с. 43, 45, 47, 53-59, 77-78; 18, с. 36-37] та синтаксичному рівнях [16: 133-134; 17: 85-93; 18: 19, 27-33, 37]. Така схема аналізу з елементами систематизації видалася Володимирові Калашнику й Миколі Філонові не просто продуктивною, а й «відчутною» в подальших лінгвостилістичних дослідженнях Ю. Шевельова [4, с. 5]. Відзначили ці автори й «послідовну концептуальну реалізацію» підходу, що спирається на встановлення «єдиного напряму розвитку художньої майстерності» письменника [4, с. 4; пор. 16, с. 127].

Примітною рисою досліджень Ю. Шевельова є його настанова відслідковувати розвиток, еволюцію мови автора, а головне – встановлювати причини, що зумовлюють цей процес. Приміром, розглянувши Тичинині неологізми, науковець помітив, як вони змінювалися: а) за типом творення – від кування складених прикметників (напр., *ніжнотонний*, *христовоскресний*, *стрункоколисковий*), прислівників (напр., *ясно-соколово*, *злотоцінно*, *волосожарно*) і відіменних дієслів (напр., *весніти*, *акордитися*, *розпрозоритися*, *ласкавіти*) поет переходить до віддієслівних безсуфіксних іменників (напр., *цвірінь*, *гон*, *перебір*, *ток*) і складених іменників (напр., *брунькоцвіт*, *круговій*, *хресто-бог*, *тремотінь*, *громогнів*); б) за семантичними сферами – число неологізмів на позначення явищ природи та психологічних станів, що рясно представлені в ранніх текстах поета, помітно меншає у збірках «Чернігів» і «Партія веде», де натомість переважають новотвори з семантичної сфери «події і явища суспільного життя» [17, с. 43-61]. Щоправда, на ці й інші спостереження та висновки Ю. Шевельова геть не зважили, скажімо, автори-мовознавці, які подали статті до ювілейного збірника, присвяченого мовотворчості П. Тичини [10]. Дослідниця з Харкова, наприклад, аналізує неологізми раннього П. Тичини [9], але, судячи з її викладу, зовсім не спирається в цьому питанні на давніші праці, а на досвід свого харківського попередника й поготів.

Іще одним важливим аспектом у статтях Ю. Шевельова є дослідження дедалі дужчого кількісного напливу русизмів у кожній наступній поетовій збірці («Вітер з України», «Чернігів», «Партія веде») [17, с. 63-67]. Характерне для того часу масивне насадження цілих шарів лексики з російської мови, що його реалізовував також і П. Тичина у своїх віршах, автор пояснив провідною лінією в творчості поета (особливо в збірці «Партія веде»), а саме – зближенням мови поезії з усно-побутовою [17, с. 63-65]. Ця тенденція відповідала «загальному напрямкові розвитку живої мови Радянської України» [17, с. 66], і закріплювалася вона насамперед мовою преси й публіцистики, що її П. Тичина націлено запроваджував у мову поетичну [16, с. 136, 137, 142; 17, с. 67, 97; 18, с. 6-7, 10]. У такий спосіб партійна лінія в питанні наближення української мови до «братньої» російської реалізовувалася, між іншим, ще й у поезії, а мову поезії перетворювано на такий само інструмент пропаґанди, яким була тоді мова газетної передовиці. Урешті-решт Ю. Шевельов визначив, що П. Тичина пройшов шлях від символістичних та фольклористичних напрямів до газетно-публіцистичного жанру. Такий розвиток обрав собі поет свідомо – з метою збагатити та «піднести газетний стиль до

рівня великої художньої літератури» [3, с. 242]. Ба навіть ізгодом, коли вже вільно було науковцеві висловлюватися щиро про радянську ідеологію та мовну політику, своїх поглядів на мовно-стилістичну практику П. Тичини він не змінив, і на закиди, приміром, Сергія Кокота про «давно померлого в українській літературі письменника» [25, с. 3] боронив поета й мовні його пошуки, які сприймав «як суто формальні експерименти на задані згори теми і ідеї, вжиті в усій їх примітивності й непорушності, експерименти, якими поет з одного боку розробляв і поширював формальні можливості української поезії і поетичної мови, а з другого боку – не знати, свідомо чи мимоволі – виставляв на денне світло, підкреслював, випинав усю вбогість і примітивність большевицької ідеології» [25, с. 4].

Пізніше Ю. Шевельов приділятиме чимало уваги мові та стилю різних українських письменників, проте П. Тичина серед них уже не фігуруватиме. Натомість буде аналіз лексики й стилю І. Котляревського 1940 р. [20]. Буде намір знайти відповідь на питання «У кого з українських письменників багатша мова» [21]. Будуть спроби дійти істини щодо Шевченкової поетичної мови. І тут він знову зосередить увагу на мовній еволюції письменника, виявляючи в ній переламні етапи, що з них кожен є щаблем поетового мовного шукання та стилістичного вдосконалення [22, с. 98-105; 28, с. 68-87; 19, с. 2]. Приміром, у період 1857–1859 рр. характеристичним для Т. Шевченка було рясне вживання церковнослов'янізмів, вульґаризмів і формул із фольклорної мови [28, с. 71; пор. 22, с. 99, 101; 24, с. 8]. Та вже в текстах 1860 р. виразно зменшується кількість і змінюється якість церковнослов'янізмів [28, с. 75; пор. 22, с. 103], натомість переважає обігрування семантичних нюансів слова, стислість і влучність вислову [28, с. 75-81; пор. 21; 22, с. 103-104; 29, с. 10] та ще сильніший ухил до фольклорних мотивів і фольклорної фразеології [28, с. 83-87; пор. 22, с. 105]. У пізній статті про мову й стиль Григорія Сковороди науковець учергове ставитиме в центр уваги вивершення поетової мови шляхом тривалого літературного експериментування та пошуку нових жанрових форм [27, с. 113-120].

У повоєнній радянській Україні, коли Ю. Шевельов уже опинився на еміґрації, сліди його ранньої наукової діяльності старанно затирали, про його публікації з аналізом поетичної мови провідного під ту пору українського поета-академіка П. Тичини (по війні той обіймав посаду Народного комісара освіти УРСР) також годилося мовчати: «До радянських бібліографій ці статті-розділи не включаються. Мене не було. Моєї праці теж не було, – зовсім логічно» [23, с. 245]. Надруковані 1940–1941 рр. статті Ю. Шевельова про мову й стиль П. Тичини [16; 17; 18] та І. Котляревського [20] відсутні в огляді мовознавчих праць за 1917–1957 рр., складеному Іваном Білодідом [1, с. 19, 41-42], та й докладний бібліографічний покажчик з української мови 1963 р. цих публікацій теж не засвідчує [2]. У переліку дисертацій із філологічних наук, захищених у Харківському державному університеті 1939–1940 рр., роботи Ю. Шевельова теж не зазначено [5, с. 18-19].

Уже в 1990-х рр. Ю. Шевельов із пропозицією розшукати його дисертацію про мову П. Тичини звернувся до харківського колеги Ігоря Муромцева

(лист від 25.VI.1997): «[...] чи не можна в Харкові знайти мою дисертацію про мову Тичини, якої я не маю. Хочете зробити ще одне відкриття? Але текст був дуже совєтський...» [7, с. 387]. Таке ж прохання він адресував і київському перекладачеві Ростиславу Доценкові, вельми цікавому до всіляких рідкісних і забутих публікацій. «При цій нагоді спадає мені на думку, – писав науковець Р. Доценкові 12.VI.1997 р. – чи Ви не могли й хотіли б знайти мою дисертацію про політичну лірику Тичини, – саме тепер у Гарварді ця тема робиться модною. Дисертація написана відповідно до вимог часу, і більшість її не має ніякого наукового значення. Я її тексту не маю. Теоретично примірник дисертації мав би зберігатися в харківській університетській бібліотеці» [8, с. 434]. У цій справі звертався він до ще одного харківського мовознавця, Андрія Даниленка, в листі від 23. XII. 1997 р.: «[...] чи Вам пощастило дістатися до слідів моєї дисертації? В університетській бібліотеці? А може в Києві в Юлі Булаховської [дочки Л. Булаховського]? Бувають часом чудеса» [особистий архів А. Даниленка].

Можна припустити, що автор шукав свою дисертацію не так з огляду на гарвардські модні тенденці, як радше для достеменного відтворення її вихідних даних у «Бібліографічних матеріялах», що от-от мусіли вийти друком. Іще одним мотивом для цих розшуків могло бути сподівання, що після повернення на бібліотечні полиці довоєнних праць Ю. Шевельова, яке відбулося вже на початку 1990 р. [7, с. 342], зі сховищ університетів повиймають і вприступнять також і рукописи старих дисертацій. Та всі спроби віднайти машинопис Ю. Шевельова виявилися марними. Як наслідок, у бібліографії цю позицію подано загадково й непевно: «Із спостережень над мовою сучасної поезії: (Дисертація на здобуття ученого ступеня кандидата філологічних наук) / Харк. держ. ун-т. – Харків, 1939 [?]. – С. [?]. – [На правах рукопису]» [26, с. 42], хоча в мемуарах Ю. Шевельов формулює тему так, як її наведено в цитованому вище газетному оголошенні [23, с. 243]. Чудес не сталося і по спливі чергових двадцяти літ – дисертація не знайшлася. Університетський примірник був або свідомо вилучений, або не знати де й коли втрачений.

Цікавий факт: рівночасно з надісланими до Харкова та Києва запитами щодо розшуку його дисертації Ю. Шевельов зізнавався своєму старому приятелеві, письменнику Олексі Ізарському (Мальченку) в листі від 15.VI.1990 р.: «Я вважаю і більшість Тичининої «Партія веде» за добрі вірші. Якщо відмовитися від ідеології» [6, с. 255-256]. Судячи з оприлюднених розділів його дослідження над Тичининими мовними експериментуваннями, мовознавець виконав доглибний аналіз п'яти поетичних збірок, виявив низку мовних прийомів, технік і стилізацій П. Тичини, відстежив розвиток авторської мови на лексичному й граматичному рівнях. Кульмінаційною в цьому дослідженні є збірка «Партія веде», що в радянському контексті є взірцем поетичної мовотворчості, а в українському – формальним експериментом, по-своєму цікавим. Отож, «якщо відмовитися від ідеології», ця частина мовознавчого доробку науковця може й далі служити добрим зразком студіювання поетичної мови, з одного боку в перспективі історичній – для вивчення й реконструкції методи та наукової думки покоління 1930-х рр. і

зосібна Ю. Шевельова, а з другого – для адекватної оцінки, спертої на тверді наукові підвалини, мовних можливостей і меж у поезії та авторського оперування поетичним словом.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Білодід І. К.** Вивчення історії української літературної мови в радянський час // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. Київ: Видавництво АН УРСР, 1957. С. 3–46. 2. **Гольденберг Л. І.**, Королевич Н. Ф. Українська мова: бібліографічний покажчик (1918–1961). Київ: Видавництво АН УРСР, 1963. 300 с. 3. **Жовтобрюх М. А**. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ: Наукова думка, 1991. 260 с. 4. **Калашник В. С.**, Філон М. І. Українська поезія ХХ століття в наукових студіях Ю. Шевельова: від Тичини – до Стуса // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2009. № 843: Серія Філологія. Вип. 55. С. 3–7. 5. **Каталог** диссертаций, защищенных в Харьковском университете в 1935–1960 гг. / Сост. Л. И. Гуревич. Харьков, 1963. 76 с. 6. **Листи** Юрія Шевельова до Олекси Ізарського / Упоряд. М. Степаненко. Полтава, 2014. 388 с. 7. **Листування** між подружжям Муромцевих і Юрієм Шевельовим (1990–2000 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 2014. Т. 15. С. 320–404. 8. **Листування** Ростислава Доценка з Юрієм Шевельовим (1992–99 рр.) / Підгот. до друку та примітки Миколи Білоруса // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 2014. Т. 15. С. 417–448. 9. **Лонська І**. Складні поетичні новотвори – особливість ранньої творчості Павла Тичини // Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття. Острог: Острозька академія, 2011. С. 146–152. 10. **Мовотворчість** Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття / Відп. ред. Г. М. Вокальчук. Острог: Острозька академія, 2011. 268 с. 11. **Нарада** передових комбайнерів і комбайнерок СРСР з членами ЦК ВКП(б) і уряду // Комуніст. 1935. № 277 (3 грудня). С. 1–2. 12. **Харківський** державний університет ім. О. М. Горького. Оголошення про публічний захист дисертацій // Соціалістична Харківщина. 1939. № 110 (16 травня). С. 4. 13. **Цебенко В. Г**. До питання про походження й історію синтаксичних фігур // Наукові записки Українського комуністичного інституту журналістики. 1940. Кн. 1. С. 143–164. 14. **Шевелев Ю**. Языкотворец // Красное знамя. 1941. № 22 (28 января). С. 3. 15. **Шевельов Г**. Мова «Диктатури» Ів. Микитенка // За якість художньої мови. Збірник статтей / Ред. Н. Каганович. Харків: Радянська література, 1934. С. 5–29. 16. **Шевельов Ю. В**. Із спостережень над мовою сучасної поезії. Ораторський жанр у політичній ліриці П. Г. Тичини // Наукові записки Українського комуністичного інституту журналістики. 1940. Кн. 1. С. 127–142. 17. **Шевельов Ю. В**. Із спостережень над мовою сучасної поезії. Про мову поезій П. Г. Тичини // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. 1940. № 20: Збірник праць Кафедри мовознавства № 1. С. 41–99. 18. **Шевельов Ю. В**. Стиль політичної лірики П. Г. Тичини // Наукові записки Інституту мовознавства. 1941. Т. 1. С. 3–51. 19. **Шевельов Ю. В**. Українське мовне барокко: від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка // Одесский университет. 1992. № 15 (19 октября). С. 2. 20. **Шевельов Ю.** Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. 1940. № 20: Збірник праць Кафедри мовознавства № 1. С. 131–170. 21. **Шевельов Ю**. У кого з українських письменників багатша мова // Земля. 1944. № 6 (22 жовтня). С. 6; № 7 (29 жовтня). С. 5–6. 22. **Шевельов Ю**. Шевченко – клясик? // Український Засів. 1943. Ч. 4. С. 94–107. 23. **Шевельов Ю**. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. – Харків; Нью-Йорк: Вид-во часопису «Березіль», Вид-во М. П. Коць, 2001. Т. 1: В Україні. 431 с. 24. **Шевченкові** традиції в українській мові (Конспект лекції проф. Ю. Шевельова в Едмонтоні, 29.3.66) // Слово на сторожі. 1967. Ч. 4. С. 8–10.

25. **Шевчук Гр**. Без поквапливости // Краківські Вісті. 1943. Ч. 275 (7 грудня). С. 3–4. 26. **Юрій** Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріяли до бібліографії / Упор. А. Даниленко, Л. Чабан. Нью-Йорк: УВАН, 1998. 200 с. 27. **Shevelov G. Y.** Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. Marshall, T. Bird. Edmonton; Toronto: CIUS, 1994. P. 93–132. 28. **Shevelov G**. **Y**. The Year 1860 in Ševčenko's Work // Taras Ševčenko 1814–1861. A Symposium / Ed. by V. Mijakovs'kyj, G. Y. Shevelov. The Hague: Mouton & Co., 1962. P. 68–106. 29. **Shevelov G**. **Y**. Як скло: On and around a Simile in Ševčenko's Poetry // Journal of Ukrainian Studies. 1989. Vol. 14. No.1/2. P. 9–20.

Каруник Катерина Дмитрівна – здобувачка при кафедрі української мови Харківського національного педагогічного університету імені. Г. С. Сковороди, учасниця міжнародного дослідницького проекту «Ukrainian Regionalism: Transcultural Contact Zones in Ukraine», член Харківського історико-філологічного товариства.

E-mail: katerynka8@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-3157-7833

Karunyk Kateryna – Postgraduate at the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogic University, Participant of the international research project Ukrainian Regionalism: Transcultural Contact Zones in Ukraine, member of Kharkiv Historical-Phylological Society.

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

Глущенко В. А.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Є. С. ЧЕКАРЕВОЇ «МОВНА КАРТИНА СВІТУ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ МОВИ (ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АСПЕКТ)»

(Чекарева Є. С. Мовна картина світу в лексико-семантичній системі давньогрецької мови (просторово-часовий аспект) : монографія / Є. С. Чекарева. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 416 с.)

Поширене в сучасному науковому дискурсі поняття «картина світу» є дискусійним, таким, що не має усталеного потрактування, чіткого визначення як на рівні самої структури картини світу, так і на рівні виокремлення типів та видів цього поняття, що пояснюється його крос-науковою природою. Картина світу є частиною наукової парадигми філософії й культурології, соціології й психології, етнології й лінгвістики. Відповідно до цього у кожній з вищеназваних дисциплін феномен картини світу набув різної концептуалізації. Однак немає сумнівів, що в основі вивчення цього актуального й універсального для сучасної науки поняття має бути розуміння його об'єктивно синергетичної природи.

Рецензована монографія Є. С. Чекаревої присвячена дослідженню важливої й актуальної лінгвістичної проблеми – вивченню специфіки становлення й організації картини світу еллінів, встановленню універсальних та етноспецифічних рис у формуванні окремих її фрагментів, зокрема, простору й часу, виявленню особливостей вербалізації просторово-часових концептуальних сфер в лексико-семантичній системі давньогрецької мови.

Монографія є цілісною, глибокою роботою, яка, попри складність і новизну проблематики, маніфестує доцільність і плідність обраної теоретико-методологічної основи, що ґрунтується на сучасному комплексному – системно-структурному, функційному й когнітивному – підході до вивчення мови, на основі якого вибудовується давньогрецька мовна модель світу.

Основні наукові положення й висновки монографії Є. С. Чекаревої спираються на глибоке й всебічне вивчення наукових джерел вітчизняних та закордонних вчених-мовознавців (551 позиція у списку літератури). Інформативно насичений матеріал монографії демонструє логічну послідовність у розв'язанні окреслених авторкою проблем.

Структура монографії визначається чітко сформульованим вектором дослідження, що поступово реалізується у п'яти розділах, складених за принципом висвітлення теми як єдиного взаємопов'язаного цілого. Так,

© Глущенко В. А., 2017

у першому розділі, присвяченому систематизації теоретичних засад дослідження, Є. С. Чекарева узагальнює досвід вивчення універсальних категорій простору й часу та специфіки їх об'єктивації в різних мовних картинах світу. У другому розділі встановлюються методологічні принципи дослідження просторово-часових концептуальних сфер, об'єктивованих у конкретних одиницях давньогрецької мови. Обраний авторкою традиційний метод компонентного аналізу в межах лексико-семантичних груп за кожною частиною мови дає плідні результати при вивченні специфіки репрезентації концептуальних сфер простору і часу як фрагментів загальної картини світу еллінів. У третьому, четвертому й п'ятому розділах багатогранно й комплексно представлено особливості вербалізації просторово-часових концептуальних сфер в системі іменників, прикметників, прислівників, займенників, а також у прийменникових конструкціях давньогрецької мови; визначено універсальні й етноспецифічні риси в організації досліджуваної лексики, що у своїй сукупності складають цілісну картину просторово-часових уявлень давніх греків.

Загалом робота виконана на належному науково-дослідницькому рівні з використанням сучасної методології лінгвістичного аналізу, залученням великого за обсягом ілюстративного матеріалу для підтвердження теоретичних положень.

Монографія Є. С. Чекаревої є масштабним, ґрунтовним, інноваційним і самостійним науковим дослідженням, що має безперечну теоретичну й практичну цінність. У монографії знайшли чітке відображення шляхи перспективного вирішення теоретичних і практичних питань реконструкції як окремих фрагментів, так і цілісної картини світу архаїчних народів, специфіки її об'єктивації в давніх мовах. Відтак, книга може бути цікавою й корисною як для філологів, так і для широкого кола спеціалістів гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів, що цікавляться питаннями класичної філології, проблемами лексичної семантики, лінгвокультурології.

Глущенко Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської та слов'янської філології, Донбаський державний педагогічний університет, вул. Генерала Батюка, 19, м. Славянськ, Донецкая область, 84100, Україна.

Tel. +38-
E-mail:
orcid.org/

Hlushchenko Volodymyr Andriiovych – Doctor in Philology, Professor, Head of German and Slavic Philology, Donbass State Pedagogical University, Heneral Batuk Str., 19, Slaviansk, Donetsk region, 84100, Ukraine.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрейко Яна В'ячеславівна – старший викладач кафедри педагогіки, філософії та мовної підготовки, Харківська медична академія післядипломної освіти

Бєляєва Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Галаур Світлана Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Глущенко Володимир Андрійович – професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри германської та слов'янської філології, Донбаський державний педагогічний університет.

Дидик-Меуш Ганна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (Україна, Львів)

Заботнова Мирослава Василівна – старший викладач кафедри філології, перекладу та мовної комунікації, Національна академія Національної гвардії України, м. Харків

Канкаш Галина Дмитрівна – викладач німецької мови, Сумський національний аграрний університет

Каруник Катерина Дмитрівна – здобувачка при кафедрі української мови Харківського національного педагогічного університету імені. Г. С. Сковороди, учасниця міжнародного дослідницького проекту «Ukrainian Regionalism: Transcultural Contact Zones in Ukraine», член Харківського історико-філологічного товариства.

Кобченко Наталя Віталіївна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Коваленко Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Лелюк Олена Олександрівна – старший викладач кафедри українознавства та латинської мови, Національний фармацевтичний університет

Леонтьєва Олена Олександрівна – старший викладач кафедри української філології, Придністровський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. м. Тирасполь, Молдова

Лисиченко Тетяна Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Маслова Світлана Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов № 2, Національний університет «Одеська юридична акдемія»

Мельничайко Володимир Ярославович – доктор педагогічних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Міняйло Роман Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Намачинська Галина Ярославівна – викладач, Дрогобицький державний університет ім. Івана Франка

Олексенко Олена Андріївна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Осіпова Тетяна Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Піддубна Наталя Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Сазонова Ярослава Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди

Сердюк Ірина Валеріївна – викладач кафедри філології, перекладу та мовної комунікації, Національна академія Національної гвардії України, м. Харків

Стаценко Олена Миколаївна – викладач кафедри іноземних мов, Сумський національний аграрного університету, аспірант Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Степаненко Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Тєлєжкіна Олеся Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент; доцент кафедри українознавства та латинської мови, Національний фармацевтичний університет, м. Харків

Тимченко Юлія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Ткач Ольга Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства та лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Толмачова Катерина Михайлівна – студентка факультету іноземної філології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Халіман Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, викладач, Коледж Національного фармацевтичного університету, м. Харків

Щербакова Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ «ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ» У 2017 Р.

Калашник Володимир Семенович – д-р філол. наук, проф., професор кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Україна

Кочан Ірина Миколаївна – д-р філол. наук, проф., завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імен Івана Франка. Україна

Кравець Лариса Вікторівна – д-р філол. наук, проф., професор кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Україна

Лучик Алла Анатоліївна – д-р філол. наук, проф., професор кафедри загального та слов'янського мовознавства Національного університету "Києво-Могилянська академія". Україна

Сімонок Валентина Петрівна – д-р філол. наук, проф., завідувач кафедри іноземних мов № 1, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків. Україна

Степаненко Микола Іванович – д-р філол. наук, проф., ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Україна

Струганець Любов Василівна – д-р філол. наук, проф., завідувач кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Україна

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
Кафедра української мови

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

«Лінгвістичні дослідження», офіційний збірник наукових праць кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (Україна), виходить двічі на рік. Збірник заснований у 1988 році. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 15671-414 ЗПР. Збірник включено до переліку ВАК як фаховий 10.02.2010 р. № 1-05/1, у березні 2014 він отримав ISSN 2312-0665. «Лінгвістичні дослідження» є реферованим виданням, що включає наукові статті, рецензії на книги, хроніки наукових подій та інформаційні повідомлення з різних проблем лінгвістики.

Електронну версію журналу включено до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Збірник зареєстровано в міжнародних каталогах періодичних видань та базах даних: Ulrichsweb Global Serials Directory, OCLC WorldCat, Open Academic Journals Index (OAJI), Research Bible, Index Copernicus. Він має бібліометричні профілі в системі Google Scholar.

Тематична спрямованість наукового збірника охоплює проблеми теорії мови, фонетики, лексики та фразеології, дериватології, морфології, синтаксису, стилістики, лінгвістики тексту, дискурсології, історії мови, висвітлення яких здійснюється в річищі сучасних наукових парадигм.

Статті до друку приймаються українською, англійською, російською мовами.

Вимоги до оформлення матеріалу

Редакція розглядає відредаговані матеріали обсягом 6–12 сторінок у такому оформленні:

- Код статті (УДК) (вирівнювання по лівому краю).
- Ініціали (перед прізвищем) та прізвище автора друкуються жирним шрифтом праворуч (**УВАГА!** Усі ініціали в тексті набирати перед прізвищем через **нерозривний пробіл**).
- Через рядок – назва статті (відцентрована, великими літерами жирним шрифтом).
- Через рядок – анотації українською, російською, англійською (прізвище, ініціали, назва статті, текст анотації, ключові слова) мовами. Сам текст анотацій українською, російською мовами має бути 8-10 рядків; англійською – 1000-1500 знаків і містити такі елементи: актуальність, мета, завдання, результати й висновки. На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова 5 – 8 (шрифт – курсив).

- Через рядок подається основний текст: шрифт Times New Roman, кегль 14, без переносів, інтервал 1,5, поля зліва, зверху, справа – 20 мм, знизу – 25 мм, абзацний відступ – 12,5мм.
- Якщо в статті використовується інший шрифт, то його необхідно подати на диску окремим файлом.
- Ілюстративний матеріал друкується **курсивом** без підкреслень та лапок; досліджувана одиниця – ***жирним курсивом***; тлумачення окремих слів та понять подається в апострофах '...'; посилання на ілюстративне джерело – у круглих дужках: (Т. Шевченко).
- У тексті коротке тире (–) і дефіс (-) розрізняються за розміром та наявністю/відсутністю пробілів, наприклад: *мета дослідження – визначити ...; лексико-семантичне поле*;
- У тексті використовуються лапки «...»; якщо трапляються внутрішні і зовнішні лапки, то цитата оформляється за зразком: «...“...”...».
- Посилання в тексті подавати у квадратних дужках із зазначенням порядкового номера джерела та сторінки, наприклад: [4, с. 345; 7, с. 37-56].
- Список літератури оформляється згідно вимог ДСТУ 8302:2015 (наказ ДП «УкрНДНЦ» №65 від 04.05.2016). Бібліографічні джерела подаються **підряд, без відокремлення абзацом**, прізвище автора праці (або перше слово назви) виділяється жирним шрифтом.

Форма авторської довідки

На окремому аркуші (і на електронному носієві окремим файлом) подається інформація про автора **українською та англійською** мовами: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи (навчання), поштова адреса, E-mail, контактні телефони, ORCID (інформаційний код автора). адреса Нової пошти для відправлення збірника:

Кривченко Тетяна Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна, м. Харків, вул. Валентинівська, 2

Tel.: +38-063-457-00-17

E-mail: kryv47@gmail.com

http://orcid.org/0000-0006-0898-514X

Kryvchenko Tetiana Yuriivna – Ph.D in Philology, Associate Professor at the Department of Ukrainian language, Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda, Ukraine, Kharkiv, Valentynivska Str., 2.

Статті мають відповідати вимогам ДАК України. Відповідно до Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» (Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1) наукова стаття має містити такі обов'язкові елементи: «**постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичним завданням; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим

присвячується означена стаття; формулювання **цілей** статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки** з даного дослідження і **перспективи подальших розвідок у даному напрямку**».

Для аспірантів і здобувачів обов'язкова **рецензія** наукового керівника і витяг із протоколу засідання кафедри.

Публікація статті в збірнику передбачає автоматичну згоду автора на розміщення електронного варіанта статті на сайті Національної електронної бібліотеки ім. В.І.Вернадського і на університетському сайті.

Статті, які не відповідають вимогам ВАК України, до друку не приймаються.

1. Редакція ухвалює рішення про можливість опублікування статті після рецензування (протягом одного тижня після одержання статті).
2. Негативне рішення щодо публікації статті повідомляється автору, рукописи не повертаються.
3. Якщо стаття потребує доопрацювання, то вона може бути повернена авторові.
4. За достовірність фактів, назв і точність цитування відповідальні автори.
5. Відповідальність за якість мовного оформлення, анотацій російською та англійською мовами несуть автори. Редакція залишає за собою право повернути неякісний переклад на переробку.

Статті докторів наук, написані без співавторів, друкуються безкоштовно.

Матеріали надсилати на адресу: 61166, м. Харків, 166, а/с № 4212. Бєляєвій Тетяні Василівні та на E-mail: lingvos@meta.ua. Тел. для довідок: (0572) 68-02-36 (кафедра української мови).

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Бєляєва Т. В., Щербакова Н. В. Антропонімікон роману «Егоїст» Марини Гримич: структурно-семантичний і функційний аспекти 3

Міняйло Р. В. Рибальський хронос в українській мові 11

Намачинська Г. Класифікація українізмів російської мови XIX ст. на основі врахування граматичних критеріїв 17

Стаценко О. М. Номінації їжі, тепла, безпеки в контексті наївної категоризації світу 22

Степаненко М. І. Новітня українська мілітарна перифрастика 27

Тимченко Ю. О. Дієслівна метафора як домінанта художньої організації мариністичного пейзажу в новелістиці М. Коцюбинського італійського циклу 51

ГРАМАТИКА

Кобченко Н. В. Синтаксична організація речень з граматично тотожними дієслівними формами 56

Лелюк О. О. Комунікативна парадигма складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини (на матеріалі української художньої прози кінця XX – початку XXI століття) 65

Леонтьєва О. О. Структурно-семантична класифікація квантитативно-іменних речень 73

Олексенко О. А. Дієприслівник у проекції категорії стану 80

Ткач О. В., Андрейко Я. В. Складні речення з відношенням ідентифікації у текстах художнього стилю 86

Халіман О. В. Граматичне значення майбутнього часу як засіб вираження оцінки в сучасній українській мові 94

ТЕРМІНОЗНАВСТВО

Піддубна Н. В. Розбудова понятійного апарату теолінгвістики: бібліїзм, біблієма, біблійність, бібліонім 100

СТИЛІСТИКА

Канкаш Г. Д. Дипломатичний підстиль як різновид офіційно-ділового стилю сучасної української мови 108

Лисиченко Т. Ю. Мовленнєвий паспорт особистості як основа творення художнього образу: граматика та поетика помилок 115

Мельничайко В. Я. Образотворчий потенціал лексикону в поетичному тексті 127

Тєлєжкіна О. О. Хіазм як мовностилістичний прийом у віршовій оповіді (на матеріалі української поезії ІІ половини – початку XXI століття) 138

ТЕКСТОЗНАВСТВО. ДИСКУРСОЛОГІЯ

Галаур С. П. Таксономія категорій художнього тексту-дискурсу 146

Маслова С. Б. Основные закономерности англоязычного дискурса 154

Сазонова Я. Ю. Актуалізація відтінку «страх-благоговіння» комунікативного смислу «страх» в англомовних текстах жахів 161

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Zabotnova M. V. The Specificity of the Internet Slang Implementation in the Process of Communication in Chat Rooms 169

Коваленко Ю. В. Особливості осуду як мовленнєвого жанру 174

Осіпова Т. Ф. Семантико-прагматичні процеси у сфері номінацій – вербалізаторів невербаліки: діахронно-синхронний зріз 183

Сердюк І. В. Темпоральна реалізація синтагми в англомовній військовій промові...189

Толмачёва Е. М. Коммуникативный аспект восприятия славянского акцента носителем французского языка 194

ІСТОРІЯ МОВИ

Дидик-Меуш Г. Українська мова XVI–XVIII ст. у сфері комбінаторної лінгвістики: ад'єктивно-субстантивні словосполучення і їх лексикографічна інтерпретація 199

Каруник К. Д. Поетична мова П. Тичини в оцінці Ю. Шевельова........................... 206

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

Глущенко В. А. Рецензія на монографію Є. С. Чекаревої «Мовна картина світу в лексико-семантичній системі давньогрецької мови (просторово-часовий аспект)» 214

Відомості про авторів...216

Рецензенти збірника наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «лінгвістичні дослідження» у 2017 р. 218

Вимоги до оформлення матеріалу..219

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Збірник наукових праць
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Випуск 46

Відповідальний за випуск к.ф.н., проф. *О.А. Олексенко*

Коректори: *Ю.О. Тимченко, Н.В. Щербакова*

Комп'ютерна верстка *О.Б. Ісаєвої*

Підписано до друку 31.10.2017. Формат 60 × 84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 15,0. Тираж 300 прим. Ціна договірна.

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Віддруковано ФОП Андреєв К.В.
61166, Харків, вул. Серпова, 4